

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Історичний факультет
Кафедра історії України
Одеський осередок Українського історичного товариства

**ІСТОРИЧНА УКРАЇНІСТИКА В ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ:
ВИЗНАЧНІ ВІХИ, ПЕРСОНАЖІ, ДОРОБОК**

Матеріали конференції V Історіографічні читання (історичний факультет
ОНУ ім. І.І. Мечникова, 31 травня 2012 року)

Одеса, 2013

УДК 94(477.7421):378.4"18/19"(063)
ББК63.3(4Ук-4Од-2О)5/6р30я431
И90

Рекомендовано до друку Вченою Радою ОНУ
імені І.І. Мечникова
(протокол № 1 від 24 вересня 2013 р.)

Відповідальний редактор: Хмарський В.М., проф., д.і.н., зав. кафедри історії України
історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова

Науковий редактор: Музичко О.Є., доц., к.і.н.

Наукові рецензенти:

доктор історичних наук, професор Г.В. Касьянов

доктор історичних наук, професор С.В. Кульчицький

доктор історичних наук, професор Д.П. Урсу

Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок
/ Матеріали конференції V Історіографічні читання (історичний факультет ОНУ
ім. І.І. Мечникова, 31 травня 2012 року). – Одеса, 2013. – 246 с.

У збірці статей опубліковано статті та матеріали, що висвітлюють історію розвитку історичної україністики в основному історіографічному осередку Одеси – Новоросійському університеті/Одеському інституті народної освіти/Одеському державному (національному) університеті ім. І.І. Мечникова наприкінці XIX – XX ст. На основі маловідомих джерел розглянуто біографії провідних україністів, визначено їх внесок у дослідження низки проблем історії України, продемонстровано зв'язок між науковими та суспільно-політичними чинниками розвитку історичної україністики

ЗМІСТ

Хмарський В., Музичко О. Передмова	4
Проблемно-історіографічний вимір розвитку одеської україністики	7
Музичко О. Від українознавства до україністики, від клубів до університетських кафедр: формування фундаменту одеської історичної україністики наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	7
Новікова Л. Роль одеського університетського осередку у розвитку історіографії історії українського козацтва у ХХ ст.	30
Гончарук Т. Віктор Петрович Ващенко як дослідник історії Південної України	67
Особа в історії одеської україністики	82
Савченко В. «Боротьбістські друзі» Михайла Слабченка	82
Калінку В. Україністична складова у науковому доробку А. Флоровського (1884-1968)	90
Левченко В. Одеський історик-україніст Олександр Петрович Погребенський (1905–1979): наукова реабілітація	96
Жимбій В. С. К. Мельник: історик-україніст чи історик партії?	112
Хмарський В. Відлуння «великого погрому» 1972 року у долі завідувача кафедри історії Української РСР ОДУ імені І.І. Мечникова П.І. Воробєя	128
Синявська О.О. Заїра Валентинівна Першина: штрихи до портрету	168
Джерела пам'яті	189
Галяс О. Війна, якою вона була (Щоденникові записи В.Т. Галяса 1939 – 1942 років)	189
Краєва (Галяс) Р. Василь Терентьевич Галяс	215
Коршко О. Низький уклін тобі, батьку! (Спогади про П.І. Воробєя)	219
Післямова. Продовжувачі традицій історичної україністики: кафедра історії України на початку ХХІ ст.	222
Про авторів	246
Фотододатки	

ПЕРЕДМОВА

Пропонований збірник презентує доробок представників сучасної генерації історичної україністики в ОНУ ім. І.І. Мечникова, оприлюднений ними у вигляді доповідей під час проведення 31 травня 2012 року на історичному факультеті наукової конференції «V Історіографічні читання. Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок». З доповідями виступили професори, доценти та аспіранти кафедри, викладач Одеської національної морської академії В. Левченко, заслужений працівник культури України Т. Максим'юк та ін. Слухачами та дискусантами були викладачі, зокрема, відомий історик Т. Вінцковський, директор Одеського історико-краєзнавчого музею, кандидат історичних наук В.В. Солодова, студенти та аспіранти історичного факультету, представники Наукової бібліотеки ОНУ ім. І.І. Мечникова, Одеської державної академії будівництва та архітектури, представники громадськості, зокрема головний отаман Чорноморського гайдамацького з'єднання С. Гуцалюк, голова Овідіопольського районного об'єднання ВУТ «Просвіта» С. Агеєнко тощо. Найповажнішим гостем конференції з-поза меж Одеси був доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного інституту козацтва Т. Чухліб, запитання та коментарі якого мали велику наукову вартість для решти учасників.

Дуже приємним та знаменним фактом була присутність на конференції доньок викладачів кафедри 1960-х — 1990-х років, нині покійних, П. Воробєя та Н. Калюжко. Власне, їх участь не обмежилася лише присутністю, вони доповнювали та коментували відповідні доповіді. Учасників конференції привітав декан історичного факультету В. Кушнір. Поважному зібранню було презентовано збірку, підготовлену на основі

матеріалів попередніх читань, присвячених відомому професору Є. Щепкіну. Основною тезою доповідей був наголос на безперервній традиції розвитку дослідження та викладання історії України у нашому виші. Викладання історії України започатковано в Новоросійському університеті від часу його створення — 1865 року, продовжено в Одеському інституті народної освіти (силами філії науково-дослідної кафедри української культури Харківського ІНО на чолі з М. Слабченком). Після відновлення університету і появи історичного факультету (1934) в його структурі у передвоєнні роки була кафедра історії України, яка у повоєнні роки зникла. Вона була відновлена у 1956-у як кафедра історії Української РСР, а з 1980-го — історії Української РСР, історіографії та джерелознавства. У 1990 році кафедра набула сучасної назви — кафедра історії України. З викладанням й історичними дослідженнями з історії України в університеті пов'язані імена таких учених, як М.П. Смирнов, Ф.І. Леонтович, О.І. Маркевич, І.А. Линниченко, О.С. Грушевський, М.Є. Слабченко, С.М. Ковбасюк, А.Д. Бачинський, В.П. Ващенко, З.В. Першина. Історико-українознавчі сюжети були властиві для праць і низки представників інших кафедр: П.Г. Чухрія, М.Ю. Раковського та ін.

Учасники конференції також відзначали знаковість 2012 року для розвитку історичної україністики в Одеському національному університеті: 165-річчя з дня народження О. Маркевича, 155-річчя — І. Линниченка, 105 років тому в Новоросійському університеті (наприкінці березня – на початку квітня 1907 року) О. Грушевський розпочав читати україномовний курс з історії України — перший подібний випадок у стінах університетів Російської імперії, 130 років з дня народження та 60 років з дня смерті М. Слабченка. Маємо пам'ятати і про 40-ліття з часу сумних подій 1972-го – ідеологічно зумовлених репресій проти низки провідних україністів Одеського університету. Всі ці події та явища були на високому фаховому рівні висвітлені учасниками читань. З-поміж найбільш обговорюваних питань — геноцидний характер репресій 1972 року, місце козацтва в

історіографічних концепціях, критерії понять «об’єктивність» та «забутість» істориків, роль українського патріотизму в історичних студіях. Не обійшли увагою і таке важливе питання, як особисті якості істориків, стосунки між ними, іноді не безхмарні. Безумовно, всі одеські історики-україністи були яскравими особистостями. Саме ця якість дозволила П. Воробею, А. Бачинському, В. Ващенку, Н. Калюжко та ін. створити одну з головних традицій кафедри історії України — україномовність у викладанні курсу історії України. Для багатьох закладів Південної та Східної України у часи комуністичного геноциду українців це була далеко не норма, а, радше, виняток.

Учасники конференції погодилися з тим, що постаті видатних одеських україністів-істориків мають бути належно вшановані встановленням меморіальних дощок, назвами вулиць тощо. Найбільш прикро, що досі немає таких знаків пошани щодо М. Слабченка – головного засновника історичної україністики в Одесі. Кафедра історії України вже ухвалила рішення клопотатися про встановлення дошки академікові на стіні головного корпусу ОНУ ім. І.І. Мечникова на вулиці Дворянській.

Розвиток історичної україністики/українознавства завжди мав значення своєрідної дамби на шляху катастрофи хвилі безпам’ятства, від якої і донині, на жаль, страждає багато осіб. Безумовно, історична україністика і надалі виконуватиме в Одесі і загалом у країні важливу патріотичну та наукову місію у процесі виховання молоді, створенні в Україні зрілого громадянського суспільства. Також висловимо сподівання на те, що історичні дослідження одеських істориків-україністів будуть викликати дедалі більшу увагу з боку ЗМІ та громадськості. Від бізнес- та політеліт, якщо такі зрештою сформуються, чекаємо й на таку необхідну для масштабних культурних проектів фінансову допомогу.

Проблемно-історіографічний вимір розвитку одеської україністики

Музичко О.

ВІД УКРАЇНОЗНАВСТВА ДО УКРАЇНІСТИКИ, ВІД КЛУБІВ ДО УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ КАФЕДР: ФОРМУВАННЯ ФУНДАМЕНТУ ОДЕСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ УКРАЇНІСТИКИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Фінал ХІХ – початок ХХ ст. проминули під знаком активного розвитку наукових інституцій, які сприяли перетворенню історичних студій у наукові дослідження. Водночас відбувався процес унормування методологічних та методичних засад історичного пізнання в рамках позитивістської парадигми. Цей процес, що мав свою певну специфіку в окремих українських землях, мав безпосереднє значення для перетворення українознавства як часто непрофесійної, аматорської сфери знань, на наукові дослідження – україністику¹. Щодо одеської ситуації маємо на сьогодні певний історіографічний доробок, що маємо намір систематизувати та доповнити у цьому нарисі².

Коріння інституціоналізації історичної науки на півдні України сягають першої половини ХІХ ст., коли в Одесі були засновані Рішельєвський ліцей (РЛ) та Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС). Викладачі ліцею В. Ліновський, М. Мурзакевич, І. Орлай, П. Брун звертались до краєзнавчих та регіоналістичних сюжетів, що охоплювали не лише історію Одеси та Одещини, але й інші райони України, зокрема, Південної (Крим, Бессарабія). Подібні дослідження виконували й деякі ліцеїсти: Михайло Родзянко був нагороджений срібною медаллю за твір «Очерк истории Новороссийского края, начиная с 1752 по 1852 год»³. Ці дослідження можна вважати протоукраїнознавчими, хоча ці історики не усвідомлювали свої праці як українознавчі в сучасному розумінні цього поняття. Привертає особливу увагу стаття директора Рішельєвського ліцею у 1826 – 1829 рр.

закарпатця І. Орлая «О юго-западной Руси», написана напередодні його переїзду до Одеси та опублікована у «Трудах» московського товариства історії та старожитностей російських. І. Орлай закликав дослідників звернути більшу увагу на західноукраїнську територію, вважаючи її частиною малоруської. Певне значення для становлення традицій історичної україністики мало короткочасне викладання в ліцеї на початку 1860-х рр. вихованця університету Св. Володимира Ф.І. Леонтовича – автора робіт про історію правового становища українського селянства та євреїв у Великому князівстві Литовському.

Українознавчі дослідження в ОТІС також формувались в рамках краєзнавства та регіоналістики. Перші дослідження з історії Одеси та Новоросійського краю вийшли з під пера А. Скальковського, М. Мурзакевича, К. Смольянінова, А. та В. Шостаків, М. Кир'якова. Три останніх походили з козацьких родів, що сприяло ранньому зацікавленню членів товариства історією українського козацтва як передусім частини історії Новоросійського краю. Особливо важливе значення мали праці А. Скальковського про гайдамацький рух та Нову Січ. Попри загальноімперський російський патріотизм автора та державницький світогляд, що викликало критику з боку української національної народницької історіографії, ці праці фактично закладали основи історичної україністики не лише в південноукраїнських землях. Вплив праць А. Скальковського на формування свого історичного світогляду визнавали В. Антонович та М. Грушевський. В умовах відсутності у першій половині XIX ст. помітних наукових центрів у Херсоні, Миколаєві та Криму, ОТІС виконувало важливу функцію втягування провінційних вчених та аматорів в історіографічний краєзнавчий та регіонознавчий рух, закладаючи основи україністики.

Друга половина XIX – початок XX ст. – етап існування позитивістської історичної науки в Європі, поживлення процесу її інституціоналізації. Для Південної України ці процеси втілились передусім у заснуванні 1865 р. НУ з

діючим в його складі з 1889 р. Історико-філологічним товариством (ІФТ), продовженні діяльності ОТІС, виникненні у Сімферополі у 1887 р. Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК). Налагодження системи наукової комунікації як вагової складової процесу інституціоналізації засвідчило проведення археологічного з'їзду в Одесі 1884 р., участь південноукраїнських істориків у археологічних, історичних з'їздах. Прозростання впливу південноукраїнських істориків свідчило поживавлення їх приватних та ділових контактів з європейськими Академіями наук, участь у наукових проектах загальноімперського значення⁴. Названі установи створили систему своєрідних матриць для існування історичної україністики на півдні України, адже в умовах тиску з боку влади осередки україноцентричної та україномовної історіографії були приречені на існування лише у громадській сфері.

Про наявність соціального запиту на історичну україністику, позбавлену російсько-імперського «протекторату», передусім свідчить існування в Одесі потужної української громади на чолі з істориком, вихованцем університету Св. Володимира, викладачем низки одеських середніх та спеціальних (військових) навчальних закладів Леонідом Анастасійовичем Смоленським (1844-1905). Помітним та унікальним явищем був цикл лекцій Л. Смоленського з історії України, що він читав у своїй квартирі для друзів, учнів та знайомих. За висловом М. Гордієвського, це був «справжній народний університет»⁵. Вплив поглядів історика відчували такі відомі особи як Євген та Ганна Чикаленко, Т. Зіньківський, В. Кравченко, Д. Овсяніко-Куліковський, М. Гарін-Михайловський, Д. Сигаревич, М. Садовський, С. Єгунова-Щербина, О. Русов, П. Дашкевич, В. Левицький, П. Борзаковський, Д. Заболотний, Ф. Красицький, І. Липа, М. Комар, С. Шелухин, І. Луценко, В. Лесевич, Ф. Нестурх, А. Ждаха, історики П. Іванов, О. Андрієвський, А. Синявський, О. Маркевич.

Л. Смоленський показував «відрубний політико-соціальний уклад від московського, і як багато Москва придбала, як прилучилася до неї Україна»⁶,

був впевнений, що Україна теж мала свою, козацьку, державу, яка добровільно приєдналася до Москви⁷. Бажаючи спонукати Л. Смоленського до написання історії України, М. Комар подарував йому шоколадний торт у формі книги, на обкладинці якої було написано «История Малороссии. Т. I»⁸. Однак жодна робота історика не збереглася, що безумовно обмежило його вплив на історіографічний процес. З переїздом до Одеси М. Комара (Комарова), І. Липи, С. Шелухина, О. Андрієвського, І. Луценка, І. Бондаренка, А. Синявського, повернення Є. Чикаленка та ін. наприкінці 1880-х рр. українська громада знову активізувалася. Попри те, що з названих осіб лише деякі були фаховими істориками вони приділяли величезну увагу формуванню україноцентричної історичної пам'яті в населення півдня України. Завдяки зміцненню зв'язків з західноукраїнськими культурними закладами та виданнями, південноукраїнські діячі отримали добру нагоду для оприлюднення своїх праць у недосяжних для російсько-імперської цензури виданнях. Негативну вагу цензурного чинника з повною силою відчув на собі М. Комар. У 1888 р. під літературним псевдонімом М. Уманець з приводу зведення у Києві пам'ятника Б. Хмельницькому він намагався видати в Одесі свій популярний і що важливо – україномовний, нарис «Винок на пам'ятник Богданові Хмельницькому. Як Українська Русь з'єдналася з Москвою в єдину велику Державу Російську» (86 арк.). Попри вірнопіддану назву (щоправда і в ній містилась певна «провокативність» - досить оригінальне для тогочасної україністики поняття «Українська Русь» (а не Русь-Україна чи Україна-Русь)) та схвалення богданового зовнішньополітичного вибору «зведення до купи двох гілок слов'яно-руського народу», цензор дуже уважно поставився до змісту роботи, про що яскраво свідчить покреслений червоним олівцем її архівний примірник. Протест цензора викликав наголос М. Комара на демократичних традиціях українців, ототожненні понять Малоросія, руська та українська земля та народність, мало приховане засудження дій Москви щодо України після 1654 року⁹. Свою працю,

щоправда під іншою назвою та російською мовою М. Комару вдалося оприлюднити значно пізніше у С.-Петербурзі.

Серед членів одеської громади М. Комар найбільше скористався можливістю публікації у західноукраїнських виданнях, зокрема, на історичну тематику. 1891 р. став дуже важливою віхою у процесі інтеграції південноукраїнської історичної україністики до західноукраїнського історіографічного простору. Тоді у Львові окремою брошурою М. Комар опублікував біографію козацького отамана А. Головатого¹⁰. Про вплив цієї праці на сучасників свідчить лист О. Василенка до М. Комарова. Дякуючи за надіслану йому працю про А. Головатого, О. Василенко зазначав: «Ви надихнули мене повітрям широкого степу, колишньої козацької волі, але разом з тим, розбудили і тяжкі та сумні спогади про минувщину ... Про сучасні болі України... і говорити нічого: вони звісні всьому світові ... Книжка «Оповідання про Антона Головатого» написана так талановито, з таким знанням нашої минувщини і так відповідає психологічним умовам та розумовим вимогам нашого народу, таким понятним для українця всякого стану язиком, що застається лишень побажати, що б вона побачила як найбільше света, розійшлася по всіх селах, та хуторах широкої України-Руси»¹¹.

Якщо М. Комар лише компілював фактичні відомості з робіт авторитетів, то інша публікація – рецензія А. Синявського на одну з перших західноукраїнських узагальнюючих праць з історії України – мала більш концептуальне звучання, адже містила влучні міркування щодо необхідності написання повноцінної наукової синтетичної праці про історію всіх українських земель, періодизацію та змістовні блоки¹². Окрім громадівців з університетським статусом О. Маркевича та П. Іванова важливу роль в інституціоналізації історичної україністики у діяльності південноукраїнських наукових товариств відіграв соратник Л. Смоленського О. Андрієвський, член ОТІС, автор низки публікацій джерел з історії козацтва на сторінках «Записок» ОТІС.

Важливим для становлення історичної україністики в середовищі одеських громадівців був київський вектор їх зв'язків. «Зв'язковим» між одеситами та киянами став В.Б. Антонович. З Одесою його споріднював факт навчання та формування світогляду у 1840-х роках в Рішельєвській гімназії. В роки розквіту своєї педагогічної та наукової діяльності В. Антонович неодноразово бував в Одесі, підтримував знайомство з одеськими діячами та істориками і не лише українцями. Власне, громадівці О. Андрієвський, П. Іванов, А. Синявський, С. Шелухин були учнями В. Антоновича. Вкоріненню традицій української історіографії в одеське історіографічне середовище сприяло обрання В. Антоновича та М. Грушевського у члени ОТІС.

«Зв'язковим» між українськими одеськими та київськими інтелектуалами на зламі XIX – XX ст. після 1900 р. став й Є. Чикаленко. Зокрема, він залучав одеситів до обговорення історіографічних тем. У листуванні з М. Комаром та І. Липою обговорювалась ситуація навколо написання О. Єфименко узагальнюючої історії України на конкурс «Киевской старины», започаткований у 1896 р. одеситом Є. Чикаленко. Є. Чикаленко повідомляв М. Комара: «мені трапилось бути на совіщанні, на котрім роздивлялися історію п. Єфименкові, прислану в переробленім виді. Журі одноголосно признало, що перші два очерки – удільно вічевий і великокняжеський і після поправок цілком вважаються нездатними і видно, що Єфименчиха і не здатна написати їх, а через те рішено, підшукати чоловіка, котрий написав-би історію до Літовського періоду і поправив всю написану Єфименчихою. Чіплялись до Ореста Левіцького, але він рішуче одмовився, хоч за сю працю дають 500 р. Волод. Боніф. Котрий на сих днях виїздить в Італію, сказав, що коли за зіму не найдеться такого чоловіка, то він, повернувшись з Італії, зробить се сам». У листі до І. Липи він наголошував, що розділи праці про докозацьку історію України написано у московсько-централістичному дусі, відсутності розділу про національне відродження у підросійській та австро-угорській Україні та висловлював

впевненість, що премія має дочекатися «історика-українця, а не кацапа»¹³. Ці сигнали інтенсифікували пошук у південноукраїнському середовищі саме такого історика, що зрештою з'явився в особі миколаївця М. Аркаса.

Попри відсутність головного одеського українця в НУ, низка викладачів цього закладу у другій половині XIX ст. долучилась до процесу становлення україністики. Передусім йдеться про викладачів кафедри руської історії. Найбезпосередніше вплинув на становлення історичної україністики в НУ Михайло Павлович Смирнов (1833 – 1877) – викладач допетровського періоду історії Росії у 1855 – 1865 роках в РЛ, а в 1865 – 1877 роках – в НУ¹⁴, в якому до того ж був першим професором кафедри історії Росії історико-філологічного факультету, другим деканом факультету та ректором. Як вихованець пітерського історика М. Устрялова, який виступав за включення історії Південно-Західної Русі до обсягу загальних курсів з історії Росії, М. Смирнов намагався впровадити цей погляд у життя передусім шляхом читання спецкурсів з історії Литви та Західної Русі в НУ. Навіть загалом неприхильно налаштований щодо М. Смирнова О. Маркевич вважав саме ці лекції професора майстерними, що ілюстрував високий рівень відвідування їх студентами¹⁵. Один з ліцейських учнів М. Смирнова Г. Перетяткович позитивно згадував лекції М. Смирнова про Б. Хмельницького, складені на основі праць М. Костомарова. Г. Перетяткович так захопився вивченням історії українського козацтва, що навіть одягався у шаровари, розповідав товаришам про Запорізьку Січ.

Знаковою подією для одеського наукового середовища був захист М. Смирновим у 1860 р. магістерської дисертації у С.-Петербурзькому університеті на тему «Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею» (видана того ж року у С.-Петербурзі). Вперше з під пера одеського автора вийшла ґрунтовна робота про історію іншого українського регіону. Частина дисертації М. Смирнов через декілька років оприлюднив в Одесі на сторінках ліцейського видання. Праця цілком вкладалась у річище українського історіографічного процесу, що визрівав у Російській імперії в

нетрях російсько-імперської історіографії. Недаремно у 1886 р. його магістерська дисертація була перевидана народовцями у Тернополі у скороченому вигляді у перекладі на українську мову у 5 томі «Руської історичної бібліотеки» за редакцією О. Барвінського. Подібне значення мала й докторська дисертація М. Смирнова про Кревську унію, захищена в НУ у 1868 р. Професор читав публічні лекції про П. Полуботка в Одесі.

Першим з одеських істориків М. Смирнов наприкінці 1850-х років налагодив контакти з галицькими русофілами під час перебування у Львові, де він збирав матеріали для дисертації: Д. Зубрицьким, Й. Лозинським, Я. Головацьким, І. Вагилевичем та поляками Я. Добжанським та А. Беловським. Особливо теплі згадки у нього залишив народознавець та бібліограф Й. Лозинський: «дуже мила молода людина». Вже через десять років після відвідин столиці Східної Галичини у листі до Я. Головацького М. Смирнов згадував про люб'язний та щирий прийом у Львові. З Я. Головацьким до кінця 1860-х років М. Смирнов підтримував листування, в якому повідомляв про обставини своєї праці в Одесі. М. Смирнов приєднався до численного хору сучасників з наукового світу про несприятливі обставини існування вченого в Одесі: «Вы не можете себе представить, как трудно заниматься ученым трудом в Одессе, так бедны наши библиотеки, в особенности к той теме, которую я выбрал». Однак захист докторської дисертації відбувся при величезному напливі публіки, що дало підстави М. Смирнову більш оптимістично зауважити: «что показывает, каким вниманием пользуются сочинения по западнорусской истории даже в Одессе, которая вообще не отличается ни малейшим сочувствием к науке, а занята исключительно пшеничными интересами». М. Смирнов перебував в активному обміні книгами та періодичними виданнями з Я. Головацьким. Одесит надсилав галичанину для Народного руського дому книги Пушкіна, Лермонтова, Терещенка, Шевченка, Карамзіна, Костомарова, Котляревського, Гоголя, П. Куліша, одеські видання – праці А. Скальковського, «Новороссийский календарь». Велику частину книг

пожертвував одеський купець першої гільдії Семен Степанович Яхненком, який, за характеристикою М. Смирнова, «как малоросс питает к Русинам особенную симпатию, ревность его весьма похвальна». Ліцейські викладачі були в захваті від надісланих Я. Головацьким книг в дар ліцею. Можливо, галичанин виконав прохання М. Смирнова про надіслання йому історичної карти Галичини. В Одесі М. Смирнов намагався видати праці І. Вагилевича, обрати Я. Головацького почесним доктором НУ¹⁶.

В роки викладання М. Смирнова в НУ з'явилась студентська робота, яку можна вважати першою з історико-українознавчої тематики і до написання якої він можливо був причетний: твір на ступінь кандидата Павла Іскри «Борьба старого порядка управления в Малороссии с возрастающим влиянием Москвы от 1657 до 1668», датований 1873 роком¹⁷. Автор, пізніше інспектор одеських гімназій, на основі опублікованих джерел та праць М. Маркевича, М. Костомарова та С. Соловйова висвітлив основну подієву канву політичної історії Гетьманщини часів Руїни, вбачаючи коріння українсько-російських протиріч у репресивній політиці Московії. У свій час праця не мала поширення, залишився лише один її рукописний примірник. Збереглися лише назви інших робіт: Г. Леонтовича «Судьба малороссийского посольства во второй половине XVII века» (1877), М. Прокопенка «Петр Дорошенко и состояние Украины при нем» (1879).

Наступник М. Смирнова на кафедрі Г. Перетяткович під час одеського археологічного з'їзду прочитав доповідь «Малороссияне в Оренбургском крае», в якій в полеміці з казанським істориком Н. Фірсовим твердив про високі колонізаційні здібності українців, наводячи в якості аргументу, зокрема, феномен українського козацтва. У 1896 р. за позитивним відгуком одесита премію Московського товариства історії та старожитностей російських за третій том «Истории запорожского казачества» здобув Д. Яворницький.

Наприкінці XIX – у перші роки XX ст. НУ вперше отримав плеяду викладачів, на яких вже сучасники дивились як на спеціалістів з історії

Південно-Західної Русі/Малоросії/України: Олексія Івановича Маркевича (1847 – 1903), Івана Андрійовича Линниченка (1857 – 1926) та Павла Андрійовича Іванова (1860 – 1917/1918). В особах двох останніх НУ отримав учнів В. Антоновича. В особах П. Іванова та О. Маркевича Одеська українська громада зрештою «делегувала» в НУ на деякий час своїх членів. В активі усіх трьох були такі «візитні картки» тогочасних українців як певні українофільські культурницькі симпатії (хоча і у різній ступені та способах вираженні), співробітництво з «Киевской стариной» та НТШ, особисте знайомство з М. Грушевським та багатьма іншими корифеями україністики. Найпослідовніше контакти з НТШ та М. Грушевським підтримував О. Маркевич, який перший та єдиний з одеських істориків у березні 1901 р. був обраний дійсним членом історико-філософської секції НТШ. О. Маркевич та П. Іванов були звільнені з НУ за українофільство, а І. Линниченко іноді зазнавав кпинів з боку чорносотенців. Попри інтенцію сучасників (а у випадку з П. Івановим і його самого) представити усіх трьох як продовжувачів україноцентричної і ширше українофільської праці В. Антоновича, обернутої в історіографію, І. Линниченко фактично продовжував русофільсько-москвофільське бачення М. Смирнова. Недаремно серед західноукраїнських істориків І. Линниченко симпатизував А. Петрушевичу, який за його пропозицією був обраний у члени ОТІС.

В якості лекторів ці історики зробили найбільший внесок у становлення історичної україністики у навчальному процесі в НУ. У численних курсах та спецкурсах, прочитаних впродовж 1880-х – на початку ХХ ст. вони охопили всі аспекти історії України, передусім литовсько-польської доби. О. Маркевич у лекціях з історії слов'ян докладно висвітлював боротьбу західних українців за свої національні права під час революції 1848 р.¹⁸. Якщо спецкурс П. Іванова про історію Новоросійського краю мав аналоги у попередній діяльності О. Маркевича, то необов'язковий курс «Історія малоросійського козацтва» (2 години на тиждень) був новаторським. Вперше у практиці НУ прозвучала не лише окрема тема українського козацтва, але й

поняття Малоросія, що значно більш чітко окреслювало українознавче спрямування курсу, аніж розмите поняття «Южная Русь» або «Россия», що раніше вживав О. Маркевич. Лекції П. Іванова з історії Новоросійського краю викликали позитивну реакцію з боку одеського проукраїнського середовища. Один з авторів проукраїнського видання зазначав, що київська школа В. Антоновича приділила мало уваги історії Новоросійського краю. Як першу ластівку він вітав оголошення у Новоросійському університеті спеціального курсу П. Іванова¹⁹. Натомість новаторство І. Линниченка у лекційних курсах полягало передусім у наголосі на історії Західної України, передусім Галичини.

Якщо педагогічна діяльність О. Маркевича та П. Іванова не мала помітного відлуння серед студентів, то І. Линниченко зміг підготувати не лише низку видатних спеціалістів, але й під час семінарів спрямувати дослідження деяких студентів саме в українознавче річище. Про це свідчать назви низки кандидатських та реферативних творів, підготовлених студентами у перший період діяльності І. Линниченка в НУ (1896 – 1905): «Вопрос о личности Петрика», «Правовое и экономическое состояние крестьян 16 в. Малороссии» в частности крестьян Подолии и Киевщины», «Дело Кочубея и Искры», «Города левобережной Украйны в XVI – XVIII ст.», «Экономическое положение крестьян в юго-западной России до Люблинской унии (1569 г.)», «Последние годы самостоятельного существования Галицко-Волынского княжества (п.п. 14 века)», «Юрий II Болеслав (Мнение Режабка)», «Роман Мстиславич Волынский и его отношение к Польше», «Последние времена самостоятельности Галицко-Волынского княжества», «Экономическое положение крестьян юго-западной России по материалам 1545 и 1552 г.», «Сельское население Перемышльской земли» (автор – А. Флоровський).

Тривала педагогічна діяльність О. Маркевича та І. Линниченка і нетривала П. Іванова спиралась на їх вагомий науковий українознавчий доробок, що, втім за науковою вартістю може бути виставлений за іншим

ранжиром: І. Линниченка, П. Іванова, О. Маркевича. Втім, в Одесі І. Линниченко лише незначною мірою поповнив свій солідний багаж українознавчих праць. Численні статті та замітки О. Маркевича були лише короткими археографічними публікаціями. Найціннішими були його краєзнавчі та регіоназнавчі праці з історії півдня України. Серед них найбільш концептуальне значення мала праця про фортецю Хаджибей, в якій історик наголошував на до російських витоків Одеси, що підважувало офіційну концепцію культуртрегерства російської монархії та імперії на цих землях. Натомість монографія П. Іванова, його магістерська дисертація, з середньовічної історії Волинської землі мала велике значення для становлення українознавчої традиції в Одесі як перша регіоназнавча праця з історичної україністики видана в Одесі, до того ж позитивно оцінена В. Антоновичем та М. Грушевським²⁰. Не менш знаменними були публікації П. Іванова у «Записках» НТШ, в яких він відверто задекларував україноцентричні позиції у висвітленні історії Одеси та Південної України. Він відмітив перевагу українців серед населення Новоросії наприкінці XVIII ст., рішуче заперечив думку про цивілізаційну роль Росії на Півдні, наголосивши на ролі запорозьких козаків, підкреслив свавілля російської армії після взяття Хаджибею. П.А. Іванов піддав сумніву позитивну роль іноземних колоністів на півдні України і зауважив, що «Новоросія – певна річ – геть би більш надбала собі культури, коли б переселенцям українським уряд надав хоч частину тих привілеїв і різноманітної допомоги, якими він наділяв тоді переселенців чужоземних»²¹.

Поряд з освітніми закладами вагомим чинником інституціоналізації історичної україністики у другій половині XIX – на початку XX ст. була діяльність товариств: ОТІС та ІФТ при НУ. Останнє товариство було активним у розкритті загальноукраїнських сюжетів (доповіді І. Линниченка та А. Лонгінова про Галицьку Русь, М. Істоміна – про Я. Вишневецького, Д. Сигаревича – про українські думи). Найбільш цінним було виявлення та публікація членами товариств на сторінках своїх видань численних

документів. Іноді історична україністика у досить несподіваний спосіб «засвічувалася» в не історичних товариствах. У середині 1890-х рр. на сторінках записок Кримського гірського клубу (попри назву дислокувався в Одесі, але зосереджувався на кримознавстві) була оприлюднена одна з найцінніших українознавчих публікацій з виданих на півдні України, авторства сина засновника одеської української громади Л. Смоленського²².

Поєднання наукових (дедалі більша увага до регіоналістики в Російській імперії, накопичення фактичного та концептуального досвіду завдяки попереднім дослідженням, підтримка україністики з боку С.-Петербурзької АН) та громадсько-політичних (радикалізація українського національного руху, лібералізація суспільного життя імперії) чинників зумовили входження процесу інституціоналізації історичної україністики на півдні України у фазу піднесення у 1905 – 1910-х рр. Південноукраїнська інтелігенція пожвавила спроби «українізації» неукраїнських закладів. Виникли суто українські легальні інституції, покликані серед іншого розвивати історичну україністику, поширювати відповідні знання в масах.

Найранішим свідченням першого явища були засідання ІФТ при НУ 18 лютого та 31 березня 1905 р., під час яких П. Іванов виголосив доповіді «Схема руської історії, запропонована професором Львівського університету Грушевським» та «Питання про малоросійську народність в науковій літературі»²³. Він розповів присутнім, серед яких були громадівці С. Шелухін та І. Луценко (в якості гостя), про діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка, переповів зміст статті М.С. Грушевського «Звичайна схема історії східної Європи і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», і додав, що повністю з ним погоджується. Також він висловив побажання, щоби з'явилася можливість самостійного існування малоросійської (української) мови та народності. У жвавому обговоренні взяли участь відомі професори В.М. Істрін, Б.М. Ляпунов, А.П. Доброклонський, Є.М. Щепкін, а також С.П. Шелухін та Д.Д. Сигаревич. Тон полеміки, принаймні за протоколами, був виваженим та

науковим. Таким чином, П. Іванов ініціював перше відкрите обговорення схеми М. Грушевського в науковому та громадському середовищі Одеси.

Ця подія була передвісником значно більш масштабних та резонансних подій кінця 1905 – 1908 рр., передусім пов'язаних з іменем брата М. Грушевського Олександра та НУ. У жовтні 1905 р. сходка студентів НУ схвалила резолюцію своєї української частини, громади, про запровадження у систему викладання НУ 4 кафедр з українською мовою викладання: історії України, історії українського права, української мови та історії української літератури. Впродовж двох наступних місяців відбулися два масштабних віча одеських українців, під час яких у промовах С. Шелухина та Д. Сигаревича пролунали гасла про необхідність відродження історичної пам'яті українців. 30 травня 1906 р. Одеська українська громада склала лист до Ради професорів НУ з проханням реалізувати це рішення. Основним автором листа вважаємо С. Шелухина. Зміст листа більше нагадував рішучий ультиматум, в якому одесити засуджували попередню політику утисків українського народу: «всесокрушающий, холодный централизм российской бюрократии, доживающий свои последние жалкие дни, безцеремонная политика аракчеевской нивелировки и подведения под одну масть всей сложности жизни и ее бьющих всеми цветами радуги проявлений, давно осуждены историей, здравым смыслом и грозной логикой событий... Она всегда видела в этом народе, а, следовательно, и в составляющих его единицах-личностях, только орудие для своих политических целей, только объект для государственных экспериментов, только материал для нивелировки и торжества мертвящего единообразия казармы». В короткому історичному екскурсі автори звинувачували Росію у порушенні умов персональної унії 1654 р., зниженні рівня освіченості колись всуціль грамотного народу, сприянні утворенні між українською інтелігенцією та решти народу культурно-національної прірви, зумовленої русифікацією еліти нації. У підсумку автори дуже виразно та рішуче наголошували на тому, що реалізація їх вимог є лише початковою фазою їх програми: «одной из

конечных целей украинского национального движения является национализация родного университета, так как только проведение сверху до низу, от высшей школы до народного училища, системы преподавания на родном языке будет удовлетворять естественному тяготению каждой нации к языковой гармонии». Окрім згаданого С. Шелухина та його дружини текст листа підписали ще 83 одеських українця: П. Климович, І. Бондаренко, Є. Фесенко, І. Липа, А. Бориневич, Ф. Нестурх, А. Ніковський, Д. Сигаревич, В. Громашевський, Ф. Шульга та ін. Лист одеситів підтримала полтавська та чернігівська громади, що теж надіслали до Ради НУ свої листи. Лист чернігівців підписали такі видатні особи як І. Шраг, М. Коцюбинський, М. Вороний²⁴. М. Грушевський інформував про позитивне рішення одеських професорів, славлячи «одеську професорську корпорацію, що йде назустріч вимогам українського громадянства», хоча і не погоджувався з залежністю мови викладання від національно-мовного складу студентів. Однак архівні матеріали свідчать про те, що професори, зокрема, І. Линниченко, обрали лише вичікувальну тактику, не ухвалюючи якогось принципового рішення.

Однак в умовах наростаючої реакції не набагато менш цінним рішенням було схвалення 2 листопада 1906 р. кандидатури О. Грушевського на посаду приват-доцента історико-філологічного факультету для читання необов'язкових курсів «Внутрішній лад Давньої Русі, Великого князівства Литовського та королівства Польського XIV – XV ст.» та «Доба Петра Великого: внутрішній лад держави, суспільство та влада». Однак вже частина сучасників безпомилково вважала перший з цих спецкурсів курсом з історії України. Тим більше, невдовзі О. Грушевський на прохання своїх студентів розпочав читання цього спецкурсу українською мовою. Окрім цього навантаження, О. Грушевський керував «privatissima», тобто практичними заняттями в себе вдома з невеликим гуртком студентів²⁵. Під час нетривалого перебування в Одесі О. Грушевський опублікував декілька десятків статей у львівських та київських виданнях. Активність О. Грушевського налякала попечителя Одеської навчальної округи, внаслідок чого історик був

змушений залишити НУ та Одесу восени 1908 р. Курси в НУ не змогли розпочати через неблагонадійність інші здібні українські історики І. Бондаренко та П. Клепацький.

Хоча одеські українці не змогли на початку ХХ ст. утримати свого представника в НУ та отримати історичні кафедри, певною компенсацією для них була педагогічна діяльність в НУ І. Линниченка. Попри незгоду з поглядами М. Грушевського та загалом українським національним рухом, професор сприяв тому, аби вперше в історії проведення археологічних з'їздів в Російській імперії у 1908 р. у Чернігові низка рефератів були прочитані українською мовою, підтримав відкрите обговорення проблеми походження та історичного функціонування назви Україна у полеміці з С. Шелухиним, сприяв становленню історико-українознавчих студій М. Слабченка, Є. Загоровського, А. Флоровського та П. Клепацького, внаслідок чого в Одесі було опубліковано декілька робіт, знакових для всієї україністики²⁶.

Ще однією позитивною рисою було зростання чисельності україністів та активізація їхньої діяльності в наукових товариствах. Так, членами ІФТ та Українського Наукового товариства у Києві було обрано О. Грушевського та І. Бондаренка. Засноване 1911 р. на чолі з І. Линниченком Бібліографічне товариство при НУ кооптувало у свої члени більшість провідників одеського українського національного руху і водночас більшість істориків-україністів. До україністики звертались у досить прийнятному для українського національного дискурсу тоні і діячі інших місцевих товариств, наприклад, очільник Одеського відділення військово-історичного товариства П. Андріанов²⁷.

Заснування у 1906 р. Одеських вищих жіночих курсів (ОВЖК) сприяло залученню жінок у процес інституціоналізації історичної україністики шляхом читання, обговорення та публікації рефератів, гуртків тощо. Частина курсисток-українок взяли жваву участь у студентському русі, зокрема, за запровадження українознавчих кафедр та дисциплін у навчальному процесі.

Найбільшим здобутком для південноукраїнської історичної україністики було відкриття у період революції 1905 – 1907 рр. двох товариств, що в тих умовах прагнули виконувати роль місцевих НТШ та УНТ і морально відверто орієнтувалися на них – одеську та миколаївську «Просвіти». Особливо різноманітну палітру історико-українознавчих тем презентували на своїх лекціях промовці одеської «Просвіти» С. Шелухин, М. Комаров, П. Клепацький. Найважливіше значення мав курс лекцій П. Клепацького з «Історії України-Руси домонгольського періоду», що був продовженням справи О. Грушевського та альтернативою лекціям, що читалися в НУ після нього. Несподіваний для самого лектора успіх у публіки його компілятивного реферату про запорозькі вольности М. Комар пояснював тим, що «в запорозькому порядкуванні землею бачимо щось подібного до націоналізації землі», хоча, напевно, далася взнаки і важливість козацької тематики для збудження української національної свідомості.

У першій промові у миколаївському товаристві «Просвіта» М.М. Аркас наголосив: «ми маємо свою історію, ми переживали свої окремі важкі історичні часи». У 1908 р. він прочитав курс лекцій з історії України на основі своєї популярної праці. П.О. Андріященко у тому ж році прочитав лекції про українські церковні братства і сучасні Просвіти, Життя і праці Драгоманова, Котляревського, Богдана Хмельницького, І. Личко (Воля) – про історію театру²⁸. Миколаївці та одесити перебували у тісному контакті, зокрема, й по лінії історичної україністики. У квітні 1907 р. миколаївці отримали для розповсюдження від Одеської «Просвіти» 100 примірників брошури М. Комарова «Запорозькі вольности», а М. Аркас надіслав в подарунок одеситам свою «Історію України-Русі»²⁹. У жовтні 1909 р. С. Шелухин прочитав у Миколаєві лекцію про походження назви Україна³⁰. Одеська та Миколаївська «Просвіти» мали книгарні, книгозбірні та читальні з великим асортиментом української літератури та періодики на історичну тематику.

Внаслідок військово-революційних потрясінь 1914 – 1921 років в Одесі відбувся сплеск у розвитку історичної україністики на хвилі Українського національного відродження. В НУ та ОВЖК через спротив проросійських професорів так і не вдалося заснувати історико-українознавчі кафедри, але досягнення цього періоду виглядають досить масштабно: заснування кафедри історії західноруського права, запровадження лекційних курсів з історії України (Є. Трифільєв, Є. Загоровський) та української літератури (С. Вілінський), відновлення спецкурсу з історії українського козацтва (лектор Є. Загоровський), численні курси для простолюду та вчителів з історії України російською та українською мовами в Одесі (зокрема, Народний університет), публікації численних статей з історії України в українській пресі, видання брошур. Найактивнішими лекторами та публіцистами були М. Слабченко та П. Клепацький.

Про «втягування» навіть не україноцентричних одеських істориків в україністичний контекст свідчить історія з маловідомим рукописом-рецензією А. Флоровського. У 1917 році РАН звернулося до одесита з проханням рецензувати монографію Г. Максимовича «Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г., ч. 1. Выборы и составление наказов» (Нежин, 1917), що була висунена того ж року на 60 конкурс на здобуття престижної премії графа Уварова за історичні твори. У тексті рецензії, написаної у березні 1918 року, переважає реферування, хоча А. Флоровський дещо більше, аніж в своїх інших рецензіях вдався до критичних зауважень, переважно фактичного характеру. Зокрема, він зауважив помилки археографічного характеру, додавши до них і деякі історіографічно-бібліографічні прогалини. Навіть реферування надає важливе для історіографа уявлення про позицію А. Флоровського щодо діяльності Комісії в Україні, зокрема, критику позиції П. Румянцева щодо участі у виборах козацтва. З іншого боку, аналіз твору Г. Максимовича надав можливість одеському історику висловити власне методологічне кредо щодо

дослідження історичних явищ у ширшому, аніж у ніжинського історика, ракурсі³¹.

В історіографії А. Флоровський здебільшого розглядається як російський науковець в етно-культурному значенні цього поняття і одночасно як представник російської історіографічної традиції. Якщо етно-культурний аспект цього твердження не може викликати заперечень (А. Флоровський послідовно вважав себе «русским»), то еволюція поглядів історика виглядає не так однозначно. Загалом солідаризуючись з поглядами Г. Максимовича, наближеного до української історіографічної традиції, А. Флоровський частково наближався до української візії історичного процесу ще до від'їзду в еміграцію. Показовою є еволюція термінологічного апарату одеського історика. У працях 1910-х років він традиційно для російської історіографії окреслював українські землі як «Малоросію». Натомість у тексті рецензії, написаної наприкінці 1917 – на початку 1918 років, в умовах Української революції, поширення в університетах курсів з історії України, він, можливо напівсвідомо, значно частіше використав поняття Україна в етнонаціональному сенсі. Поняття «Малоросія» він частіше вживав виключно в історичному сенсі. Швидше за все, якщо б А. Флоровський залишився на Батьківщині, внаслідок складного взаємопереплетіння зовнішньої кон'юнктури та внутрішньої світоглядної еволюції він поглибив би ці риси своїх поглядів аналогічно Є. Загоровському, С. Боровому та деяким іншим.

Активність українських істориків кількох поколінь призвела до завершення процесу інституціоналізації історичної україністики з запровадженням відповідних кафедр і курсів (до того ж україномовних) в Одеському інституті народної освіти у 1920-х роках.

Отже, розвиваючись всупереч державній політиці, дослідам з історії України в Одесі впродовж короткого часу вдалося перетворитися зі справи окремих ентузіастів на досить помітне явище культури та науки. Головним чинником перетворення українознавства на україністику був процес

інституціоналізації. Цей процес все ж таки мав незавершений характер, адже викладання та дослідження історії України так і не було зосереджено на окремих кафедрах. Живильним джерелом поступу україністики був український національний рух, який діяв з опозиційних позицій щодо державницької російської історіографії, намагався розбудувати альтернативну систему установ і видань та шляхом індивідуального влиття членів «українізувати» неукраїнські інституції. Важливим чинником інституціоналізації був вплив на південноукраїнську ситуацію провідних істориків та товариств з інших частин України, зокрема, В. Антоновича, Михайла та Олександра Грушевських, Д. Яворницького, НТШ, київської школи В. Антоновича, УНТ. Цей процес відбувався на академічному та громадському рівнях, перебуваючи у тісному взаємозв'язку. В одеській україністиці виразними є два типи: 1) російськоцентричний (М. Смирнов, А. Скальковський, Г. Перетяткович, І. Линниченко); 2) україноцентричний (П. Іванов, О. Маркевич, М. Слабченко, П. Клепацький, О. Грушевський). Їх концептуальні підходи здебільшого були відлунням поглядів М. Грушевського, який, власне, і заклав у масштабах усієї України основи історичної україністики. Втім, виступи та праці одеситів відбивали цілком самобутні погляди, що сприяли утвердженню українсько-патріотичної візії історії. Вочевидь, саме праці представників другої групи є безпосередніми носіями традицій історичної україністики, адже саме вони розглядали Україну та український народ як суб'єкти історії. Увиразнення україноцентричного типу історико-україністичних студій втілювалось у прагненні істориків вийти поза межі краєзнавства та власної регіоналістики шляхом приділення уваги іншим українським землям, передусім Наддніпрянщині. Вплив одеської історіографії на загальноукраїнський історіографічний процес засвідчує поява на цих землях низки знакових праць (М. Слабченка, П. Клепацького та ін.).

Однак не слід відкидати і впливу, навіть поза бажанням, на процес формування україністики представників російськоцентричної візії. Найбільш

виразно це втілювалось у виникненні та функціонуванні школи істориків І. Линниченка. Показово, що читання перших курсів з історії України у революційні, 1917 – 1920, роки було справою саме такого типу істориків. Їх внесок полягав головним чином у фактографічній та організаційній, а не концептуальній сфері. Формування україністики не означало переривання традицій українознавства, втілених, зокрема, у працях М. Комарова, яке продовжувало впливати на процес розвитку україністики, але, водночас, і саме зазнавало трансформацій в бік науковості, під впливом україністики. Тісний вплив між українознавством та україністикою, як власне між побутово-громадською та науковими сферами, зберігається і на сучасному етапі і навряд чи колись відбудеться повне абстрагування цих двох облич одного історіографічного явища, попри намагання частини істориків перетворити історичну україністику «в науку заради науки», адже така химера може існувати виключно у вигляді химери уявлення окремих індивідуумів.

1. Дашкевич Я. Українознавство, україністика, україніка. Еволюція понять та їх майбутнє // Другий міжнародний конгрес україністів. Історіографія українознавства. – Львів, 1993. – С. 3-8; Ісаєвич Я. Українознавство – україністика – українські студії: обсяг понять і їх суспільний контекст // Покликання університету: Зб. наук. пр. – К., 2005. – С. 266-278.
2. Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 53 – 63; А.И. Маркевич (1847 – 1903). Библиографический указатель. – Одесса, 2000. – С. 15 – 86; Синявська О.О. Історичні погляди О.І. Маркевича // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова. – В. 11. – Одеса, 2001; Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002. – 400 с.; Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.). – К., 2007. – С. 230-273; Попова Т.Н. Істориография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – С. 36-45.
3. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. – Одесса 1857. – С. 120.

4. Музичко О. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи та напрямки співпраці у другій половині XIX – на початку XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2011. – В. 21. – С. 56-86.
5. Музичко О. Рід Смоленських в історії української культури: популяризатори, методологи, козакознавці // Чорноморська минувщина. – Одеса, 2011. – Вип. 6. – С. 66-79.
6. Писання Трохима Зіньківського: В 2 т. / Зредагував та життєпис написав В. Чайченко. – Л., 1893. – Т. I. – С. XXII.
7. Чикаленко Є. Спогади. – К., 2003. – С. 155.
8. Російський державний історичний архів. – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 8. – 2 арк.
9. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 111.
10. Комаров М. Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар. – Львів, 1891; Комаров М. Оповідання про Богдана Хмельницького. – Львів, 1901. – 80 с.; Мисечко А. Михайло Комаров як дослідник і популяризатор історії українського козацтва // Чорноморська минувщина. – Вип. 2. – Одеса, 2007. – С. 129-138.
11. Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної бібліотеки. – Ф. М. Комарова. – Спр. 28/2. – Арк. 19.
12. Синявський А.С. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 34-41.
13. Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка до І. Липи (на матеріалах державного архіву Одеської області) // Слово і час. – 2005. – № 2. – С. 75; Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К., 2009. – С. 260, 322.
14. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 7 (1875). – Арк. 44-45 (Програма лекцій з історії Західної Росії М. Смирнова у 1874/75 роках).
15. Маркевич А.И. Воспоминания о преподавателях историко-филологического факультета Новороссийского университета // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – Одесса, 1999. – С. 33.
16. Відділ рукописів інституту української літератури ім. Т. Шевченка. – Ф. 104. – Оп. 1 – Спр. 860-863.
17. ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 492.
18. ДАОО. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 122.
19. В. А-р К истории заселения Новороссийского края // Южные записки. – 1904. – № 20. – С. 52.
20. Иванов П. Исторические судьбы Волынской земли. – Одесса, 1895. – 317 с.; ЗНТШ. – 1896. – Т. 9. – Бібліографія. – С. 4-9; Киевские университетские известия. – 1896. – № 3. – С. 3-5.

21. Андрієнко І. Ювілейні видання до історії м. Одеси // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1894. – Т. IV. – С. 152, 158, 159, 162.
22. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. – Одесса, 1895. – 60 с. (див. рецензію: Киевская старина. – 1896. – Т. 53. – № 6. – Отд. 2. – С. 105-107).
23. Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 12. – 1905 – Протоколы. – С. 23-24, 42.
24. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 26. – Арк. 91; 91-96.
25. Грушевський О.С. Український народний університет // Літературно-науковий вістник. – 1917. – Т. 68.– С. 321–322; ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 9. – Спр. 10. – Арк. 81-82.
26. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909. – 438 с.; Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Литовский период. – Одесса, 1912. – 599 с.
27. Андрианов П. Славное низовое Запорожское войско. – Одесса, 1910.
28. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1.
29. ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5; Арк. 7.
30. ДАМО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 23.
31. СПБФ АРАН. – Ф. 2. – Оп. 1-1917. – Спр. 26. – Арк. 41; Музичко О. Маловідомий українознавчий рукопис А.В. Флоровського: уведення до історіографічного контексту // Чорноморська минувщина. – 2010. – Вип. 5. – С. 77-97.

РОЛЬ ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО ОСЕРЕДКУ У РОЗВИТКУ ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ХХ СТ.

Важливою складовою розвитку українознавства в Одеському університеті стало вивчення історії українського козацтва та козацької доби. Дослідницький інтерес до цих питань у місцевому інтелектуальному осередку формувався ще у до-університетський період (тобто до 1865 р.). Це дозволяє розглядати означену в назві статті проблему як частину не тільки інституціональної, але інтелектуальної історії міста, що передбачає певний вихід за межі навчально-дослідницької інституції «Одеський (Новоросійський) університет» (та його похідних форм у першій третині ХХ ст.). Зокрема, ми будемо торкатися й такого феномену, як козакознавчі дослідження випускників університету, наукова діяльність яких не була пов'язана безпосередньо з цією установою, а також звернемо певну увагу, в якості постановки проблеми, на реакцію дослідників, у біографіях яких був одеський період, на внесок університетських вчених у розробку цієї проблеми.

Українознавчі дослідження в Одеському університеті та м. Одеса, включно з козакознавчими, вже мають достатньо велику історіографію, яка включає як загальні дослідження, так і вивчення спадщини окремих персоналій, а також праці, присвячені розгляду умов, що забезпечували або ставали перепонами на шляху згаданих досліджень¹. Водночас, на наш погляд, дослідники нерівномірно приділяли увагу концептуальним аспектам досліджень, мало зверталися до виявлення зв'язку між поглядами та підходами окремих вчених одеського університетського та взагалі історіографічного осередку. Ці питання і стали головними дослідницькими завданнями даної роботи.

Опираючись на існуючі підходи в українській історіографії, зокрема, на підхід І. Лисяка-Рудницького до періодизації історії України, яка передбачає

вихід за межі суто календарних століть, ми виділили три великих періоди у дослідженні історії козацтва в Одесі. Перший період козакознавства в Одесі припадає на історіографічне ХІХ ст. Його властивими рисами стали: визначення головної дослідницької проблематики у тісному зв'язку з історією південноукраїнського регіону та суміжних територій, постановка дослідницьких проблем, розгляд історії козацтва на півдні переважно під час Нової Січі та після її руйнації, у період з кінця ХVІІІ – у ХІХ ст. (хоча у франкомовній праці Г. де Кастельно зустрічаються відомості і з ХVІІ ст.), публікація історичних джерел з історії козацтва. Представниками цього періоду є вже згаданий Г. де Кастельно, видатний в контексті дослідження історії Нової Січі історик А. Скальковський, П. Брун, відомий історик О. Маркевич. Далі ми виділили «історіографічне» ХХ ст., властивими рисами якого були наступні: відповіді на питання, поставлені істориками у ХІХ ст., розвиток запропонованої раніше проблематики, дискусії з попередниками, нові явища у головних напрямках досліджень, пропозиція нових термінів, увага до класової структури, соціальної стратифікації, використання нових методологічних підходів, передусім позитивістського, економічного матеріалізму, марксистського, певна свобода у трактуванні предметів дослідження, спричинена романтизмом та для періоду радянської влади концептом побудови радикально нового суспільства, використання даних різних наук в історичному дослідженні, увага до питань національного складу козацтва та міжетнічних відносин, формування наукових шкіл на регіональному та загальному рівнях, збереження зв'язку на рівні дослідницької проблематики між одеським університетським науковим центром та його випускниками, що продовжували дослідницьку діяльність за межами Одеси. Головними представниками періоду були О. Маркевич, П. Іванов, В. Щербина, М. Слабченко, Є. Загоровський, С. Боровий, І. Хіоні, С. Ковбасюк, А. Бачинський, С. Заремба. Приблизно з другої половини 1990-х рр. починається вже наступний етап у вивченні історії козацтва, «історіографічне» ХХІ ст., для якого характерно звернення до історії

козацтва переважно у XIX ст., глибоке осмислення значення окремих періодів у його історії, а також детальна розробка археографічних та історіографічних сюжетів, пов'язаних з історією цього складного феномену української історії, висвітлення місця козацтва в історії Одеси, проведення археологічних досліджень з козацької проблематики. Представниками цього етапу є О. Бачинська, В. Хмарський, О. Музичко, О. Синявська, Т. Гончарук, Л. Новікова, А. Мисечко, Г. Левченко, В. Полторак та ін.

Історіографічне XX ст., на наш погляд, можна поділити на щонайменше чотири періоди у дослідженні історії козацтва в Одесі, у залежності від методології, умов дослідницької праці, проблематики, персоналій, інституціалізації процесу викладання історії України тощо: кін. XIX – поч. XX ст., 1920 – поч. 1940-х рр., 1950 – 1990, 1990 – середина 1990-х рр.

Кінець XIX –початок XX ст. Початок періоду великого історіографічного XX ст. та першого названого внутрішнього періоду: кін. XIX – поч. XX ст., пов'язаний з діяльністю уродженця Полтавської губернії, вихованця історико-філологічного факультету Київського університету, Олексія Маркевича (1847 – 1903). З 1879 р. він працював на кафедрі російської історії Новоросійського університету. У його працях початку 1890-х рр. ми зустрічаємо не властиве раніше місцевій історіографії роздвоєння дослідницького предмету на історію Гетьманщини та Запорозької Січі. Це відображено у його дослідженнях «Южная Русь при Екатерине II» (1893), а також «Марковичи», присвяченому козацькому роду Марковичів – предків історика². Згадане роздвоєння предмету досліджень з історії козацтва на історію запорозького козацтва та Гетьманщини певним чином завдячує географічним уявленням історика. Маркевич розглядав Новоросійський край як частину «Південної Росії», зміст цього поняття охоплював, зокрема, й так звану Малоросію (Лівобережну Україну, територію Гетьманщини). Крім того, його увага до згаданих тем була пов'язана зі спільністю історичної долі Нової Січі та Гетьманщини у період правління Катерини II (наближався 1896

рік і виникала потреба осмислення результатів політичної діяльності імператриці). На думку історика, у цей період майже у всіх частинах «Південної Росії» припиняється політичне життя народу.

У своїх працях Маркевич зробив спробу, після Скальковського, дати відповідь на питання, що цікавили освічені кола в Одесі – питання стосовно стосунків козацтва (Запоріжжя) та російської влади, причин ліквідації Гетьманщини та Нової Січі. Історик ретранслює в одеську історіографію концепцію «подвійної причини» відомого історика О. Лазаревського. Останній розглядав процеси соціальної диференціації в українському суспільстві XVII – XVIII ст., і введення кріпацтва в Україні вдруге у 1783 р., після ліквідації його в роки Хмельниччини, поєднував не тільки з політикою самодержавства, але й покладав провину на старшину та українське дворянство³. Слід загадати також і те, що одеські історики були знайомі з подібною ідеєю Скальковського стосовно того, що однією з причин ліквідації Нової Січі було так зване «застарівання» козацького запорозького ордену. Маркевич розвиває далі це поняття «подвійної причини» Скальковського та Лазаревського та пов'язує втрату Гетьманщиною особливостей свого політичного устрою як з політикою російського уряду, так і з тими фактичними змінами у її суспільному житті, що прийшли у невідповідність з властивим для неї політичним та суспільним устроєм. Зокрема, на думку Маркевича, відбулося зближення інтересів української та російської верхівки, хоча перша і зберігала свій патріотизм. З іншого боку, історик вказував на те, що свій політичний устрій, уступивши силі Росії, Гетьманщина принесла у жертву російській державній єдності.

Подібний підхід ми бачимо й у поясненні, що надав Маркевич факту ліквідації російським урядом Нової Січі у 1775 р. Поряд з вказівкою на економічну зацікавленість Російської імперії в ресурсах Запорозжя, історик впевнений, що вже до Катерини II в Запорозжжі, як і в Гетьманщині, таким чином змінилися суспільні відносини, що знищення їх не було важким для російської влади. Зокрема, супроти, на думку автора, природі Запорозької

Січі (тобто демократичній, егалітарній), в ній розвивається аристократія, подібна козацькій аристократії Гетьманщини, з'являється «нонсенс» – кріпосне право на території Запорожжя⁴. Використана Маркевичем концепція «подвійної причини» також знайде собі adeptів у подальшій історіографії козацтва у ХХ ст. Певну увагу, для ілюстрації помилковості політики уряду, Маркевич приділив й тематиці історії козацтва після ліквідації Нової Січі, а також в історії Хаджибею-Одеси.

Іншим університетським дослідником, який на початку ХХ ст. торкався проблем історії козацтва після 1775 р., був Павло Іванов (1860 – 1917/18), який став першим викладачем, що прочитав в Новоросійському (Одеському) університеті курс «Історія малоросійського козацтва» Полемізуючи зі Скальковським у питанні заснування Задунайської Січі, він стверджував, що не тільки в 70-х, але й у 80-х роках її не було засновано в Дунайській дельті, а козаки були розселені якнайдалі від неї, в Румелії. Водночас він займався й історією Чорноморського козацтва⁵.

Слід згадати і про розвідки з історії козацтва та популяризацію козацької історії, що здійснювалися зусиллями Євгена Загоровського (1885 – 1938). Уродженець Харкова, випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету, він у 1916 р., після п'ятирічної підготовки під керівництвом І. Линниченка до професорського звання, був обраний приват-доцентом кафедри російської історії університету⁶. Його викладацька діяльність носила відбиток ранніх зацікавлень дослідника історією козацтва. Загоровський пішов далі Маркевича у справі формулюванні відповіді на питання щодо стосунків козацтва і російського уряду, що було здійснено у дослідженні «Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи» (Одеса, 1912). Очевидно, при обранні періоду історик орієнтувався на перебування в Одесі відомого запорозького архіву, матеріали якого почав вводити до наукового обігу Скальковський, працю якого він використовує. Загоровський, зокрема, відзначав, що «Військо Низове Запорозьке, незважаючи на сильний розвиток в ньому духа

самоуправління і навіть самоуправства, впродовж багатьох століть свого існування постійно знаходилося у певній, хоча і різній за характером, залежності від урядів сусідніх, більш зазнавши прогресу у сенсі суспільного життя держав». Як видно далі з тексту, до останніх він зараховував і Гетьманщину. Процитований погляд на загал не був новим. Водночас історик визнає автономний характер Запорозької Січі в Російській державі і вказує на особливості підпорядкування Запоріжжя, що іноді значно обмежували цю автономію. Сам факт обмеження козацької автономії отримує негативну оцінку автора, він також намагається дати пояснення передумовам гіпертрофованого втручання у справи запорожців київського генерал-губернатора, вказує на ускладнення з погляду залежності становища Запоріжжя від вищої влади з відновленням гетьманства у 1750 р. та підпорядкування його гетьману до 1756 р. З іншого боку, історик відзначає негативне ставлення запорожців до «переміни рідного на чуже» (заміну К Розумовського П. Румянцевим). На відміну від інших авторів, з якими автор вступає у полеміку, винуватцями ліквідації Нової Січі Загорівський, опираючись на архівні документи, вважає здебільшого антикозацькі реляції Румянцева у зв'язку з прикордонними конфліктами, після яких було прийнято рішення Вищої ради про ліквідацію війська. Звертає увагу дослідник й на правові аспекти «Взаємовідносин...», відзначаючи, що маніфест 1775 р. «юридично поклав кінець існуванню Низового війська та його стосункам з російською владою»⁷.

Уродженець м. Єлисаветграда (колишньої фортеці св. Єлисавети, тепер – Кіровоград), випускник, а згодом (з 1911 р.) приват-доцент Новоросійського університету Антон Флоровський (1884 – 1968), будучи студентом, написав під керівництвом Линниченка роботу, присвячену селянському питанню в Уложенній комісії 1767 р. За своє дослідження він отримав у 1907 р. золоту медаль. У зв'язку з дослідженням діяльності законодавчої комісії він звернувся до питання стосовно участі запорожців у складанні нового Уложення (кодексу законів) Російської імперії, дійшовши

висновку, що депутати від Запорозького війська мали обов'язково бути направлені до комісії⁸.

Викладаючи в університеті у 1907 – 1908 рр., брат Михайла Грушевського Олександр Грушевський приділяв увагу історіографічним питанням, зокрема, «Історії русів», в якій висвітлювалася історія і запорозького козацтва, і Гетьманщини. Його розвідки, присвячені цій пам'ятці, з'явилися друком приблизно в цей період – у 1906 та 1908 рр.

До козацької проблематики в цей період зверталися й викладачі університету, що не були істориками за фахом. Окремі аспекти історії козацтва розглядалися у працях професора Новоросійського університету по кафедрі російської мови та літератури Василя Істріна. Проф. географії, засновник кафедри географії в університеті Гаврила Танфільєв, у зв'язку зі своїми безпосередніми науковими інтересами, приділив увагу важливим пам'яткам з історії козацтва за авторством Еріха Ляссоти (вперше російський переклад фрагменту здійснений в Одесі П. Бруном) та Г.-Л. де Боплана. Високо оцінюючи твір Боплана, Танфільєв між іншим, відзначав, що у цього автора згадується озеро Куяльник (лиман біля Одеси)⁹.

Серед випускників Новоросійського університету, які або згодом стали викладачами університету та закладів, створених на його основі, або не мали у подальшому зв'язку з університетом, однак займалися науковою діяльністю, пов'язаною з вивченням історії козацтва, слід згадати Михайла Слабченка (1882 – 1952), його опонента Миколу Василенка та Федора Щербину (1849 – 1936). Грунтовні праці Слабченка та Щербини з історії козацтва побачили світ майже водночас, обидва брали активну участь у громадському житті, українському національному та соціалістичному русі.

У 1910 – 1913 рр. побачила світ «История Кубанского казачьего войска» (колишнього Чорноморського) Щербини. Його проблематика фактично мала для самого дослідника краєзнавчий характер, бо він був уродженцем Кубані. Історію Кубанського козацького війська автор розглядає як певною мірою продовження історії запорозького козацтва, а власне

Запорозьку Січ трактує як егалітарну, консервативну за своїм устроєм військову громаду. Дослідник вказував на складні взаємини Запоріжжя з російською владою, які пронизані боротьбою між устремлінням козацтва до державної самостійності та направленою проти цього політикою Росії, яка цей намір розглядала як прояв «державного сепаратизму». З іншого боку, автор тримається думки, що Запорозька Січ була явищем своєї епохи, що воєнізована консервативність її устрою не могла би забезпечити їй дальшого існування¹⁰.

Робота іншого випускника Новоросійського університету, уродженця околиці Одеси, Слабченка «Малорусский полк в административном отношении», була надрукована у 1909 р. Ймовірно, поява цього дослідження певним чином пов'язана з необхідністю протиставити поглядам відомого вже вченого Василенка на те, що ніякої виразного й усталеного устрою та громадсько-юридичних принципів у Гетьманщині не було, що життя її було хаотичне¹¹, спеціальне дослідження цього устрою. Линниченко, очевидно, як науковий керівник, вирішив спрямувати Слабченка до студій над регіональним аспектом цієї проблематики, на рівні полку. На існування подібного змагання в сфері вивчення історії Гетьманщини вказує факт двох розгромних рецензій Василенка на книгу Слабченка «Малорусский полк в административном отношении», що з'явилися на сторінках «Записок Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка». Слід зауважити, що Василенко отримав свідчення за другу, юридичну освіту в Новоросійському університеті, майже водночас з Слабченком. Незважаючи на різкі звинувачення рецензента, висловленим у цій роботі положенням Слабченка залишався вірним і надалі. Ймовірно, у сміливості своїх висновків, за яку дорікав особливо рецензент, його утверджували і думки з приводу можливості таких висновків взагалі, що їх висловлював Линниченко у своєму відгуку на його роботу¹², і традиції історіописання того часу, виразником якої був, зокрема, Лазаревський. Саме тоді Слабченко знайомився з рукописами цього вченого, частину яких надрукував в Одесі у 1913 р.¹³ (до речі, це був

рік, коли виповнювалося 50 рр. з часу виходу Валуєвського циркуляру). Безумовно, що історик зазнав впливу Лазаревського, якого, всупереч думці Василенка, свого майбутнього рецензента, називав «представником школи юридичного напрямку в українській історії»¹⁴. Вплив на молодого історика, що захоплювався й соціалістичними ідеями, здійснила увага Лазаревського до питань соціальної диференціації у Гетьманщині. Подібний історіографічний вплив зазнав, як вже було сказано, й Маркевич. Взагалі Слабченко був знайомий з найголовнішими працями свого часу з обраного предмету та історії України загалом. На сторінках його досліджень зустрічаємо аналіз і посилання на погляди, окрема, Василенка, М. Грушевського, Яблоновського¹⁵ та ін. Визнаючи силу авторитетів, Слабченко вже у цей період виявляє неабияку сміливість у самому розгляді питань з історії української державності, а також у трактуванні окремих історичних феноменів¹⁶.

Отже, на початку своєї наукової біографії дослідник намагався знайти своє місце у процесі вивчення історії Гетьманщини, яке він пов'язував з розробкою питань так званого «юридичного напрямку в історіографії»¹⁷. Своїми головними завданнями історик бачив необхідність вирішити такі недосліджені питання, як «природа українського гетьманату», «юридичний устрій гетьманщини»¹⁸, «чи була Україна державою?»¹⁹. Згодом, у 1913 р. у історика виникає задум дати докладний аналіз політичним інститутам Гетьманщини, зокрема, старшинським з'їздам²⁰.

Монографія зустріла дві протилежні оцінки: позитивну з боку одеського історика Линниченка і різко негативну – з боку вже згаданого Василенка²¹. Сучасні історики оцінюють цю працю достатньо високо, зокрема, А. Санцевич відзначає як позитивний момент те, що всі явища подані у їх розвитку, еволюції, «показано невпинне згортання автономії України в умовах настирливого тиску російського самодержавства»²².

Поряд з аналізом юридичних аспектів, історик дотримується методологічних підходів, властивих, зокрема, його сучасникам, проф.

М. Покровському. Так, історик говорить про розглянутий професором «вплив економіки на», відповідно цьому розглядає економічні причини існування внутрішньої свободи в Україні XVII ст. та втрати її²³.

У своїй роботі Слабченко розглянув як особливості управління в полках, так і їх соціально-економічне становище. Загалом його робота поділяється на дві частини, у першій він розкриває адміністративні питання історії Гетьманщини, у другій – соціально-економічні, тобто Слабченко цікавився як історією держави, так і історією суспільства. Однак головним питанням для нього було питання стосовно характеру державності в Гетьманщині. Він розглядає роль політичних чинників у її становленні. Договори з Річчю Посполитою 1649 та 1651 рр. він розглядає як такі, що не визнавали Гетьманщини як політичної одиниці, і стверджує, що ще у 1653 р. «не було гетьманщини як цілої у політичному, міжнародному значенні слова одиниці», відповідно не було й територіально-адміністративного полкового поділу. Утворення Гетьманщини автор відносив до часу з'єднання України з Московською державою, які підписали угоду 1654 р. як держава з державою. Слабченко стверджував, що «Гетьманщина визнавалася васальною державою, чого за нею ніяк не хотіла визнати Річ Посполита»²⁴. Історик вважав, що за формою правління це була республіка, вільна всередині²⁵, з окремими елементами представницької демократії. У своїх рецензіях Василенко звинувачував його у модернізації поняття державності для XVII ст., негативне ставлення рецензент висловив і до характеристики відносин України з Московською державою як відносин васальної залежності²⁶. Василенко вказував на складність проблеми, його дивувала та легкість, з якою Слабченко вирішував найскладніші питання української історії²⁷.

Важливим внеском у дослідження історії Гетьманщини та у її популяризацію стали підручники 1918–1919 рр., підготовані Слабченком. Вони фактично були покликані поглибити розгляд проблематики, окресленої в «Малорусском полке...», перенести предмет з місцевого управління у Гетьманщині на центральне. У 1919 р. Слабченко був обраний приват-

доцентом кафедри руської історії Новоросійського університету²⁸, і ці створені ним підручники фактично, своїм змістом були більше орієнтовані на аудиторію університету, хоча формально – на аудиторію не університетських закладів.

В одній з цих робіт, під назвою «Центральные учреждения Украины XVII–XVIII вв. (1918)²⁹, що отримала високу оцінку з боку історика Л. Окиншевича³⁰, Слабченко далі розвиває свій підхід до організації управління у Гетьманщині як до певної системи і розглядає такі явища, як народна рада, Гетьманат (гетьман), генеральні уряди, компетенція Генеральної канцелярії. Звертаючись до історії появи держави Гетьманщини, Слабченко розглядає визвольну війну XVII ст. як продовження хвилі європейських міських бунтів. Саме міста у Європі взяли у свої руки ініціативу перетворення суспільства на принципах свободи та рівності. В Україні події виявилися більш грізними, тому що більш глибокою була різниця між станами, а свободу уособлювали козаки, які постають як дрібні власники. Козацтво добивалося шляхетських прав в Речі Посполитій (очевидно, як найбільшій гарантії свободи), і з його інтересами поєдналися інтереси городян та селянської маси. Внаслідок цього «в особі козацтва з'явився клас, що об'єднував у собі все населення і який став революційним, а сам рух став національним. Філософії та праву поміщиків була протиставлена інша філософія, інше право. Канонічному праву і шляхетській конституції прийшлося зіштовхнутися з ідеями свободи і рівності». Це стали ті гасла, під якими підняв повстання Хмельницький. Історик звертався до питання про документи конституційного характеру для Гетьманщини і відзначав, що головними українськими хартіями були договірні пункти 1654 р. і конституція 1710 р. (тут слід відзначити, що актуалізація уваги до юридично-політичного значення угоди 1654 р. на початку XX ст. була певним чином пов'язана, очевидно, з відомою брошурою М. Міхновського «Самостійна Україна», з якою, зокрема, як з першою програмою РУП, міг бути знайомий Слабченко, який брав участь в

українському соціалістичному русі)³¹. З «дефектів» документу 1654 р. народилася невідкладна необхідність у точному встановленні відносин між органами публічної влади й в окресленні правового укладу Гетьманщини, що і було виконано конституцією 1710 р.

На окрему увагу заслуговують міркування Слабченка стосовно функцій рад, які не є, як прийнято звичайно в історіографії, тільки законодавчими, але й установчими, тобто встановлювали «головні закони краю». Знищення ролі рад, на думку історика, було результатом зацікавленості і зовнішніх сил, «Москви», що «намагалася інкорпорувати Україну», і старшини. З іншого боку, Слабченко вважає, що скасування установчої ролі рад було пов'язано з визнанням договору 1654 р. як єдиного установчого для Гетьманщини³². Історик звертається і до питання стосовно скасування автономії Гетьманщини, занепаду представницьких та виборних органів, так само, як і у випадку з радами, вважаючи, що у зменшенні повноважень гетьмана були зацікавлені як російська влада, так і козацька старшина та запорожці (концепція «подвійної причини»)³³.

І в цій роботі Слабченко відмовляється від консервативності романтиків і розглядає еволюцію суспільних явищ. Він відзначає, що чим далі до XVIII ст., «тим все більше приходилося відступати від таких ідеалів». Зміна відбулася внаслідок соціально-економічних причин – обезземелення маси і переходу влади від народу до нової земельної аристократії. У XVIII ст., особливо у другій половині, репрезентантом України стає вже тільки клас поміщиків, водночас шляхетство і старшина зберігає свій український патріотизм(те ж вважав і Маркевич).

Отже, впродовж розглянутого етапу історія козацтва досліджувалася як викладачами Новоросійського університету – істориками за фахом, так і окремі її сторінки потрапляли до праць представників інших дисциплін, зокрема, географії та філології. Крім того, кілька дослідників історії козацтва на цьому етапі були пов'язані з університетом на рівні його випускників. В цей час були визначені головні концептуальні підходи до дослідження

козацтва, які і надали специфіку періоду. Також слід відзначити появу перших праць Слабченка – майбутнього засновника одеської наукової школи, у тому числі і у галузі вивчення історії козацтва.

1920 – поч. 1940-х років. У 20-х роках ХХ ст. українознавчі дослідження і, зокрема, козакознавчі стимулювалися кількома факторами: традицією, українізацією та коренізацією (що дозволила піднімати такі питання як стосунки євреїв та козацтва), інституціалізацією науки та викладання історії України, перебуванням в Одесі архіву Коша Нової Січі. Новоросійський університет був дезінтегрований як окремий науково-педагогічний центр, його місце у 1920 р. зайняли такі навчальні заклади, як Одеський гуманітарно-суспільний інститут та його організаційні спадкоємці: Інститут народної освіти (ІНО), Одеський інститут народного господарства та Одеський археологічний інститут. Продовження наукових досліджень в Одесі при закладах на основі університету було зосереджено у філії Харківської науково-дослідної кафедри української культури при ІНО, провідну роль у діяльності цього, за означенням В. Хмарського, потужного осередку українознавства, відігравав Слабченко. Його учні працювали згодом у створеній у відновленому університеті кафедрі історії УРСР (дослідники по-різному визначають початок історії кафедри – 1932 та 1934 рр.)³⁴. Серед них козакознавчими дослідженнями вже у повоєнний час займався Самсон Ковбасюк.

Важливе значення для формування дослідницької проблематики в цей час мали інструктивні матеріали, постанови ЦК КП(б)У, що закликали істориків зосередитися на проблемах новітньої історії. У одній з таких постанов 1926 р. йшла мова про те, що дослідники, які «висвітлюють минулі сторінки історії України, уникають певного трактування останніх років революційної боротьби та останніх десятиліть на Україні». Тому вивчення історії козацтва виглядало певним викликом загальним завданням історичної науки того періоду, що згладжувалося зверненням до більш пізньої за хронологією проблематики.

Після приходу до влади більшовиків Слабченко вирішує пов'язати себе виключно науковою діяльністю, працює приват-доцентом Одеського університету (1920), викладачем ІНО. З погляду загальної методології Слабченко достатньо легко увійшов у русло марксистської історіографії у тому сенсі, що при поясненні причин історичних подій приділяв увагу економічним інтересам, боротьбі та відносинам різних соціальних груп-класів. З іншого боку, він надавав власного сенсу поняттю більшовизації науки, маючи на увазі активне стимулювання її до подальшого розвитку. Він продовжував вивчення історії козацтва та Гетьманщини, не змінюючи свої погляди на принципові моменти, такі, зокрема, як форма її державності. З іншого боку, ми бачимо у його працях роздвоєння дослідницького предмету на Гетьманщину та Запорозьку Січ. У 20-ті роки ХХ ст. почала виходити друком фундаментальна п'ятитомна робота Слабченка «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни», де розглядалися різноманітні питання суспільно-економічного життя Гетьманщини та Запорозької Січі. Окрім того, були надруковані окремі праці, присвячені історії запорозького козацтва. Останній були присвячені дослідження «Соціально-правова організація Січі Запорозької» та «Паланкова організація Запорозьких Вольностей»³⁵.

Звертаючись до проблем історії Гетьманщини, історик продовжує триматися теорії васального характеру Гетьманщини за договором 1654 р. Водночас він більш чітко формулює положення про подвійний характер її становища: «вона стала васальною від Москви державою, хоча в багатьох відношеннях діяла вповні незалежно від свого сюзерена». Одним з підтверджень цього стало карбування власної монети, що відстоював у дискусії з В. Шугаєвським Слабченко³⁶. Серед проблем, що цікавили дослідника, була і проблема соціальної та ціннісної еволюції українського суспільства Гетьманщини. Історик показує, як і верхи, шляхетство, й низи, поступово у своєму фактичному становищі наблизилися до становища відповідних класів у російському суспільстві. Це було пов'язано з тим, що як

вказує Слабченко в іншій праці, «революція 1648 р. перемістила панські цінності до козацтва та його старшини»³⁷. Тим самим були знищені надбання Хмельниччини, яка показала можливість створення буржуазно-демократичної держави.

Особливу увагу дослідник приділяє у цей період економічній історії Гетьманщини, розвитку торгівлі, промисловості. Багато питань дослідник розглядає через умовну дискусію з положеннями інших вчених з різних питань Історик встановлює зв'язок між формами господарювання та уявленнями стосовно публічного та приватного права в Україні, вказує на особливу турботу уряду гетьманщини про верхи, шляхетство тощо. Водночас вказує й на те, що влада не обмежувала приватної ініціативи. Як і у випадку характеристики політичного життя Гетьманщини, значну увагу Слабченко приділяє впливу спершу польської, а згодом російської політики на соціально-економічний розвиток України-Гетьманщини³⁸.

У цей період своєї дослідницької біографії Слабченко приділяє велику увагу історії Запорозького козацтва. Як і у випадку з історією Гетьманщини, ми зустрічаємося з вивченням окремих осередків та адміністративно-територіальних одиниць Запорозької Січі, тобто перенесенням дослідницької уваги з загального на структурний та місцевий рівні. У роботі «Соціально-правова організація Січі Запорозької» (О., 1927) історик розрізняє поняття козакування та козацтва, приділяє увагу феномену державності на Запоріжжі, «Запорозькій Республіці», яка не відповідала західноєвропейському типу держав. Головною рисою цієї держави став її військовий характер. Спеціальну увагу Слабченко приділяє структурі Запорозької Січі, складовими якої вважає курені (приписні) як господарські і до певної міри територіальні одиниці, а також військові, правові. Звідси висновок автора: «Отже, Запорожжя являло собою велике число курінних осередків, розкинутих на всьому просторі Вольностей», і що Січ не покривала собою куренів.

Важливе значення для з'ясування внеску історика у дослідження Запорозької Січі має його робота «Паланкова організація запорозьких Вольностей» (1929). Історик намагається економічними причинами пояснити поразку Запоріжжя в історичній боротьбі за своє існування, розглянути це питання з погляду класоутворення на Запоріжжі. Окремо Слабченко зупиняється на численності населення в Запорозьких Вольностях, починаючи з XVI ст., заперечує думку про його малочисельність, багато уваги приділяє соціально-економічному розвитку Запорозької Січі, вказує на складну структуру населення, піднімає питання про рільництво, вказуючи, що те, що стосувалося січовиків, історики несправедливо перенесли на все Запорожжя, тобто людність під верховенством Січі, подає докладний опис зимівників тощо. Окрему увагу історик приділяє паланкам і проводить аналогію з полками Гетьманщини, наводить власний список паланок, що «розбігається з загальноприйнятим». Використовуючи орієнтальні дослідження, він знаходить у Запоріжжі «тип мусульманського феодалізму»³⁹.

«Класовий підхід» історик застосовує і для аналізу соціальної та політичної еволюції Запорозького козацтва. Він виділяє три етапи, під час першого існувало січове козацтво як військо, представляючи взірць військової держави, далекої від народоправства, в якій все вирішувалося «акцією масою». На другому етапі, з утворення Вольностей Запорозьких, на яких проживали як козаки, так і інша людність, влада зосередилася в руках козацтва. І для третього етапу характерне було вже соціальне розшарування всередині козацтва і диктатура старшинського класу, виникнення партій, що призвело до руйнації Запорозької Січі зсередини і, як можна зрозуміти, тим самим полегшило процес її ліквідації⁴⁰. Для Слабченка наявність «класового начала» на території Запорозьких Вольностей підтверджує останній факт історії Нової Січі. Історик дійшов висновку, що саме цим «треба пояснювати і той факт, що коли російське військо йшло руйнувати Січ, людність Вольностей і пальцем не ворохнула, щоб її оборонити».

У другій половині 1920-х років Слабченко докладав зусиль до організації видання документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі, однак здійснити цей проект тоді не вдалося. Загалом він намагався створити в Одесі осередок українознавчих досліджень, перший з професорів-істориків перейшов на викладання українською мовою. Проведення офіційної політики українізації та близькість методології Слабченко до марксистської принесли історика урядові нагороди за розробку історії Запорожжя, його роботи мали значний науковий резонанс, про що свідчать низка рецензій⁴¹. У 1928 дослідник став доктором наук, у 1929 – дійсним членом Всеукраїнської АН. Однак зміна політичної ситуації, кампанія проти «буржуазного націоналізму» призвели до зміни ставлення до діяльності історика з боку влади. Його було звинувачено у головуванні Одеською філією Спілки визволення України і репресовано, чим покладено кінець його публічній дослідницькій діяльності.

Як окремий напрямок досліджень у 1920-ті рр. ХХ ст. постає історія запорозького козацтва після руйнування Нової Січі. Велику увагу цьому питанню, і, зокрема, історії Задунайської Січі, у зв'язку з наближенням календарної річниці події, приділив Олександр Рябінін-Скляревський (1878–1942 (?)), одеський історик, один з викладачів історії в Одеському інституті народної освіти, репресований у 1930-х роках⁴². Свої дослідження він писав на основі матеріалів Одеського крайового архіву, використовуючи здобутки місцевої історіографії, зокрема, праці Скальковського. Одним з цих досліджень стала стаття «До століття кінця Задунайської Січі Запорозької (1775-1828 рр.)» (1929). Поява Задунайської Січі з політичного погляду постає як результат поразки у боротьбі між демократичною козацькою громадою та дворянською державою. Оцінюючи загалом історію Задунайської Січі, Рябінін-Скляревський зазначав, що вона «була епілогом Дніпровського Запоріжжя, останньою сторінкою соціально-економічного розпаду козаччини, «козакування» українського народу». Автор звертається до історичних та демографічних передумов (козацької колонізації) створення Задунайської Січі, відзначаючи факт добровільного прийняття запорожцями

протекції Крима у 1712 р. і вплив відносин з цією державою на пересування запорожців на Дунай та на те, що початок колонізації пониззя Дунаю та Дністра відноситься ще до 1774 р., і пов'язана вона була з бунтами запорожців, що брали участь у російсько-турецькій війні. Окрему увагу автор приділив соціально-економічному життю задунайців, їх стосункам з турецькою владою. Розглядаючи стосунки задунайських козаків з турецькою владою (тема, вже класична для місцевої історіографії, але в контексті запорожців та російської влади), Рябінін вважав, що «Запорозьке державне право весь час лишається на принципі васальної залежності од Порти і повного внутрішнього звичайного народного права». Окрему увагу автор приділив причинам «ослаблення» та припинення існування Задунайської Січі, серед яких називає внутрішній стан Туреччини, залучення козаків до зовнішніх війн та внутрішніх заколотів, укріплення російського кордону, грецьке повстання 1821–1827 рр.. урядові турецькі та російські проекти стосовно задунайців. Ще однією причиною припинення існування Задунайської Січі автор вважав її невідповідність історичним умовам ХІХ ст., погляд, що вже висловлювався місцевими дослідниками стосовно Нової Січі. До заслуг Рябініна-Скляревського відносять також і те, що він першим в українській історіографії описав бунт запорозької сіроми 1771–1774 рр.⁴³.

Інтерес до історії козацтва після 1775 р. виявив в своїх розвідках і вже згадуваний Загоровський, який викладав в цей період у низці навчальних закладів Одеси, зокрема, у Новоросійському університеті та Інституті народної освіти, що став одним з спадкоємців університету. Цей же автор традиційно поєднував козацьку історію з історією Південної України. Загоровський розглядав козацтво як явище тюркського прикордоння, яке з ряду причин стає властивим і слов'янському середовищу, приділяв увагу ухорницькій теорії. Запорозьких козаків він називав «авангардом українського народу» у регіоні. З іншого боку, вони представляли «слов'янський елемент» у Причорномор'ї ХVІ-ХVІІ ст., поряд з «тюркським»

та «румунським». У 1938 р. вчений був репресований і розстріляний в Одеській в'язниці⁴⁴.

Важливий внесок у підготовку до розробки проблематики, пов'язаної з бібліографією, дотичною до історії козацтва, здійснив Еммануїл Григорович Оксман, який навчався у Новоросійському університеті, закінчив на 1924 рік вже археологічний та мовно-літературний відділ факультету професійної освіти ІНО. На думку дослідників, він зазнав значного впливу з боку професора Загоровського⁴⁵. Його внесок у розвиток козакознавства мав інформаційний характер, зокрема, Оксман займався укладанням бібліографії праць відомого одеського дослідника козацтва Скальковського.

Етнічні питання та проблема міжетнічних відносин в цей час стали об'єктом дослідження Саула Яковлевича Борового (1903–1989). Він належить до категорії випускників юридичного факультету Одеського інституту народного господарства (1924) (вступив туди ще до реорганізації Одеського суспільно-гуманітарного інституту, слухав лекції і в Археологічному інституті. Як вважають дослідники, він під впливом Слабченка та Рябініна-Скларевського звернув спеціальну увагу на стосунки між козаками та євреями⁴⁶. Важливе значення для визначення проблематики зіграла праця в Одеському архіві, де зберігався Архів Коша Запорозької Січі, та Єврейській академічній бібліотеці ім. М. Мойхер-Сфорима, де знаходилися цінні джерела з єврейської історії 17 ст.⁴⁷. У 1928 р. при ІНО була відкрита як філіал ВУАН секція науково-дослідна кафедра історії єврейської культури⁴⁸. С. Г. Водотика відзначає, що Боровий був в аспірантурі кафедри у 1928–1929 рр. та за її завданням почав вивчення Архіву Коша Запорозької Січі з метою з'ясування стосунків українського та єврейського населення на території запорозьких Вольностей⁴⁹. Звертаючись до проблеми стосунків євреїв та Запорожжя, Боровий, проаналізувавши попередні дослідження, включно з працями Слабченка, вказував на те, що він вперше піддав проблему спеціальному дослідженню. Зокрема, це стосувалося такого аспекту, як стосунки євреїв-купців та Січі. Активізація цих стосунків,

на думку Борового, була пов'язана з періодом Олешківської Січі, коли запорожці перебували під протекцією Кримського ханства, де єврейські купці займали важливі позиції у торгівлі, а далі вони отримали розвиток під час Нової Січі, «воєнної факторії», «країни транзиту») завдяки її статусу як «найважливішого транзитного пункту на шляхах кримської торгівлі» зі східною Європою, наголошує, подібно Слабченко, на «надзвичайному економічному та геополітичному значенні запорозьких земель». Опираючись на документи запорозького архіву, дослідник вказує на незаперечність існування на Запоріжжі достатньо сильної соціальної диференціації, з зштовхуванням різних інтересів та справжньою класовою боротьбою. Дослідник звернув увагу на протилежну подібність старих підходів в українській та єврейській історіографіях єврейсько-запорозьких стосунків, підходів, які він вважав неприйнятними, невідповідними реальному стану цих відносин. Він запропонував класовий, соціальний підхід до розгляду проблеми, і відзначив, що під час Хмельниччини та гайдамаччини боротьба проводилася проти польських дворян-землевласників та їх співучасників у справі експлуатації селянства – євреїв-орендарів та єврейської торгівельної буржуазії. Тому «соціальна війна перетворилася в національну, і жертвою стали не стільки соціальні верхи єврейського суспільства, а вся маса єврейського населення»⁵⁰. В іншій роботі історик велику увагу приділив історії єврейського етносу на території України під час Національно-визвольної війни XVII ст., розглянув це питання також крізь призму соціальної диференціації всередині єврейської громади, визначив причини протистояння козаків та іудеїв (євреїв), вказав на випадки приєднання до повсталих представників соціальних низів єврейської громади⁵¹.

1950-1990-х рр. Важливим фактором активізації дослідження козацької проблематики в університеті, а також, ймовірно, і одним з чинників відновлення кафедри історії України (у повоєнний час вона існувала з перервами: 1945-1946, 1955-1959⁵²) щоправда на певний час, став відомий у радянський час історичний ювілей – 300-річчя з часу підписання

Переяславської Ради. Ця подія вплинула і на загальноукраїнську історіографію, і на її регіональний варіант в Одесі. Тези визначили головні підходи до відтворення історичних подій часів Київської Русі та польсько-литовського періоду. Аналіз університетської газети за цей період виявляє цікавий факт: по-перше, до розкриття значення цієї події взялися активніше філологи; по-друге, дуже повільно впускали дослідники в свої роботи поняття «козацтва». Навіть у одній зі статей, присвячених Енеїді Котляревського, ні одного слова не було згадано про козаків – мова йшла тільки про український народ загалом. З одного боку, це було наслідком ідеологічних обмежень другої половини 1940-х рр. З іншого боку, це стало наслідком особливої форми етнізації питання, коли мала йти мова про спільне походження та історію українського та російського народів.

Перші заходи стали проводитися в університеті вже у листопаді-грудні 1953 р., коли учень М. Слабченка, доц. Самсон Михайлович Ковбасюк прочитав 2 лекції на тему «Возз'єднання України з Росією та його історичне значення». Ковбасюк, уродженець Савранщини та випускник Одеського ІНО, учень Слабченка, якому, на думку останнього, були властиві «широкий і сміливий підхід до теми, ґрунтовна оцінка матеріалів», очолював кафедру історії України у цей період. Після нього кафедру очолив П. І. Воробей. На кафедрі у 1957 р. працювали разом з Ковбасюком вчені, що зробили внесок у розвиток козакознавства в університеті: Наталя Іванівна Калюжко, певною мірою, через звернення до постаті Скальковського, П. І. Воробей⁵³.

Водночас з читанням лекцій Ковбасюком розпочалося вивчення «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією»⁵⁴, а також давалася інформація про вихід незабаром тритомника документів, де буде листування Б. Хмельницького, документи Переяславської ради тощо⁵⁵. Публікується інформація про відповідні музейні виставки, передруковуються матеріали «Одесского вестника», що стосувалися постаті Богдана Хмельницького. У статті Ковбасюка головною рушійною силою проголошувалося селянство, яке, зокрема, підтримали широкі верстви козацтва, зверталася увага, як

колись з боку Слабченка, на те, що під проводом Хмельницького здійснювався процес утворення української державності і навіть стверджувалося, що «возз'єднана [з Росією] Україна стала однією з найбільших держав Європи»⁵⁶. Ковбасюк також розглядав стосунки між козацтвом та Московською державою у сфері військової служби, початок яких відносив до 40-х років XVI ст.⁵⁷ В університетських публікаціях помітна увага до збереження пам'яті про Визвольну війну в народній поетичній творчості⁵⁸. Вже у 1955 р. зустрічаємо перші відомості про дослідницьку діяльність майбутнього історика козацтва А. Бачинського, який розпочав працювати над темою «Братні зв'язки запорозьких та донських козаків в спільній боротьбі з турецько-татарською агресією в першій половині XVII ст.» ще на першому курсі⁵⁹.

Попри увагу до постаті Хмельницького, історії Гетьманщини, у наукових дослідженнях викладачів університету та його випускників ми бачимо звернення більше до історії козацтва після ліквідації Нової Січі, за виключенням Ковбасюка, а також увагу до історіографії та контекстний підхід: з'ясування місця козацтва у подіях Коліївщини, під час Вітчизняної війни 1812 р.

Наприкінці 1950-х років на сторінках наукового позауніверситетського видання «Записок Одеського археологічного товариства» помістив історіографічну розвідку Боровий. Вона, ймовірно, стала результатом ознайомлення, завдяки роботі в бібліотеці ім. М. Горького, з покажчиком праць Скальковського, і була присвячена його внеску у дослідження Південної України, з включенням матеріалів щодо дослідження козацтва⁶⁰.

Випускник Одеського університету, учень Ковбасюка архівіст І. І. Хіоні на дисертаційному рівні досліджував Бузьке козацьке військо, звернувшись до історії створення та устрою війська, до питання щодо соціально-економічних відносин та класової боротьби серед козаків та участі бузьких козаків у боротьбі проти військових поселень. Автор активно полемізує зі своїми попередниками в історіографії питання, зокрема,

Скальковським, Загоровським, заперечивши поширене в історіографії кліше стосовно «іноплеминого» початку Бузького козацтва у 1769 р. Окрему увагу він звернув на роль козацтва у заселенні півдня України і Одеси⁶¹. Значні здобутки у вивченні проблематики, пов'язаної з історією козацтва, належать іншому випускнику університету, С. З. Зарембі. Дослідник приділив головну увагу новим аспектам проблематики, зокрема, хронологічним системам так званих козацько-старшинських літописів⁶². Зокрема, він дійшов висновку, що в Україні XVII ст. паралельно використовувались державний та народно-побутовий календарі, що відбилося в існуванні січневого та різдвяного років. Водночас історик займався історіографічними питаннями, досліджував особливості висвітлення історії Південної України членами Одеського товариства історії і старожитностей. Зокрема, він розглянув особливості дослідження історії козацтва, традиційно для місцевої історіографії включаючи цю тему до регіональної проблематики, проаналізував і порівняв доробок П. О. Іванова, Є. О. Загоровського, О. І. Маркевича та ін. Заремба дає оцінку їх працям як з огляду накопиченого фактичного матеріалу, так і з погляду його систематизації та властивої методології⁶³.

У «Працях Одеського державного університету» в цей період було вміщено ще кілька робіт, у яких автори торкалися історії козацтва. Зокрема, П. А. Некрасов розглянув історію козацького ополчення в російській армії під час війни 1812 р. Сама проблематика війни розглядалася, відповідно загальним тенденціям в історіографії міжнародних відносин і всупереч українській буржуазній та білоемігрантській історіографії, як можливість розкрити велику силу дружби і братерського співробітництва народів СРСР, спільну боротьбу російського та українського народів проти іноземних загарбників. Серед іншого автор вважає проявом «патріотизму українських козаків» їх активний запис до козацьких полків, наводить перелік керівників партизанського руху – вихідців з України, згадує про бузьке козацтво, ескадрон Скаржинського, про участь першого бузького полку під командуванням ротмістра Чеченського у складі загону Дениса Давидова

тощо. Автор залучив матеріали досліджень місцевих істориків, зокрема, Скальковського, а також В. Флоровського. Хоча у роботі помітний відбиток сучасної ідеології, вона має цінність завдяки своєму фактичному матеріалу⁶⁴.

Зверталася до історії козацтва, у контексті відображення історії гайдамацького руху та Коліївщини у працях Т. Г. Шевченка, Наталя Калюжко⁶⁵. Автор виказує знайомство з публікаціями у західноукраїнських виданнях, працями І. Франка, П. Куліша, О. Огоновського, В. Щурата. Калюжко виходить передусім з положення про те, що гайдамаччина є «народним рухом», селянський повстанський гайдамацький рух. Автор звертає увагу на відображення Шевченком ставлення різних прошарків населення до Коліївщини: «...представників селянства та бідного козацтва, з одного боку, а з другого – викриває зрадницькі дії козацької старшини, яка примкнула до народного руху, намагаючись використати його для посилення політичного впливу і збагачення». Калюжко полемізує зі Скальковським і утверджує думку щодо участі запорізьких козаків у повстанні. Вчена дійшла висновку, що в уяві поета кінцевою метою повстання мало стати «встановлення козацького устрою».

З викладачів Одеського університету, які не входили до кафедри історії України, О. Б. Дьомін дослідив міжнародне значення козацьких походів 1589–1590 рр.⁶⁶ (1989). Автор традиційно намагається розглянути свій предмет з особливою увагою до питання щодо існування спільного між різними народами на півдні, зокрема, це стосується спільної «історичної боротьби російського, українського та молдавського народів проти османського поневолення». Стаття присвячена такому важливому і малодослідженому аспекту проблеми, як зовнішньополітичний аспект антитурецьких виступів козацтва. Як це властиво було загальною місцевій історіографії, автор залучає іноземні документи, зокрема, ті, що стосуються зовнішньої політики Англії і дають матеріал для аналізу турецько-польського конфлікту 1589–1590 рр., а також ставлення сторін до діяльності козацтва.

Дьомін, зокрема, дійшов висновку, що Туреччина розглядала Англію як силу, спроможну «зупинити козаків».

Особливу роль у дослідженні історії козацтва у цей період зіграв історик, архівіст та краєзнавець, діяч у сфері охорони історичних пам'яток Анатолій Діомидович Бачинський (1933–1995). Майбутній дослідник народився в Одесі, закінчив історичний факультет Одеського державного університету, де його науковим керівником був Ковбасюк, учень Слабченка. Ковбасюк дав путівку в наукове життя багатьом відомим науковцям, серед яких, поряд з Бачинським, відомий український історик І. О. Гуржій, випускник історичного факультету Одеського державного університету у 1941 р.⁶⁷, В. П. Ващенко, З. В. Першина, І. О. Хіоні⁶⁸.

Як вже згадувалося, ще у 1956 р. з'явилася публікація дослідження Бачинського з історії запорозького козацтва. З 1960 р. він почав працювати викладачем, а з 1991 р. став професором історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.

У дослідженні Бачинським історії козацтва можна виділити два головні періоди: перший – 50–80-ті рр. ХХ ст., та другий – починаючи з 1990–1991 р., напередодні та в рік святкування 500-річчя запорозького козацтва і у добу незалежності України, до середини 90-х рр. ХХ ст. (окремі праці історика побачили світ пізніше). У цей період з історією козацтва пов'язана і педагогічна діяльність Бачинського, який читав на історичному факультеті ОДУ спецкурс з історії Визвольної війни українського народу ХVII ст.⁶⁹.

Зважаючи на достатньо жорсткі (з ідеологічного погляду) умови праці історика впродовж значної частини радянського періоду у розвитку української історіографії, заслуговує на увагу той факт, що Бачинський вже у своїй першій науковій статті виявив властивий йому «послідовний документалізм»⁷⁰. Слід зазначити, що у висвітленні історії козацтва історик дотримується певних концептуальних підходів, часто тісно поєднаних між собою. По-перше, історик використовує здебільшого регіональний підхід у висвітленні історії козацтва, досліджуючи її у зв'язку з історією півдня

сучасної України або Нижнього Придунав'я. По-друге, історія козацтва виступає у роботах історика у контексті різних суспільних процесів. Серед останніх – колонізація Півдня, історія народних рухів. По-третє, Бачинський розглядає історію козацтва як історію окремих військових формувань та політичних громад, таких, зокрема, як Задунайська Січ. Найважливішою віхою у цей період стала кандидатська дисертація Бачинського під назвою «Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.» (Одеса, 1969) . Вона представляє перший контекстний напрямок досліджень Бачинського з історії козацтва, пов'язаний з участю козаків у процесах колонізації нових територій.

Характер однієї з груп архівних джерел вплинув на вироблення Бачинським власної методики історичного дослідження. Мова йде про використання матеріалів біографічного характеру як одного з найважливіших джерел (в дисертації навіть був виділений спеціальний підрозділ для їх опису) і залежний від них метод, який можна охарактеризувати як різновид біографічного⁷¹. Серед тогочасних істориків їх використовувала при характеристиці процесу заселення Південної України такий її відомий дослідник, як О. Дружиніна⁷², яка, ймовірно, зазнала в цьому питанні певного впливу з боку Бачинського.

Поряд з методологічними пошуками, що виявилися все ж таки можливими і в цей історіографічний період, ми бачимо спроби створення нових понять та термінів – явище, яке, як ми з'ясували раніше, властиве місцевій історіографії. Це стосується обрання терміну «селянсько-козацька колонізація», обґрунтоване історіографічною дискусією з іншим автором та фактичною соціальною лабільністю переселенців, поєднанням в одній особі в різний час статусу селянина та козака, відсутності чітких юридичних перегородок між становими групами⁷³.

Приділяє Бачинський увагу й національному складу переселенців в Придунайський край у XVIII - на початку XIX ст. Він намагається відобразити реальну картину, і також пропонує власну термінологію, а також

відмовитися від поєднання козацького статусу виключно з українцями, при визнанні безумовного кількісного переважання українців серед переселенців. Бачинський також звертав увагу на поліетнічний, поряд із українською домінантою, склад Усть-Дунайського Буджацького війська, Задунайської Січі⁷⁴.

Разом з заповненням лакуни у справі дослідження колонізації Придунав'я і руйнації створених попередніми дослідниками стереотипів, Бачинський поставив перед собою завдання, показати, що заселення цього регіону і початок його економічного засвоєння, завдяки, зокрема, козацтву, почалося ще до його включення до Російської імперії⁷⁵.

У дисертації Бачинський особливо наголошує на ролі ліквідації Нової Січі у посиленні так званої народної в соціальному відношенні колонізації Придунайських степів⁷⁶. На його думку, на 1775–1776 рр. прийшовся максимум виходу запорожців в Очаківську область⁷⁷. Значною віхою в історії колонізації стало утворення Задунайської Січі. Враховуючи складність кількісних підрахунків, історик обережно підходить до визначення його чисельності. Так, в дисертації (1969 р.) він вказує, що на межі XVIII–XIX ст. це населення включало в себе біля 20 тис. чоловік⁷⁸, а згодом в монографії з історії Задунайської Січі (1994) кількість власне задунайців визначає в 10-15 тис. чоловік⁷⁹. Серед причин переселення історик вказує на те, що Задунайський Кіш поєднав в собі символ волі для кріпаків та на більш прагматичні моменти, пов'язані з потребами багатих козаків у робочій силі (на це звернув увагу ще В. Голобуцький⁸⁰). Окрему увагу у зв'язку з проблемою козацько-селянської колонізації й економічного освоєння пониззя Дунаю переважно українським та російським населенням Бачинський приділяє Усть-Дунайському Буджацькому козацькому війську. До цього напрямку досліджень Бачинського слід віднести і численні згадки та спеціальні розвідки з історії населених пунктів півдня України, в формуванні складу населення яких взяли участь представники українського козацтва (зокрема, історії Одеси, історії с. Старокозачого Одеської області, яка є

відображенням всіх етапів історії козацтва на півдні України в XIX ст. тощо)⁸¹.

Другим напрямком «контекстного» вивчення Бачинським історії козацтва є дослідження його ролі в розгортанні народних рухів, а також їх вплив на урядові рішення стосовно ліквідації урядом козацьких військ. Зокрема, звертаючись до історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, Бачинський ставить завдання «розкрити зв'язки між Усть-Дунайським Буджацьким козацьким військом і піднесенням селянського руху на півдні України і в Подільській губернії на початку XIX ст.»⁸².

Вивчення історії козацтва як окремих формувань або політичних громад Бачинський розпочинає ще у 1959 р., коли звертається до історії Дунайського козацького війська. Історію цього війська він починає з заснування Усть-Дунайського Буджацького війська і продовжує до ліквідації Новоросійського війська⁸³. Згодом у його працях з'являються докладні матеріали стосовно Усть-Дунайського Буджацького козацького війська та формувань, створених після його ліквідації, Олешківської Січі, Задунайської Січі. Перші докладні відомості з історії Задунайської Січі як військового формування з'являються в працях Бачинського вже у 60-х рр. XX ст. Результати досліджень знайшли узагальнення в його кандидатській дисертації, де цілком окремі за своїм характером матеріали подаються, як вже було сказано, в контексті народної колонізації, а також у розділі II, присвяченому соціально-економічному становищу населення Придунайських степів. Багаторічні дослідження Бачинського з історії козацтва після руйнування Нової Січі були узагальнені в монографії, коли по проголошенні незалежності України ця проблематика зайняла гідне місце в історіографії козацтва, після перерви, що розпочалася фактично з 30-х рр. XIX ст., виключаючи дослідження В. Голобуцького.

Бачинський продовжив історіографічну традицію, що пов'язувала створення Задунайської Січі з більш пізнім періодом, ніж 1776 р.⁸⁴. Слідом за Ф. Вовком, історик відносить заснування цього козацького осередку до 1785–

1786 рр.⁸⁵. Це відбулося в умовах, коли турецький уряд перед перспективою війни з Росією намагався припинити вплив колишніх запорожців (чому сприяли деякі заходи російського уряду, у тому числі створення «Війська вірних козаків» (1783), однак, як стверджує історик, незважаючи на створення власної воєнно-адміністративної організації, задунайці не приймали активної участі у бойових діях проти Росії⁸⁶.

Період 1990-сер. 1990-х рр. У новітній українській історіографії, починаючи з 1990 і до середини 1990-х рр., увага до козацтва зростає у зв'язку з черговим перетворенням його на національну символіку та святкуванням 500-річчя українського козацтва. Це поставило перед істориками нові завдання – поряд з романтизацією цього феномену у науково-популярних працях, що мало суспільне значення, забезпечити його глибоке наукове дослідження⁸⁷. У грудні 1990 р. зі ініціативи редколегії «Українського історичного журналу» було проведено круглий стіл, присвячений історіографії українського козацтва. Святкування 200-річчя Одеси у 1994 р. та народжені цим дискусії стосовно часу заснування міста та його фігурантів також вплинуло на зростання уваги до козацтва та до відповідної історіографії. Все це сприяло тому, що у 1994 р. на сторінках «Українського історичного журналу» з'явилася стаття-узагальнення щодо історії українознавчих досліджень в Одеському університеті З. В. Першиної, а також відбулася найбільша значна подія у регіональному науковому житті – вихід монографії А. Д. Бачинського «Січ Задунайська, 1775–1828 рр.: Історико-документальний нарис» (Одеса, 1994)⁸⁸. У цьому ж році виходить друге видання праці В. Голобуцького «Запорозьке козацтво» (К., 1994), так що ці дві книги немовби доповнювали одна одну. Бачинський розглядає історію Задунайської Січі поетапно – від часу руйнації Нової Січі до переходу задунайців під проводом Й. Гладкого на службу Російській імперії, імміграції їх на територію цієї держави та створення з них козацьких формувань, серед яких останнім на території України було Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. Фактично в монографії постає цілісна

історія українського південного козацтва після руйнації Нової Січі, що розгортається в межах як Османської, так і Російської імперій, частково зберігаючи зв'язок з козацькими традиціями, що сформувалися до 1775 р. Характеризуючи руйнацію Запорозької (Нової) Січі як національну трагедію українського народу, причину цієї події Бачинський бачить, зокрема, в тому, що «імперський режим не міг миритися з демократичним козацьким самоврядуванням, з тим, що Запорожжя як економічно, так і політично не вписувалося в монархічний феодальний лад, з тим, що воно було центром тяжіння всіх антифеодальних елементів, проводирем визвольного руху на Україні»⁸⁹.

Історик дійшов висновку, що поступово «задунайське козацтво постало як окрема, самостійна сила, що на неї повинні були зважати обидві імперії»⁹⁰. Багато уваги він приділяє таким питанням, як створення військової організації⁹¹; конфлікти між некрасівськими та задунайськими козаками, велику роль у виникненні яких зіграли економічні чинники⁹²; спроби російського уряду повернути запорожців до Російської імперії, що простежуються ще з 1775 р.⁹³; діяльність задунайців на користь Туреччині та їх доля під час російсько-турецьких воєн; причини й обставини переходу частини задунайців до Росії⁹⁴. Новаторським за своїм змістом є розділ монографії, де комплексно розглядається побут, господарство, соціальна стратифікація, територія, управління, культура задунайців⁹⁵. Як уже зазначалося, увага дослідника ще у 60-х рр. ХХ ст. була зосереджена на таких важливих питаннях, як соціальний та національний склад козацтва, його кількість, і монографія стала нагодою до узагальнення попереднього доробку. Велику увагу Бачинський приділяє політичному устрою Задунайської Січі, і вказує, що він був подібний до такого ж устрою Нової Січі, як і прийняття до війська⁹⁶. Він характеризує Задунайську Січ як «українську демократичну військово-політичну громаду», що зберігала вільнолюбні традиції запорозького козацтва⁹⁷. Огляд різних військових козацьких формувань в регіональному контексті був наданий у книзі А. Д. та

О. А. Бачинських «Козацтво на півдні України (1775–1869)» (1995)⁹⁸. Це дослідження, незважаючи на заявлений науково-популярний характер, отримало високу оцінку у науковій літературі⁹⁹. Взагалі, усвідомлюючи важливе значення історії українського козацтва у формуванні історичної свідомості, зокрема, у південноукраїнському суспільстві, Бачинський багато уваги приділяв справі популяризації відповідних історичних знань. Прикладом є його активна участь в підготовці спільно з А. О. Добролюбским та Є. Ю. Новицьким першого випуску видання «Книги для чтения по истории Одесщины» (Одеса, 1992)¹⁰⁰.

У цей час важливу роль у дослідженні історії козацтва продовжували відігравати випускники університету, які не пов'язані були з цією установою у педагогічній сфері. Зокрема, слід згадати випускника історичного університету Г. Сапожникова, який, працюючи у Південно-Західному відділі Інституту археології НАНУ (м. Одеса), проводив у 1990-х рр. дослідження козацьких кам'яних хрестів на території Одещини, ролі козацтва в історії Хаджибея.

Розглянувши роль університетських вчених та випускників університету у дослідженні історії козацтва, слід відзначити, що воно залежало від різних чинників: умов історичної праці, персонального чинника, інституціонального тощо. Майже кожний внутрішній період позначений діяльністю історика, який зайняв своє місце не тільки у регіональній історіографії, але й у загальній українській. Слід відзначити і властиві риси саме одеській університетській історіографії: це неординарність підходів, використання сміливих гіпотез, гостра полеміка з іншими вченими та історіографічними авторитетами, дослідження історії козацтва у різні періоди його існування, а також значна увага до державницького аспекту проблеми, в окремі періоди – до правового. Також властивим є постійна увага до спадщини одеських вчених XIX ст., зокрема, засновника наукового вивчення історії Нової Січі, А. Скальковського. Виділений нами період – XX історіографічне століття – було неоднорідним за дослідницькою

проблематикою: хоча постійно існував інтерес дослідників до історії козацтва після 1775 р., наприкінці XIX ст. у першій половині XX ст.. ми зустрічаємося з переважанням уваги до історії Гетьманщини та Запорозького козацтва. Його об'єднує як проблематика, так і дослідницькі школи, існування яких забезпечувало певну тяглисть у підходах істориків до розкриття різних аспектів історії козацтва, а також спадкоємність самої в собі козацької проблематики.

¹Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. – 1994. – № 6.; Хмарський В.М. Кафедра історії України Одеського університету: чому і як її було відновлено у середині 80-х рр. XX ст.. // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – О., 2008. – Вип. 19; Левченко В. В. Деятельность научных династий историков Одессы в 1920–40-х гг. // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2001. – Вып. 13; Новікова Л.В. З історії дослідження українського козацтва в Одесі, XIX – кінець XX століття // Одеса козацька. – 2-е вид. – О., 2008; Одеські історики. –Т. 1: (початок XIX – середина XX ст.). – О., 2009.

²Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. – О., 2003. – С.19-25, 28; Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II. – О., 1893; Маркевич А.И. Марковичи. – К., 1890.

³Воронов В. І. О. М.Лазаревський як історик та археограф // Український історичний журнал. – 2009. – С. 48-67.

⁴Маркевич А. И. Южная Русь... – С. 2, 4, 6-7, 30.

⁵Иванов П. А. К истории запорожских казаков после уничтожения Запорожской Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей.-1904.-Т. 25 (Протоколы).-С. 20-40; Музичко О. Є., Хмарський В. М. До історії київської історичної школи: Павло Андрійович Іванов // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 152-153.

⁶Музичко О. Є. Загоровський Євген Олександрович, 1885 – 1938 // Одеські історики. – С. 141.

⁷Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи. – О., 1912. – С. 3,5,15,19, 23.

⁸Флоровский А.В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 30.

⁹Истрин В.М. Греческая запись о набегах казаков на Константинополь в начале XVII в. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1898. – Т. 7 (июль). – С. 42-48;

- Танфильев Г. И. География России. Ч. 1. Введение. – О.: Mathesis, 1916. – С. 44, 51-52
- ¹⁰Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска.– Екатеринодар, 1910. — С. 420-423, 431, 436, 440-441, 456, 468, 474.
- ¹¹Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 12.
- ¹²Отзыв заслуженного ординарного профессора И. А. Линниченко о представленной на соискание награды золотой медалью работе на тему «Малорусский полк в административном и хозяйственном отношении» // Записки имп. Новороссийского университета. Офиц отдел. – 1910. – Вып. 3. – С. 75.
- ¹³Слабченко М.Е. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года... – О., 1913. – С. [3].
- ¹⁴Слабченко М. Ще до устрою гетьманщини XVII – XVIII ст. I. З приводу заміток М. П. Василенка // Записки НТШ. –1913. – Вип. (Т.) 116. – Вип. 4. – С. 79.
- ¹⁵Там само.-С. 76.
- ¹⁶Там само.-С. 77.
- ¹⁷Там само.-С. 79.
- ¹⁸Там само.-С. 69.
- ¹⁹Там само. – С. 70.
- ²⁰Там само.-С. 73.
- ²¹Василенко М. Ще до устрою Гетьманщини XVII – XVIII ст. II. З приводу заміток д. М. Є. Слабченка // Записки НТШ. – 1913. – Т. 116. – С. 79, 84.
- ²²Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – К., 1993. – С. 25.
- ²³Слабченко М. Ще до устрою гетьманщини XVII – XVIII ст. I. З приводу заміток М. П. Василенка // Записки НТШ. – 1913. – Вип. (Т.) 116. – Вип. 4. – С. 71.
- ²⁴Слабченко М. Е. Малорусский полк... – С. 25-27.
- ²⁵Там само. – С. 71.
- ²⁶Василенко М. З історії устрою Гетьманщини. – С. 104.
- ²⁷Там само. – С. 113.
- ²⁸Мерзлякова С. О. Наукова спадщина М. Є. Слабченка // Вісник Одеського національного університету. Сер. Бібліографознавство. Бібліотекознавство. Книгознавство. – 2010. – Т. 15, вип.. 21. – С. 100.
- ²⁹Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. : Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ). – О., 1918.
- ³⁰Першина З. В. Вказ. праця. – С. 58.
- ³¹Там само. – С. 6-7.

³²Там само. – С. 25-26, 30.

³³Слабченко М. Е. Центральные учреждения... – С. 26, 36.

³⁴Хмарський В. М. Кафедра історії України Одеського університету: чому і як її було відновлено у середині 80-х рр. ХХ ст.. // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – О., 2008. – Вип. 19. – С. 247.

³⁵Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 203-340. – (Збірник Соціально-економічного відділу / ВУАН. – № 12); Його ж. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С. 159-252. – (Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. Т. 5. Вип. 2-й). – Відбиток з 6-го випуску «Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права» (1929).

³⁶Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета. – Окр. відб. з «Наук. збірника», 1926. – С. 64-66.

³⁷Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Т. 2. – О., 1922. – С. 104.

³⁸Там само. – С. 22-23.

³⁹Там само. – С. 169; 204, 208, 229.

⁴⁰Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької. – С. 329-330, 340.

⁴¹Василенкова-Полонська Н. [Рецензія] : Проф. М. Є. Слабченко. Соціально-правова організація Запорізької Січі («Праці для виучування історії західньо-руського права». Вип. третій. За ред. Голови Комісії акад. Н. П. Василенка. Зб. № 12. Соціально-економічний відділ ВУАН. У Києві. 1927. Стор. 203-340) // Записки історично-філологічного відділу / УАН. – 1928. – Кн. 16; Ткаченко М. Рецензія. Проф. М. Є. Слабченко. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. Т. 5., вип. 1. Соціально-правова організація Січі Запорозької (надруковано в 3 вип. Праць, К., 1927, окремий відбиток, К., 1927, с. 136) // Україна. – 1929. – № 1 (Січень-лютий); Фельдман Е. Рецензія. Проф. М. Слабченко. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Праці, вид. ВУАН, вип. 6, 94 стор.) // Прапор марксизму. – 1929. – № 6.

⁴²Савченко В.А. Рябінін-Скляревський (Рябінін) Олександр Іванович, 1878 – 1942 (?) // Одеські історики. – С. 336-337.

⁴³Рябінін-Скляревський О. До століття кінця Задунайської Січі Запорозької (1775–1828 рр.) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція соціально-історична. – О., 1929. – Ч. 4-5. – С. 59-63; Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. Т. 2. – К., 2007. – С. 524.

- ⁴⁴ Загоровский Е.А. Очерк истории Северного Причерноморья. Ч. 1. – О., 1922. – С. 84-85, 95; Музичко О. Є. Загоровський Євген Олександрович, 1885–1938 // Одеські історики. – С. 142; Мисечко А. І. Загоровський Євген Олександрович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – 2-е вид., доп. – Т. 2. – О., 2005. – С. 448-450.
- ⁴⁵ Левченко В. В. Деятельность научных династий историков Одессы в 1920–40-х гг. // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2001. – Вып. 13. – С. 192–210.
- ⁴⁶ Музичко О. Є. Боровой Саул Якович, 1903–1989 // Одеські історики. – С. 69.
- ⁴⁷ Андреев В. М., Чермошнцева Н. М. Саул Боровий: життя заради науки // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 145, 148-149.
- ⁴⁸ Левченко В. Становление иудаики в Одессе в 1920–30-е гг.: центры, персоналии, традиции // «Мама городов израилевых...»: Сборник статей по итогам факультатива по иудаике и израилеведению ОНУ им. И. И. Мечникова. – О., 2011. – С. 79-86. Режим доступа: memory.od.ua/books/levchenko12.pdf
- ⁴⁹ Водотика С. Г. До історії науково-дослідної кафедри єврейської культури (1926–1929) // Єврейське населення півдня України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1995. – С. 58-61.
- ⁵⁰ Боровой С. Я. Евреи в Запорожской Сечи: по материалам Сечевого архива // Исторический сборник.-Л., 1934.-Т. 1. – С. 141-143, 150-152.
- ⁵¹ Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки.-1940.-Т. 9.
- ⁵² Хмарський В. М. Кафедра... – С. 250.
- ⁵³ Хмарський В.М. Кафедра...С. 252-254; Воробей П. І. Скальковський А. О. // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 4. – С. 104-105.
- ⁵⁴ Шатух В. На честь великого свята // За наукові кадри (далі – ЗНК). – 1954. – 29 трав.
- ⁵⁵ До 300-річчя возз'єднання України з Росією // ЗНК. – 1953. – 5 груд.
- ⁵⁶ Ковбасюк С. М. Історичне значення Переяславської Ради // ЗНК. – 1954. – 18 січ.
- ⁵⁷ Ковбасюк С. М. Исторический акт воссоединения Украины с Россией в 1654 г. // Труды Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. Серия ист. наук. – К., 1954. – Год 90, т. 144. – Вып. 4. – С. 11.
- ⁵⁸ Шаповалов В. Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. в народно-поетичній творчості // ЗНК. – 1954. – 23 трав.
- ⁵⁹ «Глибоко вивчати історію Вітчизни» // ЗНК. – 1955. – 1 квіт.
- ⁶⁰ Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории южной Украины // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1. – С. 175-186.

- ⁶¹Хиони И. А. Бугские казаки и их борьба против феодального и крепостнического гнета (последняя четверть XVIII – первая четверть XIX вв.): Дис. ... к.и.н./Одесский государственный университет им. И. И. Мечникова. – О., 1973. – С. 24-25, 44, 48, 137.
- ⁶²Заремба С. З. Хронологічні системи літописів Самовидця, Г.Грабянки, С. Величка // Український історичний журнал. – 1974. – № 8. – С. 99–104.
- ⁶³Заремба С. З. Питання історії Південної України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника «Записки Одесского общества истории и древностей» // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1976. – Вип. 2. – С. 90-93.
- ⁶⁴Некрасов П. А. Участь українського народу в боротьбі проти наполеонівської навали в 1812 році // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Рік 92. – Т. 146. Сер. іст. наук. – Вип.. 5. – 1956. – С. 121-122, 124-125, 127-128.
- ⁶⁵Калюшко Н. І. Коліївщина та її відображення в творчості Т. Г. Шевченка // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Рік 98. – Т. 152. Сер. Філол. наук. – Вип. 14. – 1962. – С. 112-114, 115, 118, 120.
- ⁶⁶Демин О. Б. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589–1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках. – Ростов на Дону, 1989. – С. 129-135.
- ⁶⁷Бачинський А. Щире серце // За наукові кадри. – 1965. – 13 берез.
- ⁶⁸Першина З. В. Історія України в працях одеських ... – С. 61.
- ⁶⁹Хмарський В. М., Ващенко В. П. Вказ. праця. – С. 93.
- ⁷⁰Водотика С. Г., Хмарський В. М. Вказ. праця. – С. 147.
- ⁷¹Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... С. 329.
- ⁷²Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – С. 79-83.
- ⁷³Бачинский А. Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовой Дуная конца XVIII и начала XIX в. // Зап. Одес. археолог. о-ва. – Одесса, 1967. – Т. 2(35). – С. 147.
- ⁷⁴Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775–1828 рр. – С. 71-72; Бачинський А. Д. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Наук.-інф. бюл. Арх. упр. УРСР. – К., 1963. – № 4. – С. 72.
- ⁷⁵Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... – С. 330; Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. С. 84-86, 92, 351.
- ⁷⁶Там само. – С. 107.
- ⁷⁷Там само. – С. 108-109.
- ⁷⁸Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... – С. 330.
- ⁷⁹Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775–1828. – С. 75.

- ⁸⁰Бачинский А. Д. Происхождение и состав украинско-русского... – С. 143.
- ⁸¹Бачинский А. Основатели Одессы // Вечерняя Одесса. – 1978. – 14 окт.; Бачинський А. Старокозаче // Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. [Т.] Одеська область. – К., 1969. – С. 301-303.
- ⁸²Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке... – С. 130.
- ⁸³Там само.
- ⁸⁴Там само. – С. 109.
- ⁸⁵Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 16.
- ⁸⁶Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 113-114.
- ⁸⁷Шиян Р. І. [Рец.] // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 1996. – Вип. 2. – С. 182.
- ⁸⁸Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. – 1994. – № 6; Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775–1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса: Гермес, 1994. – 124 с.
- ⁸⁹Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775–1828 рр. – С. 7.
- ⁹⁰Там само. – С. 17.
- ⁹¹Там само. – С. 26.
- ⁹²Там само. – С. 28-29.
- ⁹³Там само. – С.10 і далі.
- ⁹⁴Там само. – Розділ 8.
- ⁹⁵Там само. – Розділ 7.
- ⁹⁶Там само. – С. 83.
- ⁹⁷Там само. – С. 3.
- ⁹⁸Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України, 1775-1869. – О., 1995. – С. 3.
- ⁹⁹Шиян Р. І. [Рец.] // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 1996. – Вип. 2. – С. 182-183.
- ¹⁰⁰Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України, 1775-1869.-О., 1995; Бачинский А. Д., Добролюбский А. О., Новицкий Е. Ю. Книги для чтения по истории Одесщины для учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений. Вып. 1. С древнейших времен до начала XIX века. – Одесса, 1992. – С. 49-50, 53-55.

ВІКТОР ПЕТРОВИЧ ВАЩЕНКО ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Постаті одеського історика Віктора Петровича Ващенка (1929 – 2003 рр.) вже приділялася певна увага в історіографії. Передусім, слід відзначити статті В.М. Хмарського: присвячену 70-річчю В.П. Ващенка у 1999 р.¹ та зі збірки «Професори Одеського (Новоросійського) університету» 2000 р.², що містили стислий, але змістовний виклад біографічних відомостей про історика й аналіз головних напрямків його наукової, викладацької та адміністративної діяльності. Проте доробок В.П. Ващенка, як дослідника історії Південної України ще потребує ґрунтовного вивчення.

Інформація з вищезгаданих публікацій В. М. Хмарського дозволяє визначити етапи наукової біографії В.П. Ващенка. Походив майбутній історик зі сім'ї службовців й народився 22 жовтня 1929 р. у селищі Велика Олександрівка Великоолександрівського району Херсонської області. З 1949 р. він студент історичного факультету Одеського державного університету, де обрав спеціалізацією історію України. У 1954 – 1957 рр. В.П. Ващенко продовжив дослідження української історії в аспірантурі, потім обіймав різні адміністративні посади в університеті; від 1960 р. – розпочав викладацьку діяльність на юридичному факультеті (працював над розробкою курсу історії держави і права); 1972 р. – захистив кандидатську дисертацію й того ж року очолив кафедру історії УРСР історичного факультету, займаючи цю посаду до 1980 р. (часу перетворення цієї кафедри на кафедру історії УРСР, історіографії та джерелознавства). У 1984 – 1994 р. – був деканом історичного факультету. В цей період Віктору Петровичу судилося взяти активну участь у відновленні в університеті кафедри історії України. «У лютому 1990 р. – пише В.М. Хмарський, – В. П. Ващенко знов було обрано завідуючим кафедрою, а вже у березні того року відповідно рішення Ради університету її було реорганізовано у кафедру історії України.

Відразу після цього необхідно було розв'язати серйозну кадрову проблему, адже курс історії України запроваджувався майже на всіх факультетах університету, а кафедра мала мінімальний кадровий склад. На початку 90-х рр. В.П. Ващенко, разом зі своїм другом і однодумцем А.Д. Бачинським, провів кропітку селекційну роботу, відбираючи здібну молодь серед випускників (троє з них уже стали кандидатами наук) та запрошуючи українознавців з інших кафедр університету і міста»³. В останні роки свого життя В. П. Ващенко обіймав посаду професора кафедри історії України ОНУ імені І.І. Мечникова⁴.

Дослідження соціально-економічного розвитку Південної України дореформеного періоду розпочаті В.П. Ващенко у 1950-ті рр. (перша його наукова публікація датована 1958 р.⁵) втілилися у написання кандидатської дисертації «Розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі в містах Півдня України в дореформений період (кінець XVIII – 1861 р.)», що була захищена 17 березня 1972 р. за адресою вул. Радянської Армії 24, аудиторія №5 (спеціальність дисертації – Історія СРСР, проте на обкладинці її російськомовного автореферату зазначалося: «Диссертация написана на украинском языке»)⁶. Науковим керівником дисертації був одеський історик, учень академіка Михайла Єлисейовича Слабченка (1882 – 1952 рр.) Самсон Михайлович Ковбасюк («Щоправда – зауважує з приводу підготовки дисертації В.П. Ващенка, В.М. Хмарський – наукові пошуки велись у значній мірі у межах школи О.І. Гуржія»)⁷, офіційними опонентами – відомі дослідники соціально-економічного розвитку України XIX ст. С.Я. Боровой та І.С. Слабеев.

Дисертаційне дослідження В.П. Ващенка, яке зберігається у фондах НБ ОНУ імені І.І. Мечникова складається з 304 сторінок основного тексту та 18 сторінок списку використаних джерел та літератури. Подібні обсяги на той час були звичайними для кандидатських дисертацій, а сьогодні скоріше відповідають вимогам до дисертацій докторських. Це ж можна сказати й про обсяг використаних архівних джерел, який охоплював справи 25 фондів

сімох архівних установ (Центральний державний історичний архів у Ленінграді; Архів Ленінградського відділення інституту історії; Одеський обласний державний архів; Філіал Одеського державного обласного архіву в Ізмаїлі; Херсонський обласний державний архів; Миколаївський обласний державний архів; Кіровоградський обласний державний архів). Найсуттєвіше вплив пануючої ідеології відбився на вступі дисертації. Огляд історіографії мав явні «купюри». Так, змістовно розглянувши дореволюційну історіографію проблеми, зокрема, праці А. Скальковського, Г. Небольсіна, Д. Багалія та ін.⁸, Віктор Петрович не міг навіть згадати ґрунтовні праці 1920-х рр. М. Слабченка та О. Оглоблина, які безпосередньо стосуються проблематики дисертації, через те, що їхні автори були затавровані в СРСР, як «буржуазні націоналісти». Тому щодо історіографії 1920 – початку 1930-х рр. були згадані лише дослідження Є. Сташевського, І. Бровера та С. Підгайця. Пункт присвячений радянській історіографії мав характерну назву: «К. Маркс, Ф.Енгельс, В.І. Ленін про економічний розвиток Півдня України. Огляд радянської історіографії». В ньому певне місце відводилося поглядам на проблему «класиків марксизму-ленінізму»⁹, однак їхній виклад не був надто розлогим, а наведені цитати переважно виглядали доречно (наприклад, фраза Ф. Енгельса: «без Петербургу і Одеси Росія являє собою велетня з відрубаними руками»¹⁰ та ін.).

Основна частина дисертації складалася з чотирьох розділів: I. «Розвиток капіталістичної промисловості в містах»; II. «Розвиток внутрішньої торгівлі в містах Півдня України»; III. «Розвиток зовнішньої торгівлі південноукраїнських міст»; IV. «Деякі особливості складу буржуазії та пролетаріату в містах Півдня України». Отже, два з половиною розділи присвячувалися розвитку торгівлі та формуванню буржуазії, що не надто відповідало тодішнім пріоритетам радянської історіографії (головна увага мала приділятися виробництву, а не торгівлі). Також нетипово для тогочасної радянської історіографії Віктор Петрович звертав значну увагу не лише на розвиток окремих галузей економіки та становище робітників, але й на склад

підприємців. Так у першому розділі роботи були пункти під назвами: «Розвиток приватного суднобудування. Підприємці – суднобудівники. Робітники – корабелі»¹¹; «Канатні мануфактури, їх власники»¹²; «Салотопні. Свічарні та миловарні. Підпорядкування виробництва купцями»¹³ та ін. Також було наведено інформацію про власників вовномиєнь¹⁴, текстильних закладів¹⁵, хлібопекарень¹⁶ та ін.

Складу підприємців було приділено належну увагу і в інших розділах, зокрема четвертому, що містив пункт «Національний склад буржуазії». В ньому, спростовуючи твердження «про іонаціональний склад буржуазії на Україні, що намагалися довести українські буржуазні націоналісти», В. П. Ващенко, зокрема, стверджував, що «серед народжуваної буржуазії на Півдні України було й багато українців, в тому числі і у купецькому стані. Ще більше їх було серед ремісничої верхівки, дрібних торговців та інших груп дрібної та середньої буржуазії». Тут, між іншим, Віктор Петрович згадував про одеського купця Дмитра Потилицю, що був «у минулому запорозький козак» (цією постаттю свого часу цікавився відомий одеський історик О.І. Маркевич) та перелічував чимало прізвищ купців-українців Херсона, Миколаєва, Одеси («В документах, – писав історик, – про купецтво Одеси у II десятиріччі XIX ст. згадуються Павло Немченко, Андрій Оглоблін, Ф. Горпинченко. В 40 роки одним з найбільш крупних купців Одеси був Терентій Яхненко. Його племінник і повірений Семен Яхненко вів торгівлі справи в Англії, Нідерландах, Німеччині. Мав свого повіреного за кордоном в 50 роки у справах торгівлі і одеський купець Іван Ващенко. Одним з найкрупніших торговців російським залізом в Одесі в ці роки був купець Кравченко. Він торгував залізом із закордоном»; «В 20 роки серед власників крупних промислових закладів у Херсоні були О. Ващенко, А. Добролюбський, у Катеринославі – Білявський, у Єлісаветграді – Геращенко» та ін.)¹⁷.

Базуючись на архівних документах, В.П. Ващенко ввів до наукового обігу унікальні факти з історії розвитку економіки краю (наприклад, про

спробу О.Ф. Ланжерона запровадити в Одесі контрактний ярмарок за зразком Київського¹⁸ та ін.) й в межах однієї статті важко вповні розглянути евристичне значення його дисертації. Між іншим, В.П. Ващенко зробив значний внесок і у вивчення проблем пов'язаних з функціонуванням одеського порто-франко (1819 – 1859 рр.)¹⁹, які свого часу вельми цікавили М.Є. Слабченка та О.П. Оглоблина. Він також приділив певну увагу колоніальному визиску краю з боку російського царизму та не завжди сприятливій для економічного розвитку політиці місцевої адміністрації²⁰. Не лише у тексті роботи, але і у висновках наголошувалося на тому, що між краєм та провідними капіталістичними країнами світу існували тісні зв'язки, які «неухильно міцніли»²¹. Ці та інші положення дослідження В.П. Ващенко можуть сприйматися як підтвердження висновків свого часу зроблених М.Є. Слабченком про українське господарство дореформеної доби, як потужний організм, що мав тісні природні зв'язки з Європою й водночас терпів економічний колоніальний визиск з боку Росії.

Публікації В.П. Ващенко, що вийшли друком після захисту дисертації, були чисельними та досить різноплановими (від питань історіографії та методики викладання до історії держава і права радянського періоду), проте головною тематикою для нього залишався соціально-економічний розвиток краю ХІХ ст. Це знайшло відбиток і в низці праць, що вийшли друком вже в роки Незалежної України, в тому числі в останній період діяльності В. П. Ващенко в нашому університеті, коли він, звільнившись від виснажливої адміністративної роботи і перебуваючи на посаді професора кафедри історії України, міг більше часу присвятити науці (пригадую, як сам Віктор Петрович жартував, що знає лише дві найкращі посади в світі: англійська королева та професор кафедри).

Подальші дослідження соціально-економічної В.П. Ващенко історії²² запроваджували до наукового обігу чимало фактичних та статистичних відомостей з широкого масиву архівних джерел і часто містили справжні наукові відкриття (наприклад, серед іншого матеріалу статті 1995 р.

В.П. Ващенко довів, що часом заснування одеського канатного заводу слід вважати не 1806 р., як це офіційно відзначалося, а 1803 р., проте керівництво зазначеного підприємства, на той час ще успішно працюючого, повідомлення історика проігнорувало²³). Дослідження В.П. Ващенко, попри велику кількість наведеного в них фактичного матеріалу, розвивалися не лише в річищі позитивізму. Істориком було зроблено низку цікавих висновків, зокрема, про важливу роль півдня в процесі економічної консолідації українських земель дореформеного періоду, як «однієї з передумов подальшого розгортання процесу національного відродження» українців²⁴. Віктор Петрович наголошував на доцільності поняття «феномен Одеси» стосовно надзвичайно стрімкого зростання цього міста у дореформену добу²⁵. В.П. Ващенко в цей час продовжував досліджувати історію підприємництва на півдні України²⁶ (цьому була присвячена і його посмертна публікація²⁷), висловлюючи, зокрема, думку, що окрім суто економічних факторів на бурхливий розвиток Одеси дореформеного періоду вплинув дух вільного підприємництва, який панував в ній.

Для колективної праці «Історія Одеси» (під редакцією В.Н. Станко) В.П. Ващенко написав три перших параграфи III розділу «Десятиріччя бурхливого розвитку (1800 – 1861)»: «Економічний розвиток міста»; «Населення»; «Міське управління і господарство». Їхній текст був насичений фактичним матеріалом в тому числі тим, який базувався на матеріалах архівів України та Росії (загалом на 25 сторінок тексту цих параграфів припадало 72 посилання)²⁸. Показово, що для зазначеного видання Віктор Петрович написав підрозділи, які стосувалися не лише соціально-економічного розвитку міста, але й органів управління та постатей керівників, що підтверджувало його інтерес до історично-юридичної проблематики.

Характерним для історично-економічних досліджень В.П. Ващенко було те, що висновки, які робилися щодо дореформеного розвитку Одеси та краю в його працях 1990-х – початку 2000-х рр. практично не вступали

протириччя з тими, що були зроблені у 1960-ті – 1980-ті рр., а лише доповнювали та поглиблювали попередні. На відміну від багатьох інших істориків, Віктору Петровичу щодо своєї головної проблематики не довелося кардинально змінювати оцінки у зв'язку з політичними змінами другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. Історично-економічним дослідженням В.П. Ващенко були притаманні не лише ґрунтовність, лаконічність та виваженість висновків, але й цілковита тяглість та послідовність протягом усього часу їх проведення, як у радянській період, так і в роки Незалежної України.

Цього не можна сказати про тісно пов'язані з дослідженням історії Південної України історіографічні дослідження В.П. Ващенко. Як вже згадувалося, в радянські роки неможливо було згадувати про праці М.Є. Слабченка та інших «націоналістів». Це відбилося і на методичному посібнику В.П. Ващенко «Советская историография о социально-экономическом развитии Украины в период феодализма». Останній, опублікований за часів апогею радянського «застою», містив згадки лише про лічених істориків дореволюційної та довоєнної доби²⁹. Ця прикра ситуація була значною мірою виправлена в історіографічних працях Віктора Петровича 1990-х – початку 2000-х рр. Зокрема, у низці ґрунтовних статей присвячених доробку М.Є. Слабченка. Внаслідок збігу наукових інтересів, В.П. Ващенко зміг найбільш відповідно оцінити внесок М.Є. Слабченка в дослідження багатьох аспектів соціально-економічної історії³⁰. Цікавою була проблематика спільною статті В.П. Ващенко та його учениці Н.М. Фроюк (Діанової): «Питання екології України XVIII – першої половини XIX ст. в дослідженнях М.Є. Слабченка»³¹. Слід відзначити, що Віктор Петрович неодноразово наголошував на необхідності вивчення історичної екології. В сферу її дослідження він намагався спрямувати своїх учнів. Проте і сьогодні історично-екологічна проблематика залишається для вітчизняної науки і актуальною, і практично невивченою.

Серед історіографічних публікацій В.П. Ващенко можна також згадати його спільну статтю з В.М. Хмарським до вищезгаданого видання «Професори Одеського (Новоросійського) університету» про свого колегу та приятеля професора кафедри історії України ОНУ Анатолія Діомидовича Бачинського (1933 – 1995рр.). В ній було подано біографічні відомості про вченого, перелік головних напрямків його наукових досліджень (зокрема, згадано про вивчення Анатолієм Діомидовичем історії Задунайської Січі та зазначено, що «Видання монографії на цю тему стало подією в житті вченого і вельми тепло було оцінено українською та зарубіжною науковою громадськістю», дослідження історії селянства Південної України, українсько-болгарських зв'язків, участі населення придунайських земель у Другій світовій війні та ін.), огляд викладацької роботи та громадської діяльності. «Блискучий знавець архівів, – між іншим зазначали рецензенти, – А.Д. Бачинський надавав значної допомоги дослідникам, в тому числі закордонним, у пошуках документів та матеріалів»³².

Окремою групою історіографічних публікацій В. П. Ващенко складала рецензії, зокрема, на такі знакові праці як «Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг.» О.І. Дружиніної, «Города Бессарабии» В.І. Жукова та «Одеса: Історія 1794 – 1917 рр.» П. Херліхі. У спільній з Т.І. Лазанською абсолютно позитивній (як тоді було прийнято) рецензії на працю О.І. Дружиніної, між іншим, відзначено оцінки дослідницею одеського порто-франко (1819 – 1859 рр.): «Напевно, спеціалісти підтримають думку О.І. Дружиніної про те, що режим порто-франко в Одесі не тільки гальмував розвиток мануфактур у цьому та деяких сусідніх місцях, а й сприяв зростанню товарності господарств (як поміщицьких, так і державних селян та колоністів), розширенню джерел формування буржуазії за рахунок тих вихідців з місцевого населення, які займалися торгівлею, візницьким промислом тощо»³³. Спільна з А.Д. Бачинським рецензія на працю В.І. Жукова містила чимало конкретних пропозицій щодо доповнення викладених в книзі матеріалів з посиланнями на документи центральних та

місцевих архівів. Зазначені пропозиції в тому числі стосувалися висвітлення участі купецького капіталу в суднобудуванні та ін.³⁴ В кінці рецензії було відзначено позитивне значення роботи, «не зважаючи на певні недоліки, які здебільшого не мають принципового характеру...»³⁵. Загалом схвальна рецензія на працю Патріції Херліхі «Одеса: Історія 1794 – 1917»³⁶, що містила чимало компліментів американській дослідниці, як науковцю, тим не менш мала і суттєві зауваження. Найзначніші з них (виходячи з кола наукових інтересів рецензента) стосувалися соціально-економічного розвитку Одеси дореформеного часу, зокрема: про те, що «наявна промисловість відіграла більшу, ніж показано в монографії роль у житті міста»; що відомості про склад підприємців «дають підстави не погоджуватися з думкою автора монографії про те, що нібито головними вкладниками капіталів у промисловість міста були іноземців»; що «по суті за межами дослідження залишилися питання про транспорт, засобами якого здійснювалися перевезення вантажів у місті» (дослідженням розвитку цього транспорту саме тоді займався Віктор Петрович)³⁷ та ін.³⁸ В.П. Ващенко в своїй рецензії звернув увагу і на висвітлення П. Херліхі питань культурного розвитку міста, розвитку самоврядування та громадського життя, формування національного складу та ін. (між іншим, рецензент зазначав: «Аналізуючи політику царизму щодо заселення краю, дослідниця відзначає, що вона не сприяла переселенню до міста вихідців з України. Погоджуючись з цією думкою, зауважимо, що дії властей поклали початок русифікації краю та міста»)³⁹.

В річище своїх наукових інтересів В. Ващенко спрямовував і своїх учнів. Нажаль, він, як і інші талановиті одеські історики (серед них дослідники історії України А.Д. Бачинський та Н.І. Калюжко), через причини далекі від суто наукової діяльності, тривалий час не мав можливості керувати роботою аспірантів. Надолужити це Віктор Петрович намагався вже в роки Незалежної України. В тематиці дисертаційних робіт, що виконувалися під його керівництвом з одного боку була

присутня притаманна для його праць історично-економічна проблематика, а з іншого, питання пов'язані з визвольними змаганнями та формуванням українських органів влади на Півдні за часів 1917 – 1921-х рр. Останні можна пояснити, як посиленням науковим та громадським інтересом до цих заборонених раніше тем, так і інтересом В.П. Ващенко до вивчення історії державності.

Нажаль, лише двоє з учнів встигли захиститися за життя Віктора Петровича: 30 червня 1998 р. автор цієї статті Гончарук Тарас Григорович захистив дисертацію на тему «Торгівля України першої половини ХІХ ст.: історія вивчення» та 27 квітня 2000 р. дисертацію на тему «Участь населення Херсонської губернії в організації та діяльності місцевих органів влади і управління Центральної Ради (березень 1917 р.– квітень 1918 р.)» захистив Вінцовський Тарас Степанович. Інші аспіранти та спів шукачі здійснивши або розпочавши роботу над дисертаціями під керівництвом В.П. Ващенко, захищалися вже під керівництвом інших вчених: Діанова Наталія Миколаївна захистила 15 жовтня 2003 р. дисертацію «Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець ХVІІІ ст. – 1861 р.)» під керівництвом О.А. Бачинської; Боган Сергій Борисович захистив 17 січня 2004 р. дисертацію на тему «Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 роках», під керівництвом В.П. Щетнікова; Дружкова Ірина Сергіївна 17 березня 2004 р. захистила дисертацію «Кредитно-банківські установи на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст. (історичний аспект)» під керівництвом В.П. Щетнікова; Надибська Світлана Богданівна 24 червня 2005 р. захистила дисертацію «Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861 – 1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній)» під керівництвом Ф.О. Самойлова. Паламарчук Світлана Василівна 11 листопада 2005 р. захистила дисертацію на тему «Територіальні структури Дунай-Дністровського межиріччя (кінець ХІV –

середина XVII ст.)» під керівництвом О.Б. Дьоміна. Віктор Петрович визначив напрямки наукових досліджень й для багатьох інших осіб. Так автору цієї статті він свого часу рекомендував займатися історією транзитної торгівлі, що пізніше втілилися в написання докторської дисертації.

Наостанок хотілось би згадати деякі риси В.П. Ващенко як викладача та адміністратора з власних (можливо і не зовсім правильних) вражень. Для Віктора Петровича було характерним поєднання надзвичайної людяності з обов'язковим дотриманням юридичних формальностей та правил, до яких він ставився завжди зі священним пієтетом. Вражав своєю вихованістю. Ставленням до жінок. Лекції з історії УРСР, а пізніше історії України та спецкурсів В.П. Ващенко вів досконалою українською мовою. Під час виконання своїх обов'язків декана у радянські роки він теж здебільшого користувався українською. Щоправда, Віктор Петрович, як і інші тогочасні україністи, нерідко скаржився на відсутність в Одесі достатнього україномовного середовища, як засобу покращення рівня мови. Він говорив, що завжди радіє, коли чує досконалу мову (українську або російську) від випускників історичного факультету. Про себе якимось казав, що свого часу вони зі своїм товаришем пообіцяли один одному не вживати лайливих слів. Й відтоді колишній курсант морського училища В.П. Ващенко таких слів не вживав, хоча зі сумом зізнавався: ситуація у середовищі істориків факультету іноді буває такою, що надто кортить порушити дану свого часу товаришеві обіцянку.

Віктор Петрович любив гумор. Не вважав зайвим згадати анекдот. Іноді вже застарий, але завжди короткий та дуже доречний. Наприклад, коли під час лекції жіноча половина аудиторії надто голосно говорила: «Як казав екскурсовод: «Якщо шляхетні панні на хвилинку змовкнуть, ми почуємо страшенне ревіння Ніагарського водоспаду». Або, коли під час викладацького застілля надто затягнулася пауза між тостами: «Як говорив козак своєму отаманові: «Щось роби, бо я трезвію» і т. п.

Зазначена публікація, звичайно, не може вичерпно розглянути внесок Віктора Петровича Ващенко в дослідження історії Південної України, який потребує подальших досліджень. Доробок цього вченого, на нашу думку, має привертати більше уваги з боку сучасних дослідників (показово, що спільна з С.В.Кульчицьким та А.Д.Бачинським стаття В.П.Ващенко присвячена змінам адміністративно-територіального поділу Одещини 1976 р. перевидавалася тричі: у 1992, 2008 та 2012 рр.⁴⁰, проте це нажаль поодинокий випадок). Заслуговує на публікацію кандидатська дисертація В.П.Ващенко. Також доречним було б створення та видання бібліографічного покажчика праць вченого (перелік праць лише з соціально-економічної історії Південної України В.П.Ващенко на 1999 р. містив 38 пунктів⁴¹, а у статті В.М.Хмарського 2000 р. Віктор Петрович названий автором понад 90 наукових праць⁴²). Проте і з цього невеликого та неповного огляду наукового доробку та діяльності історика на ниві вивчення минулого півдня України можна констатувати, що Віктор Петрович був гідним продовжувачем кращих традицій історичної науки одеського університету та, зокрема, традицій «історико-юридичної наукової школи соціально-правового напрямку» (визначення В. М. Заруби) академіка М. Є. Слабченка, що відбилося як в проблематиці досліджень В.П.Ващенко, так і в підходах до вивчення багатьох явищ вітчизняної історії.

1. Хмарський В.М. Віктору Петровичу Ващенко – 70 // Записки історичного факультету. – 1999. – Вип. 9. – С. 10 – 13.
2. Хмарський В.М. Ващенко Віктор Петрович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Том 2. А – І. – Одеса, 2000. – С. 210 – 212.
3. Хмарський В.М. Віктору Петровичу Ващенко – 70. – С. 12.
4. Хмарський В.М. Ващенко Віктор Петрович. – С. 212.
5. Ващенко В.П. Развитие капиталистической промышленности в містах півдня України в дореформенний період (1800 – 1861 рр.) // Праці Одеського державного університету. Т. 148. Збірник молодих учених університету. – Вип. 1. – Одеса, 1958. – С. 177 – 200.
6. Ващенко В.П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах юга Украины в дореформенный период (конец XVIII – 1861 г.). 07571 – История СССР.

- Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Одесса, 1972. – С. 1 – 2.
7. Хмарський В.М. Віктору Петровичу Ващенко – 70. – С. 11.
  8. Ващенко В. П. Розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі в містах Південної України в дореформений період. Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук.– Одеса, 1971. – С. 7 – 11.
  9. Там само. – С. 11 – 16.
  10. Там само. – С. 13
  11. Там само. – С. 47.
  12. Там само. – С. 62.
  13. Там само. – С. 79.
  14. Там само. – С. 90.
  15. Там само. – С. 91 – 92.
  16. Там само. – С. 94 – 95.
  17. Там само. – С. 272 – 273.
  18. Там само. – С. 130.
  19. Там само. – С. 88, 89
  20. Там само. – С. 40.
  21. Там само. – С. 297.
  22. Ващенко В.П. Ремісники в Одесі в дореформений період // Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. Випуск 4. – Одеса, 1993. – С. 46 – 49; Ващенко В.П. Ввіз капіталів в промисловість Південної України в кінці XVIII – на початку XIX ст.// Записки історичного факультету. – 1997. – Вип. 6. – С. 68 – 74; Ващенко В.П. Ввіз обладнання, інструментів і комплектуючих деталей для промисловості Південної України в дореформений період // Записки історичного факультету. – 1998. – Вип. 7. – С. 53 – 59; Ващенко В.П. Вплив всеросійського та зовнішніх ринків на розвиток водного транспорту в Південній Україні в дореформений період // Записки історичного факультету. – 1999. – Вип. 9. – С. 96 – 103.
  23. Ващенко В.П. Участь росіян у розвитку промисловості Одеси в дореформений період // Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. Вип. 6. З історії та етнографії росіян Одещини. – Одеса, 1995. – С. 28.
  24. Ващенко В.П. Роль Півдня в процесі інтеграції економіки українських земель в дореформений період // Записки історичного факультету. – Одеса, 2002. – Вип. 12. – С. 162.

25. Ващенко В.П. Феномен Одеси: соціально-економічний розвиток і розбудова міста в ХІХ ст. // Одесі – 200: Тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції 6 – 8 вересня 1994 р. – Одеса, 1994. – Ч.1. – С. 3 – 6; Ващенко В.П. Феномен Одеси: соціально-економічний розвиток і розбудова міста в ХІХ ст. // Одеський університет. – 1994. – 3 жовтня; Ващенко В.П. Роль Одеси у формуванні українського національного ринку в дореформений період (1794 – 1861 рр.) // Українське національне відродження: проблеми, прогнози, прогнози, державна політика. Тези виступів на науково-практичній конференції. – Одеса, 1995. – С. 121 – 122.
26. Ващенко В.П., Петухов Г.Е. Начало формирования на Юге Украины буржуазии в строительстве (конец XVIII в. – 1861 г.) // Тезисы второй областной историко-краеведческой научно-практической конференции посвященной 200-летию основания Одессы и 25-летию УООПИК. – Одесса, 1991. – С. 34; Ващенко В.П. Підприємництво в промисловості Одеси (1794 – 1861 рр.) // Вісник Одеського Державного Університету. Серія: Гуманітарні науки. – 1999. – №2. – С. 24 – 28.
27. Ващенко В.П. Підприємці у харчовій промисловості Одеси дореформеного періоду // Записки історичного факультету. – Одеса, 2003. – Вип. 14. – С. 95 – 104.
28. Ващенко В.П. Десятиріччя бурхливого розвитку // Історія Одеси. – Одеса, 2002. – С. 87 – 112.
29. Ващенко В.П. Советская историография о социально-экономическом развитии Украины в период феодализма. Учебное пособие. – Одесса, 1982. – 126 с.
30. Ващенко В.П. Внесок М.Є. Слабченка в дослідження історії промисловості і транспорту в Україні // Історична наука на порозі ХХІ століття: Підсумки та перспективи. – Харків, 1995. – С. 293 – 296; Ващенко В.П. М.Є. Слабченко про розвиток промисловості України в другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. // Академік Слабченко М.Є. Наукова спадщина і життєвий шлях. – Одеса, 1995. – С. 48 – 60; Ващенко В.П. М. Слабченко про соціально-економічний розвиток України з середини ХVІІІ до середини ХІХ ст. // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції. – [Глухів, 1997]. – С. 71 – 73.
31. Ващенко В.П., Фроюк Н.М. Питання екології України ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. в дослідженнях М.Є. Слабченка // Академік Слабченко М.Є. Наукова спадщина і життєвий шлях. – Одеса, 1995. – С. 76 – 79.
32. Хмарський В.М. Ващенко В.П. Бачинський Анатолій Діомидович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Том 2. А – І. – Одеса, 2000. – С. 77 – 79.

32. Хмарський В.М. Ващенко Віктор Петрович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Том 2. А – І. – Одеса, 2000. – С. 210 – 212.
33. Ващенко В.П., Лазанська Т.І. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825 – 1860 гг. М.: Наука, 1981. – 215 с. // Український історичний журнал. – 1983. – №1. – С. 149.
34. Бачинський А.Д., Ващенко В.П. В.И. Жуков. Города Бессарабии 1812 – 1861 гг. Очерки социально-экономического развития. Госиздат МССР. «Карта Молдавеняскэ», Кишинев, 1964, 250 с. // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 145 – 147.
35. Бачинський А.Д., Ващенко В.П. В.И. Жуков. Города Бессарабии 1812 – 1861 гг. – С. 147.
36. Ващенко В.П. Herlihy Patrisia. Odessa: A History, 1794–1914. Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1986. – 411 p. Херліхі Патриція Одеса: Історія, 1794 – 1914. Видано Гарвардським університетом для Гарвардського інституту українських досліджень, 1986. – 411 с. // Український історичний журнал. – 1993. – №9. – С. 130 – 135.
37. Ващенко В.П. Розвиток гужового транспорту в містах Південної України в кінці XVIII – першої половини XIX в. // Записки історичного факультету. – Вип.2. – Одеса, 1996. – С. 7 – 19.
38. Ващенко В.П. Herlihy Patrisia. Odessa: A History, 1794–1914. – С. 132
39. Там само. – С. 133.
40. Бачинский А.Д., Ващенко В.П., Кульчицкий С.В. Изменение административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII – 1975 г.) // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. – К., 1976. – С. 68 – 91; Теж саме // Сборник материалов по историческому краеведению Одесщины. – Одесса, 1992. – Вып.1 – С. 80 – 98; Теж саме // «Краєзнавчий вісник». Періодичне видання. Серія: «Наш край. Історія». – 2007 – 2008. – № 1 (27). – С. 9 – 14; Теж саме // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 13 – Одеса: Друкарський дім, 2012.– С. 40 – 59.
41. Список друкованих праць В.П. Ващенка з історії соціально-економічного розвитку Південної України // Записки історичного факультету. – 1999. – Вип. 9. – С. 14 – 17.
- 42.Хмарський В.М. Ващенко Віктор Петрович. – С. 211.

«БОРОТЬБИСТСЬКІ ДРУЗІ» МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА

Денікінський режим, з його агресивним українофобством, підштовхнув багатьох українських патріотів не тільки до безкомпромісної боротьби проти «білих», а й до сприйняття радянської влади, що була встановлена в Одесі у лютому 1920 р. 8 лютого 1920 р. утворився Одеський ревком, більшовики вели переговори з партіями боротьбистів та боротьбистів щодо розподілу ділянок роботи в ньому. До Одеського губревкому був обраний боротьбист Боголюб, який, як члена губревкому, контролював губпродком, відділ соціального забезпечення та фінвідділ. Боротьбистам було обіцяно владні керівництва відділами: земельним, освіти, фінансів та воєнний комісаріат. На посаду завідувача відділу освіти боротьбисти висунули кандидатуру А. Микалюка, фінансовим – Василька, земельним – О. Трилиського. Але боротьбистам був наданий лише відділ охорони здоров'я. До складу колегії відділу народної освіти був допущено тільки одного боротьбиста Валицького. Партія боротьбистів у Одесі отримала відділ народної освіти Губревкому - 13 лютого В. Арнаутова було затверджено на посаді завідувача відділу народної освіти¹. Одеський Ревком 12 лютого 1920 р. надав союзним партіям боротьбистов і боротьбистов по 200 тис. руб., але, вже, у березні 1920 р. більшовики відмовили партії боротьбистов у отриманні 515 тис. руб.².

Протягом січня - березня 1920 р. представники партій боротьбистів-комуністів, лівих есерів-боротьбистів, були представлені в місцевих ревкомах та радах. Діяльність обласного комітету Української партії комуністів-боротьбистів Херсонщини і Таврії. Коаліція більшовиків із боротьбистами та боротьбистами створила ілюзію можливості співпраці нової влади з українськими соціалістами. Більша частина українських інтелігентів в Одесі (серед них і М. Слабченко) стали на бік цієї коаліції та почала активно

співпрацювати з владними структурами в яких головували боротьбисти та борьбисти.

Але 14 лютого 1920 р. КП(б)У надіслали по губерніях «Тези про наше відношення до боротьбистів», в яких пропонували розгорнути боротьбу проти боротьбистів. 24 лютого ЦК КП(б)У прийняв рішення про розрив блоку з боротьбистами, хоча і відклав публікацію цього рішення. В той же час ІУ-а конференція КП(б)У ухвалила лінію ЦК на розкол «дрібнобуржуазних партій», а виконком Комінтерну запропонував боротьбистам самоліквідуватися та влитися до лав КП(б)У. 1 березня 1920 р. ЦК боротьбистів почало вести переговори з ЦК КП(б)У про «самоліквідацію» своєї партії і про умови входження її членів до партії більшовиків, що обумовило «новий курс» ЦК КП(б)У і місцевих більшовицьких органів влади стосовно боротьбистів.

Навесні 1920 р. українські партії соціалістичного напрямку (борьбисти та боротьбисти) взяли активну участь у передвиборній кампанії по виборах до рад. 10 березня 1920 р. одеський губпартком уклав угоду з боротьбистським парткомом Одеси про спільний виборчий блок. На вибори до Одеської ради від працівників освіти був надан список кандидатів в якому з 12 чоловік, половина кандидатів була від борьбистів та боротьбистів (серед них був і боротьбист А. Микалюк)³.

На виборах до Одеської ради в березні – квітні 1920 р. більшовики разом зі співчуваючими одержали 354 місця (70,9 % від загального числа депутатів), есери - боротьбисти разом з співчуваючими – 57 місць, 6 місць - боротьбисти. Процес саморозпуску партії боротьбистів завершився достатньо швидко: 20 березня 1920 р. Всеукраїнська конференція боротьбистів прийняла рішення про самоліквідацію партії, а значна частина її членів влилась до КП(б)У. Разом із партією боротьбистів навесні 1920 р. в одеську організацію КП(б)У увійшли місцеві лідери боротьбистів: А. Микалюк, А. Клочко та інші.

Аркадій Микалюк з весни 1920 р. перебував на керівних постах в УСРР, був завідувачем одеського відділу народної освіти, організатором одеського «Товарищества української пролетарської культури» (в 1921 р.), в якому працював М. Слабченко. Пізніше А. Микалюк керував процесом українізації в Одесі. Саме із А. Микалюком у М. Слабченка зав'язалися тісні професійні та ідеологічні стосунки, котрі не афішувалися. Обох українських патріотів об'єднувала ідея «українського зміновіховства» - тактика «вростання» українських соціалістів у владні структури УСРР з метою поступової зміни державного положення України.

Чекісти вважали, що А. Микалюк, ще на початку 1920-х рр. організував «боротьбистське підпілля» в Одесі. У це «боротьбистське підпілля» чекісти зарахували як самого М. Слабченка, його молодших колег по Одеському інституту народної освіти (ОІНО), його сина Тараса, да друзів сина.

Штабс-капітан І - ї світової А. Микалюк був активним учасником одеської «Просвіти», місцевого осередку УПСР, комісаром одеського телеграфу від Центральної Ради, керував одеської Українською національною Радою під час гетьманського правління. Одночасно А. Микалюк навчався в гімназії ім. І. Франка, в якій організував таємне «Товариство ім. М. Драгоманова», яке згодом перетворилося в молодіжну організацію партії боротьбистів. За наказом підпілля у 1918 р. А. Микалюк, А. Клочко, Е. Грушевська створюють в Одесі «Соціалістичні просвітницькі курси» на котрих ведуть пропанду проти гетьманського режиму. Лектором на цих курсах був М. Слабченко. Українська національна Рада видавала в Одесі газету «Вільне життя», де редактором був історик М. Слабченко. Майбутній одеський боротьбист Григорій Лищенко намагався зробити цю газету загальноукраїнською⁴.

В другий період влади УНР в Одесі А. Микалюк воює у військах УНР на вулицях Одеси проти білогвардійців, пізніше – діє в одеському українському підпіллі часів французької окупації, у повстанській дивізії отамана Н. Григор'єва. Став членом Одеського губернського комітету партії

боротьбистів та членом редколегії газети «Боротьба», А. Мікалюк долучив М. Слабченко до співпраці з боротьбистами⁵.

А. Мікалюк виконував обов'язки секретаря Одеської української ради. А. Мікалюк організував Шевченківські свята в Одесі в березні 1920 р. За свідченнями А. Клочка, вибитими на допитах чекістами: «Миколюк проводил большую работу по созданию националистических кадров, объединяя их в различные товарищества и организации»⁶. Той же А. Клочко твердив на допитах, про події 1924 – 1924 рр.: «В Одесі почалася українізація, яка стала широкою базою організації боротьбистів. З цього моменту боротьбистська організація оформила контакти зі Слабченком та СВУ»⁷.

Спілкувався М. Слабченко і з ще одним боротьбистом Г. Лішенком, що був прапорщиком I-ї світової та бійцем армії УНР, в 1918 р. в Одесі знаходився в структурі українського підпілля. З 1920 р., з переходом з партії боротьбистів в партію комуністів, він працював на керівних посадах в системі наросвіти. Як головбух Німецького педагогічного інституту Г. Лешенко був арештований в 1931 р., як «боротьбистський підпільник»⁸.

Серед студентів ОІНО в 1922 р. склалася група «молоді української спрямованості» куди увійшли брати Антон і Лука Бороденко, Костянтин Арсеній та інші. Для багатьох з них ідеї боротьби за національне визволення України були почерпнуті не з книг. Юність цих студентів була наповнена боротьбою. К. Арсеній бився за Одесу в армії УНР, був одним із засновників «Одеської Січі» та «Товариства української молоді», куди входили одеські гімназисти і учні; А. Бороденко був членом української студентської сотні.

Син професора Тарас Слабченко не встиг побувати в боях за Україну, з причини своєї молодості – тоді йому було 13 років. Але в першій половині 1920-х рр. Тарас активно включився в процес українського національного відродження. Після закінчення ОІНО Т. Слабченко став викладати в одеських вузах, в школі ім. М. Драгоманова, працював вчителем історії в одеській школі № 13, секретарем Наукового товариства УАН. У процесі викладання і

в своїй науковій роботі Т. Слабченко пропагував ідеї, що були близькими до ідеологічних конструкцій лівих українських політичних угруповань⁹.

Т. Віхрестюка у своїх свідченнях, звинувачував «Одеську групу молодих українських націоналістів», до якої входив Т. Слабченко, у «контрреволюції», в проведенні таємних «націоналістичних вечірок», в «вихованні націоналістів», у зв'язках із Українською автокефальною церквою та повстанцями, що діяли під Одесою в 1921 - 1922 рр. (з повстанськими отаманами Радзієвським – «Богуном» і Дорошенком – «Запорожцем»)¹⁰.

Ще в 1926 р. в апараті ДПУ України стало відомо про створення «контрреволюційного уряду України в Одесі». Чекісти вважали особливо підозрілим ядро українства в Одесі, що складалося навколо «Товариства ім. М. Лисенка», українського хору Яціневського, курсів українознавства професора М. Гордієвського, навколо філії Інституту шевченкознавства в Одесі, одеського відділення Наукового товариства УАН, громади Покровської церкви УАПЦУ. В 1919 - 1924 рр. в радянській Україні існувала законспірована антибільшовицька організація «Братство української державності», що пов'язувало інтелігентські українські кола з «петлюрівською» еміграцією. Чекісти вважали, що «СВУ» було створено ще в 1925 р. з числа колишніх членів українських партій. Найбільш небезпечним владі здавалося проникнення «СВУ» в молодіжне середовище і створення підпільної «Спілки української молоді», в якій, за думкою ДПУ, не останню роль грав Т. Слабченко¹¹.

У 1929 - 1930 рр. в Одесі були заарештовані члени «СВУ» - молоді одеські педагоги: Т. Слабченко, М. Ралев, Л. Грищенко, А. Сикорській, К. Арсеній, Панченко - Чаленко. До дізнання залучалися: вчителя: П. Чміль, В. Капаковський, К. Панченко, Т. Віхрестюк, староста Одеської Покровської автокефальної церкви Навроцький, священник тієї ж церкви К. Подчашинський, син священника В. Шаровський, актор одеської опери Д. Зорін. М. Слабченко проходив у справі як ключова фігура «одеського філіалу націоналістів СВУ». Майбутні Михайло і Тарас Слабченко бачили в

республіці, що повинна сформуватися після загального повстання та нетривалої національної диктатури¹².

У 1929 р. по справі «СВУ» було заарештовано близько 50 осіб, а згодом арешту і репресій по цій же справі зазнали близько 480 осіб. Більшість з зі звинувачених працювали в системі академічної науки, вищої та середньої освіти. М. Слабченко «отримав» 6 років таборів. Головним звинуваченням проти «СВУ» було «створення контрреволюційної організації з метою відриву України від СРСР і створення маріонеткового фашистського буржуазної держави України, під контролем іноземних імперіалістів».

У 1929 р. також був арештований вчитель «з селян» Микола Ралев (засуджений на 5 років). У 1920 - 1924 рр. він навчався в ОІНО, після закінчення навчання працював викладачем мови і літератури в одеській школі № 13. Чекісти вважали, що в школі № 13 «звила собі гніздо націоналістична контрреволюція». Там вчителювала Марія Липа - родичка «відомих націоналістів – емігрантів» Івана та Юрія Лип, Т. Слабченко, вчитель малювання Іршенко, що «служив у Петлюри» У 1927 - 1929 рр., не залишаючи викладання в школі, М. Ралев був секретарем літературної секції Одеського наукового товариства УАН (було на підозрі у одеських чекістів як «кубло українських націоналістів»). У роки навчання в ОІНО М. Ралев товаришував зі студентом - істориком того ж інституту Т. Слабченко та своїм однокурсником – «мовознавцем» Л. Грищенко. На допитах юноки не приховували свої погляди відкрито заявляючи, що вони є прихильниками «незалежної радянської України» (колишне боротьбистське гасло)¹³.

Пізніші арешти (вересень 1937 р.) відкрили, ще одного «боротьбиста» одесита В. Бойко, який так само як і Т. Слабченко, закінчив ОІНО в 1926 р., але був притягнутий по справі «СВУ», і працював в ОІНО на посаді доцента. В. Бойко був заарештований як член «боротьбистського підпілля» і слідчих цікавила його життя до 1921 р., коли сімнадцятирічним юнаком В. Бойко увійшов в одеську боротьбистської організації, працював у газеті «Боротьба»¹⁴. По справі № 9439-п. повторно проходили «керівники

контрреволюційного боротьбистського підпілля» А. Микалюк і А. Клочко¹⁵. Арсеній Клочко – прапорщик Першої світової війни, в 1917 - 1918 рр. український есер, потім боротьбист, активіст українського руху в Одесі. У 1920 - х рр. А. Клочко був ректором ОІНО, професором, а у 1933 р. - був вигнаний з роботи «як український націоналіст», а в травні 1935 р. - заарештований і визнаний винним в організації «контрреволюційної групи». Від нього також тягнувся ланцюжок до М. Слабченка.

Ще в 1918 р. А. Клочко вів українську соціалістичну пропаганду в гетьманській Одесі, брав участь у виданні газети «Вільне життя», в 1919 р. - став делегатом Трудового Конгресу від Одеси, перейшов до лав боротьбистів, разом з членами якої, через рік, вступив до КП(б)У. А. Клочко на допитах свідчив чекістам про події 1918 р.: «Тако ж в Одесі був Слабченко, що став академіком... Його знала моя жінка Грушевська з студентської лави... Тоді ж ми спілкувалися з Слабченком і Чеховським. Микалюк з ними організував гурток що мав за ціль підвищення теоретичних знань і згодом з цього основного ядра в Одесі була створена Боротьбистська партія. Я як бувший есер, долучився до цієї партії до 1912 року, відійшов від активної діяльності до 1917 – 1918 років та, знаходячись під особистим впливом спілкування зі Слабченком, долучився до українського націоналістичного руху»¹⁶.

У лютому - березні 1920 р. А. Клочко і А. Микалюк працюють серед бійців УГА - ЧУГА в Одесі, організовують парад частин. В 1920 р. А. Клочко встиг закінчити Одеський (Новоросійський) університет, а в 1924 р., за інформацією ДПУ почав створювати «кадри для боротьби з радянською владою серед студентів» - «боротьбистське підпілля» в Одесі. Чекісти так звинуватили його і в участі в таємній «офіцерській контрреволюційній організації в Одесі, що була створена в 1929 р. М. Радкевич (колишнім генералом) і викладачем піхотних курсів В. Бернадський (колишнім полковником). По цій справі була арештована низка провідних одеських професорів¹⁷.

Колишні боротьбисти А. Ключко та А. Микалюк, колишній боротьбист В. Арнаутов, у 1920-х рр. ставши провідними функціонерами від освіти, провідниками політики «українізації», формували в Одесі як офіційні українські радянські настрої, так і впливали на еволюцію української «фронди» в Одесі, що «випускала пар» в легальних, напівлегальних та таємних організаціях та групах. М. Слабченко, що став одним з лідерів цієї «фронди», як і А. Кличко і А. Микалюк намагалися використати радянську систему освіти для виховання нової української молоді, здатної до відродження ідей національної революції, до розбудови «незалежної радянської України».

1. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). - Ф.Р. 2106. - Оп.2. – Сп. 1. – Арк. 51.
2. Там само. - Ф. Р. 37. - Оп. 2. - Сп. 48. – Арк. 2.
3. Там само. - Ф. Р. 599. - Оп. 1.- Сп. 566. – Арк. 9.
4. Смирнов В. Реквием XX века. Часть пятая. – Одесса, 2010. – С. 242, 296.
5. Архів УСБУ в Одесской области. - ФП. – Спр. № 9439 - п. – Арк. 11 – 19.
6. Музичко О. Шевченківське свято в Одесі 1920 року: переможний акорд української революції // Юго-Запад. Одессика. Південний захід. Одессика. Науковий альманах. – Одесса. – 2012. Вип. № 13. – С. 194.
7. Смирнов В. Реквием XX века. Часть пятая. – Одесса, 2010. – С. 248.
8. Архів УСБУ в Одесской области. - ФП. -Спр. № 10349 - п. – Арк. 14-22.
9. Архів УСБУ в Одесской области. - ФП. - Спр. № 10203 – п. – Арк. 39.
10. Там само. – Арк. 39-48.
11. Семенко Ю. Наталья Павлушкова. - К.:1999.
12. Архів УСБУ в Одесской области. - ФП. - Спр. № 10203 – п. – Арк. 31-33.
13. Там само. – Арк. 31-49.
14. Архів УСБУ в Одесской области. - ФП. – Спр. № 9439 – п.
15. Там само. – Арк. 11-19.
16. Смирнов В. Реквием XX века. Часть пятая. – Одесса, 2010. – С. 240-241.
17. Одесский мартиролог. - Т. 2. – Одесса, 1999. – С. 598 – 609.

УКРАЇНІСТИЧНА СКЛАДОВА У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ А.ФЛОРОВСЬКОГО (1884-1968)

З появою незалежної України починає формуватися україністика або українознавство. Серед наукової еліти до сьогодні не сформовано єдиного тлумачення терміну «україністика». Звертаючись до тлумачних словників, знаходимо, що цей термін означає: галузь гуманітарних знань, орієнтовану на вивчення економічної, політичної, соціальної, культурної, історичної проблематики України, а також життя української діаспори за кордоном. Таке тлумачення надає Вікіпедія¹. Академічний тлумачний словник української мови надає таке визначення – сукупність наук, які вивчають мову, літературу та культуру українського народу². Всі інші тлумачні словники надають схожу класифікацію.

Отже, порівнюючи визначення терміну, виявляємо, що україністика – галузь, що вивчає історію українського народу або українських земель під час втрати Україною державності та поза її межами.

Історик Антоній Флоровський, який навчався, згодом працював, в Імператорському Новоросійському університеті в Одесі (1905-1921), досліджуючи історію рідного краю. Зі здобуттям Україною незалежності постає питання чи був він українським істориком чи істориком, який вивчав російську історію часів існування імперії та історію земель, що в 1991 році увійшли до складу незалежної України. Науковець сам себе визнавав російським вченим, що можна підтвердити його листами до В.Т. Галяса. Історик вказує, що «я народився в «Україні», в «Новоросії», але мій батько - родом з-під Новгороду Великого, матір – з Середнього Дніпра, з роду Попруженків, які постійно себе вважали «росіянами». В деяких радянських виданнях можна прочитати, що він «чеський вчений, а Г.В. Вернадський – американський. Проте це значить обідняти самих себе, оскільки ми – завжди

залишаємося руськими і працюємо на руську науку – на якій би широті світу не жили і якою б мовою не друкувалися».³ Але серед наукового доробку дослідника можна виокремити історію українських земель. Вже в перших листах вказував: «Як ви знаєте, в свій час я немало писав з історії міста Одеси і з історії всього краю «Новоросійського». Якщо б зібрати тепер всі ці роботи, то з'явилася б збірка етюдів з історії краю за століття з 1763 по 1863 рр. По переїзду сюди, до Праги, я, звичайно, втратив можливість продовжувати ці свої роботи, але не втратив інтересу до цієї проблематики»⁴.

Отже, метою цієї статті є виявити складову частину наукового доробку професора А.Флоровського щодо історії південної України протягом XVIII-XIX ст. і з'ясувати її місце в ньому.

Всього за різними підрахунками налічується від 70 до 140 робіт різного масштабу (від невеличких статей до фундаментальних праць). Перша цифра – відомі нам роботи автора⁵, друга називається професором П.Зайончковським в некролозі⁶. На жаль, ніхто з істориків чи бібліографів не вказав точну цифру робіт і не перелічив їх. Тому, ми умовно будемо виходити з 70. На сьогодні відомо двадцять три праці «одеського» періоду життя і творчості науковця, а цей відрізок часу складає лише дванадцять років наукової діяльності історика з п'ятдесяти восьми.

Ще в студентські роки найбільше турбувала вченого історія Законодавчої комісії 1767-1774 років. Їй присвячено більше десяти праць (не лише «одеського», а й «еміграційного» періодів). Проте, з історією України пов'язана лише робота «Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г.»⁷. На сторінках цієї статті Антоній Васильович вказав роль запорізьких козаків в діяльності Законодавчої комісії часів Катерини II. Як писала одеська дослідниця З.В. Першина в своїй статті «Історія України у працях одеських дослідників» зазначена праця «становить певний інтерес», оскільки тут проаналізовано «діяльність в ній депутатів від запорізьких козаків – курінного отамана М. Скапи і військового судді П. Головатого, їх виступи на захист інтересів і привілеїв запорожців»⁸.

Історик у вказаній праці розглядає низку проблем, що стосуються депутатів із козаків в Законодавчій комісії 1767 р. Перша – як саме роздивлялися пропозиції щодо скликання запорізьких депутатів у даній комісії. В цьому історик посилається на О.І. Маркевича та В.І. Сергеевича, які вважали, що «Запорізька Січ згадувалась там, де мова йде про надання «на волю» – надіслати чи не надіслати депутатів – областям, що були тоді на особливих правах і привілеях, в тому числі і Малоросія, і про наслідки їх відмови чи погодження брати участь в комісії»⁹.

Друга проблема – про спеціальний «обряд» обрання депутатів від Запорізької Січі. Ось що повідомляє нам науковець: «для обрання депутатів від цієї місцевості був складений спеціальний – особливий «обряд» – окремо від інших козацьких військ». Уважно переглянувши цей обряд Антоній Васильович дійшов висновку, що «вся справа по депутації від Війська Запорізького, як і від усіх козацьких військ, повинна була бути зорієнтована у руках тієї вищої адміністрації, під загалом якої Військо це знаходилося в час зібрання комісії, тобто в руках графа Петра Олександровича Румянцева, генерал-губернатора Малоросійського і знову організованої Малоросійської колегії»¹⁰.

Третя – стосується прізвищ тих депутатів, що брали участь у виборах до комісії. Автор, посилаючись на працю історика А.О. Скальковського, наводить прізвища депутатів. Це, наприклад, колишні кошові Пилип і Григорій Федорови, військовий старшина Н.Т. Косап, Федір Товстоног, Лук'ян Великий, наказний отаман Кузьма Чорний, суддя Павло Головатий та інші¹¹.

Останнє з питань, яке було також важливим для депутатів, - про жалування для запорізьких козаків. Так, історик наводить такі дані стосовно вказаного вище, що «запорізькі депутати опинилися без державного жалування: призначених їм пізніше п'ятдесяти рублів вони не брали, як наказував їм Калнишевський і як розуміли це і вони самі. Вони отримували жалування від Коша»¹².

Отже, істориком було висвітлено основні моменти формування законодавства і участь козаків в ньому.

Не могла не турбувати вченого і історія малої батьківщини – того краю, де він народився і де пройшло його становлення як людини і історика. Це історія Одещини. Він намагався підіймати і розглядати ті проблеми, які були погано висвітлені до цього, або яким не приділялося уваги. Для цього професор багато працював в архіві Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторського управління і знаходив важливі матеріали з історії нашого краю.

В цьому напрямку у дослідника є лише три роботи, які нам відомі. Це: «Отечественная война и Новороссийский край» (Одеса, 1913), «Пикинерский вербунок в Новороссии» (Одеса, 1916) і «Несколько фактов из истории русской колонизации Новороссии в начале XIX в.» (Одеса, 1919). Вже з назв работ бачимо, що науковець розглядає історичні події рідного краю, у руслі російської історії. Та це й не дивно, оскільки вказана територія відходила до складу Російської імперії, тому й вважалася російською. Якщо брати до уваги тлумачення терміну «україністика» як історія української діаспори в даному випадку Російської імперії, то всі вказані роботи є україністичними.

Перші дві роботи стосуються військової історії південної України в XIX столітті. Остання робота присвячена питанню заселення південних земель сучасної України. Антоній Флоровський так обґрунтовує свою увагу до них: «Історія заселення Новоросійського краю не може вважатися розробленою в усіх її частинах рівномірно і закінчено. Якщо питання, пов'язане з іноземною колонізацією краю, часто привертає увагу дослідників, то не можна цього сказати про колонізацію росіян з різних місць Російської імперії. Історія заселення Новоросійського краю російськими колоністами являє собою питання високої важливості наукового та суспільного інтересу не тільки для певної місцевості, а й для всієї імперії. З одного боку питання про російську колонізацію Новоросії в своєму рішенні дає цінні вказівки на роль російського народного елемента в справі приведення

південноросійських степів в більш-менш культурний вигляд. З іншого боку історія форм, розміру і долі російського колонізаційного потоку, спрямованого в Новоросію, є лише один момент, одна частина в історії російського пересування, в історії загальноросійського колонізаційного процесу, який складав одну з характерних і значних особливостей у розвитку і долі російського народу.»¹³

Отож, історика хвилювала саме колонізація і пересування корінного російського населення на територію південних степів. Цій роботі він присвятив чимало часу. Постає питання, чи можна дану роботу вважати саме україністичною. Адже вчений свою увагу зосередив саме на російській колонізації південних степів і в даному випадку стаття стосується саме російської історії. Проте, якщо беремо до уваги, входження цієї території до незалежної України, то приходимо до висновку, що це історія нашого краю і може бути віднесена до розділу україністики.

Не байдужою для історика була історія скасування кріпацтва. Нам відомо чотири праці, якими він займався наприкінці «одеського» періоду. Це: «Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края» (Одеса, 1921), «Крестьянская реформа и высшая администрация Новороссийского края» (Одеса, 1921)р, «Очерки о крестьянском движении на Украине» (Одеса, 1921) і «Воля панська і воля мужицька. Сторінка з історії аграрних розрухів у Новоросії 1861 – 63 рр.» (Одеса, 1922).

В своїх дослідженнях історик підіймає низку питань, які стосувалися звільнення селян трьох губерній Новоросії, аналізує проекти Новоросійських губерніальних комітетів, наділення селян землею, проте висловлює свої думки, спираючись на погляди саме дворянської верстви населення. Проте, в останній своїй роботі, присвяченій цій царині він досліджує реформу Олександра II з обох боків, як дворянства, так і селянства. Тут у дослідника вперше в назвах з'являється назва «Україна». Тобто, на початку 1920-тих років Антоній Флоровський, будучи сучасником тогочасних подій, які згодом

назвуть «добою національних змагань», скоріше всього намагався пристосуватися до нових віянь і тому відходить від всього «імперського».

Отже, доробок Антонія Флоровського в руслі україністики маленький – всього сім робіт. В яких історик торкається суттєвих проблем рідного краю, що до цього не були висвітлені. Будучи людиною свого часу, вчений розглядає історію нашого краю з погляду історика Російської імперії, бо вважав цю територію її частиною, а себе росіянином.

1. Вікіпедія (Вільна енциклопедія).
2. Академічний тлумачний словник української мови. – Т. 10. – К., 1980. – С. 422.
3. Листи Антонія Флоровського до В.Т. Галяса // Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) / Упор. В.М. Хмарський. – Одеса, 2006. – 82 с. (с. 46-47).
4. Там само. – С. 23.
5. Калінку В.В. До питання бібліографії творів Антонія Флоровського // Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. – Т. 14. – Вип. 19. – Одеса, 2009. – С. 153-159.
6. Зайончковский П.А. Антоний Васильевич Флоровский // История СРСР. – 1969. - № 2. – С. 251.
7. Флоровский А.В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. – Одесса, Б.г. – 51 с.
8. Першина З.В. Історія України в працях Одеських дослідників // УІЖ. – 1994. - № 4. – С. 57.
9. Флоровский А.В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. – С. 39-51.
10. Там само. – С. 6-8.
11. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского. – Ч.2. – Одесса, 1885. – С. 412-414.
12. Флоровский А.В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. – С. 21.
13. Флоровский А.В. Несколько фактов из истории русской колонизации Новороссии в начале XIX в. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXXIII. – Одесса, 1919. – С. 25.

ОДЕСЬКИЙ ІСТОРИК-УКРАЇНІСТ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ ПОГРЕБЕНСЬКИЙ (1905–1979): НАУКОВА РЕАБІЛІТАЦІЯ

Багатогранна історія Одеського університету, одного з провідних вищих навчальних закладів України, славних своїми традиціями, науковими школами і педагогічними кадрами налічує вже майже 150 років. Тисячі випускників розвивали науку в стінах університету і за його межами. Багато з них стали видатними вченими, які своєю працею визначали якість наукового і освітнього статусу закладу в різні періоди його існування. Найбільших трансформацій університет зазнав в перші десятиліття після встановлення радянської влади. Ліквідація Імператорського Новоросійського університету (ІНУ) та створення Одеського інституту народної освіти (ОІНО) в 1920 р. – це лише зовнішні ознаки змін, пов'язаних з експериментами більшовиків у сфері вищої освіти. Їх внутрішня сутність визначалася бажанням радянської влади поставити наукові дослідження на службу ідеологічним концепціям, проголошеним більшовицькою партією. Особливо це стосувалося дисциплін гуманітарного профілю. Незважаючи на процеси реалізації цих завдань в Одесі в 1920-ті рр. відбувалося активне становлення одного з напрямів історичної науки – україністики.

При реконструкції розвитку історичної україністики в Одеському університеті в 1920-ті рр. неможливо обійти увагою постать Олександра Петровича Погребенського, прізвище якого в історіографії більше відоме як Погребинський (російською – Погребинский) – саме так він підписував свої наукові праці. Формування та становлення його як історика відбулося в Одесі, а загалом в Україні, де він провів перші роки свого життя (1905–1933). Найвідомішою науковою працею за цей час є монографія «Столипінська реформа на Україні»¹, що стала першим науковим дослідженням, в якому розглянута роль економіки України к. ХІХ – поч. ХХ ст. як окремого регіону

Російської імперії. На початку 1930-х рр. з посиленням адміністративного тиску на українських вчених, зі звинуваченням їх у буржуазному націоналізмі й бажанням більшовицької влади підкорити своєму ідеологічному диктатові, О. Погребинський переїхав до Москви, де прожив все своє подальше життя та досліджував проблеми російської економіки та історії світової економіки XIX–XX ст.²

Життя та науковий доробок провідних одеських істориків-україністів 1920–30-х рр., до числа яких відносимо й О. Погребенського, не вписувалися в офіційну класову схему суспільно-політичного руху і мало цікавили радянських дослідників, тому його наукова спадщина «українського» періоду життя довгий час залишалася поза увагою істориків. Наукова реабілітація праці «Столипінська реформа на Україні» наступила в середині 1940-х рр., коли історики почали використовувати її в своїх дослідженнях³, а постать О. Погребенського, не зважаючи на швидке поповнення новітніми працями історичної біографістики, ще не стала об'єктом ретельного вивчення. Жорстокі реалії двадцятого століття спричинили забуттю його імені та науково-педагогічній діяльності в період другого двадцятиріччя XX ст.

В українську історіографію ім'я О. Погребенського як історика-україніста вніс О. Оглоблін. У монографії «Українська історіографія. 1917–1956», відомий український історик згадував свого молодшого колегу як автора монографії «Столипінська реформа на Україні», нарисів «Аграрна справа на Україні в світлі II Державної Думи» та інших публікацій⁴.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що творча спадщина «українського» періоду життя О. Погребенського активно використовується дослідниками лише в останні два десятиліття. В українській історіографії монографія «Столипінська реформа на Україні» переважно згадується в контексті вивчення діяльності податкових органів⁵, соціально-економічного розвитку⁶, здійснення аграрної реформи П. Столипіна⁷, діючого аграрного законодавства⁸, діяльності земств⁹ та іпотечних банків¹⁰, стану сільського господарства¹¹, поземельних відносин¹², історико-правових аспектів

управління земельними ресурсами¹³ тощо в Україні на зламі ХІХ–ХХ ст. Великий індекс посилян на праці О. Погребенського (переважно «московського» періоду життя) спостерігаємо й в російській сучасній науковій літературі, в якій досліджується великий спектр питань економіки та історії економіки Росії к. ХІХ – поч. ХХ ст.¹⁴.

Серед великої кількості оцінок вище згаданої монографії О. Погребенського більшість є позитивними, але інколи й неоднозначні. Наприклад, Д. Селіхов у своєму дослідженні закидав вченому, що при її написанні автор спирався на відомі постулати марксистської історіографії, а в центрі свого дослідження ставив питання класової боротьби¹⁵. Цю тезу, вважаємо за потрібне, заперечити змістом самої монографії, в якій автору вдалося оминати ідеологічного підтексту. Підтвердження наших слів та одночасно протиріччя тези Д. Селіхова знаходимо в дослідженні Л. Ігнатової, яка наголошувала: «характерною рисою досліджень цього періоду було те, що, ...столипінська реформа розглядалася економістами неупереджено»¹⁶.

На відміну від монографії належного висвітлення в науковій літературі досить не знайшла біографія О. Погребенського. Певні відомості про біографічні дані вченого одержуємо з поодиноких видань, де постать вченого згадується як учня академіка М. Слабченка¹⁹. Появлення перших біографічних нарисів присвячених долі науковця припадає на останнє десятиліття. Проводячи огляд сучасної східноєвропейської історіографії можемо констатувати, що їх тільки два. Першою до біографічної розвідки на честь О. Погребенського вдалася один з провідних економістів Росії – дійсний член Академії гуманітарних наук Росії, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри «Мировая экономика и экономическая теория» Волгоградського державного технічного університету Л. Шаховська²⁰ та автор даної розвідки²¹. У цих статтях стисло висвітлювався життєвий шлях і науковий доробок О. Погребенського в узагальненому вигляді в довідниковому форматі, де розкривалися окремі аспекти діяльності вченого без аналізу його основних наукових праць, у тому числі монографії

«Столипінська реформа на Україні». Представлені ж моделі інтерпретації в достатній мірі спірні і потребують істотного коригування.

Незважаючи на вжиті спроби вивчення творчості О. Погребенського, доводиться констатувати, що на сьогодні поверхнево досліджено як життєвий шлях історика, так і його інтелектуальну біографію, зокрема досліджень в контексті історії України. Для вирішення поставленого завдання були використані архівні джерела та публікації вченого.

Український період життя О. Погребенського, як ми вже згадували вище, припадає на перші роки його життя – 1905–1933 рр. У свою чергу цей період умовно можна поділити на три етапи: доодеський (1905–1924), одеський (1924–1931) і київський (1931–1933). Біографія О. Погребенського типова для українського вченого з провінції. Його життєвий шлях розпочався в Чернігові, де він народився 17 травня 1905 р. у родині освітян іудейського віросповідання. Безумовно традиційне ставлення євреїв до освіти, як компонента національної самосвідомості, і фах батьків сприяли захопленню юнака навчанням та визначенню в обранні майбутньої професії. У шістнадцять років, відразу після закінчення гімназії, він почав викладати історію у дитячих будинках для безпритульних²², але вже 1922 р. переїхав до містечка Березівки (сучасний районний центр Березовського району Одеської області), де з кінця того ж року працював лектором училища та був керівником курсів політграмоти при партійних і профспілкових органах²³.

Перші кроки О. Погребенського на педагогічній стежі припадали на час реорганізації мережі системи освіти в Україні, в основу якої було покладено соціальне виховання, а робота всіх освітніх і виховних закладів будувалася за трудовим принципом та за своїми завданнями і змістом утворювала єдину систему професійної освіти. Для реалізації цих завдань була потрібна велика кількість педагогічних кадрів, які в свою чергу мали підготувати кваліфікованих робітників для потреб відбудови народного господарства. Керівництво та контроль над впровадження в дію нової системи освіти на

місцях впродовж 1920–1930 рр. здійснювали Губернські комітети професійно-технічної та спеціально-наукової освіти (Губпрофоси).

Розбудова нової системи освіти не оминула й О. Погребенського, якого згідно відрядженню Одеського Губпрофосу від 1924 р. було направлено до Одеського інституту народної освіти (ОІНО – провідний педагогічний вищий навчальний заклад півдня України²⁴) для отримання вищої освіти²⁵. Саме під час перебування в Одесі з нез'ясованих поки, що обставин відбулася зміна прізвища О. Погребенського на Погребінський. На обкладинці особистої справи студента ОІНО, яка зберігається в Державному архіві Одеської області (заходила при зарахуванні студента до закладу) та посвідченні члена профспілки, заяві на зарахування до ОІНО від 29 липня 1924 р., анкеті для тих, що вступають до вишів від 28 липня 1924 р. (два останніх документи написані власноруч) вказано прізвище «Погребенський»²⁶. Починаючи же від вересня 1924 р. в особистій відомості про академічну працю та лекційно-заликовій книжці студента ОІНО від 12 квітня 1926 р. вже фігурує прізвище – «Погребінський»²⁷. Деталі цього факту потребують подальшого ретельного вивчення. Тим більш, що у сучасній науковій літературі прізвище трансформувалося в «Погребинський»²⁸.

У цілому О. Погребенський навчався вище задовільного, без заборгованостей, іспити складав вчасно²⁹. Умовний середній бал³⁰ відповідно відомості про академічну працю складає 3,55 бали. Але якщо середній бал вираховувати тільки з історичних дисциплін («Старий світ» – М. І. Мандес (добре), «Середньовіччя» – О. Л. Вайнштейн (добре), «Нові часи» – К. П. Добролюбський (добре), «Історія XIX та XX ст.» – К. П. Добролюбський (добре), «Історія Росії» – Є. О. Загоровський (добре), «Історія України» – М. Є. Слабченко (добре), «Історія мистецтв» – Б. В. Варнеке (задовільно), «Історія класової боротьби» – О. Ф. Малеев (задовільно)), то він дорівнюється 3,75 балів. Під час навчання студент Погребенський також слухав лекції багатьох корифеїв Одеського університету – М. І. Гордієвський («Сучасні педагогічні течії» – задовільно),

С. Л. Рубінштейн («Педагогічна психологія» – задовільно), В. Ф. Лазурський («Світова література» – добре), Я. Ю. Бардах («Соціальна гігієна» – задовільно), В. Б. Лебедєв («Економічна географія» – добре) та інших³¹. Отже, О. Погребенський отримав добру кваліфіковану вищу освіту. У вересні 1928 р. він закінчив повний теоретичний курс, а 8 травня 1929 р. одержав диплом³².

Під час навчання в ОІНО О. Погребенський захопився науковою роботою, яка в подальшому стала пріоритетною лінією в його житті. Будучи студентом третього курсу (1926/27 навчальний рік) історичного відділення факультету професійної освіти ОІНО, на семінарах з історії України під керівництвом професора М. Слабченка проробляв історичні теми к. ХІХ – поч. ХХ ст., переважно соціальні рухи, революційні організації тощо. Захопившись питаннями історії цього періоду він став учасником заснованого М. Слабченком для студентів випускного курсу семінару підвищеного типу з соціально-економічної історії України (ця область історії України займала центральне місце в наукових дослідженнях майбутнього академіка³³), де під його керівництвом О. Погребинський почав самостійно досліджувати аспекти економічної історії.

Із закінченням 1928 р. ОІНО (Л. Шаховська помилково вказує про закінчення Одеського інституту народного господарства³⁴) О. Погребенський продовжував проводити самостійні дослідження в цьому напрямку і ретельно опрацьовував матеріали одеських і київських архівів. Наслідком такої наполегливої та плідної праці стали дві перші статті – «Аграрна справа на Україні в світлі II Державної Думи» і «До історії оренди земель у Новоросійських військових поселеннях після 1857 р.». Обидві студії були опубліковані в «Записках» Одеського наукового при УАН товариства³⁵, яке за статутом було філією Української академії наук. Членом цього наукового об'єднання молодий науковець став з самого початку його заснування 1926 р.

Перша стаття О. Погребенського була присвячена вирішенню аграрного питання в Україні депутатами II Державної Думи (1907 р.)³⁶. В ній

він зазначав, що аграрний устрій в країні змушував уряд придивитися до ситуації в сільському господарстві. У зв'язку з чим одним з напрямів діяльності II Державної Думи, в якій земельне питання розглядалося найбільш гостріше, аніж у I Думі, було складено пакет законодавчих актів з питань реформування сільського господарства. Але незважаючи на головну мету в роботі II Державної Думи – вирішення аграрного питання, проте з різних причин та протиріч між членами самої Думи, у першу чергу між українськими партіями, воно так і не було вирішено. Отже, першу розвідку О. Погребенського можна вважати певним заділом у написанні його основної праці – «Столипінська реформа на Україні».

У другій розвідці молодий вчений розглядав історію оренди земель у Новоросійських військових поселеннях³⁷ (на жаль сучасні дослідники не приділяють належної уваги цій студії³⁸), формально ліквідованих імперським урядом 4 червня 1857 р. внаслідок посилення революційної ситуації. Хоча на території України фактично вони були ліквідовані тільки на початку 1859 р., а поселяни на умовах оренди землі сплачували поземельні податки та в юридичних правах прирівнювались до удільних селян.

Основним же результатом наукової праці О. Погребенського (на момент її виходу з друкарні він мав повних двадцять п'ять років) в одеський період стала монографія «Столипінська реформа на Україні». Широкому колу читачів ця праця була презентована 1931 р. кооперативним видавництвом «Пролетар» (у сучасній літературі іноді помилково вказують видавництво «ОДУ»³⁹) у вигляді книжки. Надрукована вона була в лютому 1931 р. накладом три тисячі примірників (!) у Четвертій державній друкарні імені К. Маркса, що входила до Українського поліграфічного об'єднання та знаходилася в Одесі (деякі вчені помилково вказують місто Київ⁴⁰) за адресою Стурдзівський завулок, 3-а. Бібліографічний опис цього видання було вміщено в «Літопису українського друку», «Картковому репертуарі» та інших покажчиках Української книжкової палати⁴¹. Отже, книжка О. Погребенського набула широкого розповсюдження по всій території

України – розіслана до бібліотек (у тому числі Одеси), наукових установ тощо. На превеликий жаль, можемо констатувати, що на сьогодні серед двох провідних бібліотек Одеси, єдиний примірник цього видання можна побачити тільки в Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (у каталозі Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького це видання не значиться). Тобто цю книжку не оминула доля багатьох інших видань вилучених з обігу, які були внесені до переліку творів заборонених радянською владою для використання через «ідеологічну недосконалість» і «буржуазно-націоналістичну» спрямованість, в 1930-х рр. та подальшим знищенням, що приводило до «загибелі» творів та їх авторів у пам'яті людей. Тож не випадково, що єдиний на сьогодні одеський примірник монографії О. Погребенського за вісімдесят років свого «життя» не має обкладинки.

Повертаючись до дослідження О. Погребенського, варто зазначити, що архітектура праці складається із передмови, чотирьох розділів (II розділ – шість підрозділів, III розділ – 2, IV розділ – 5), приміток, списку літератури й джерел», що налічує 85 пунктів. Загальний обсяг роботи становить 127 сторінок (у поодиноких публікаціях автори помилково вказують «179 с.»⁴²). В тексті роботи й примітках до неї міститься 48 таблиць.

У передмові до монографії О. Погребенський на кшталт сучасних умов до структурних елементів дисертації подав загальну характеристику дослідження. Предметом роботи автора стало проведення Столипінської реформи на території України, яку він досліджував як окрему місцевість Російської імперії з особистим історичним розвитком у контексті економічного розвитку Східної Європи, а не на великодержавних шовіністичних засадах. Актуальність своєї праці вчений обґрунтовував тим, що економіка України к. XIX – поч. XX ст. характеризувалася її особливостями і ніяк не укладалася в загальноросійські рамки: «порівнюючи в процесі дослідження іноді українську економіку з російською, ні в якому разі не можна збиватися на шлях «розпускання» проблем української історії в

«загальноросійському» мірилі»⁴³. Отже, вчений вважав, що розроблення найновішої економічної історії України не тільки можливе, а й методологічно конче потрібне.

Також О. Погребенський здійснив історіографічний аналіз літератури за обраною темою та прийшов до висновків, що на відміну від історичної російської літератури, в якій на той час вже було кілька монографій з цієї теми, українській історичній літературі таких напрацювань бракувало. Коментуючи цю проблему він зазначав, що «погляди старої історіографії на історичний процес Східної Європи характеризувалися не тільки великодержавним шовінізмом, згідно з яким була лише історія Росії, а не складові частини, з яких це абстрактне поняття «Росія» складалося, але й навіть повним нехтуванням особливостей історичного розвитку її окремих місцевостей»⁴⁴. Отже, історичний поступ самостійної України О. Погребенський сприймав як аксіому. Під час роботи над монографією автор обрав синтетичний метод дослідження. Для досягнення поставлених завдань використав широкий спектр джерельної бази. Одним з недоліків дослідження, за визначенням автора, була обмеженість актових і статистичних документів: «...використовував загальноімперські цифри, які не подавали по губернських відомостей та земських збірників. Це призвело до різностайності джерел»⁴⁵.

У першому розділі монографії – «Вступі», О. Погребенський розглянув причини та соціальну суть столипінської реформи. Другий розділ він присвятив вивченню проведення Столипінської реформи на Україні за такими складовими як мобілізація земельної власності, чинність Селянського банку, хутірське й відрубне господарство, урядового обстеження хуторів, переселення селян, чинність сільськогосподарських агенцій за кордоном. У цьому розділі вчений одним з перших проаналізував значення в сільському господарстві прошарку середньозабезпечених селян, уперше торкнувся питання розвитку приватного селянського господарства на хуторах та відрубках, куплених селянами з фонду Селянського банку та звинуватив

Селянський банк у спекуляціях на ринку землі та в його орієнтації на найзаможніші прошарки села⁴⁶.

У третьому розділі О. Погребенський акцентував увагу на збіжовій торгівлі в Україні за часів Столипінської реформи. Під час проведення якої, у порівнянні з показниками кінця XIX ст., простежувалася тенденція випередження збіжжових зборів відносно зі зростанням населення⁴⁷.

У четвертому розділі історик характеризував вирішення аграрної справи в Україні в III Державній Думі за такими пунктами як соціальна й партійна приналежність її депутатів, обговорювання указу П. Столипіна «Про доповнення деяких постанов діючого закону в питаннях селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р. та закону «Про землевпорядження» від 29 травня 1911 р., справи переселення селян, законопроекти різних депутатських угруповань.

Отже, монографія О. Погребенського, незважаючи на певні її недоліки, відмічених сучасними дослідниками⁴⁸, є першим ґрунтовним дослідженням, в якому автор розглянув роль економіки України к. XIX – поч. XX ст. як окремого регіону Російської імперії. Використовуючи неупереджений підхід він віддав належну увагу історичним особливостям економічного розвитку України. Таким чином, історія аграрного питання в Україні займала значне місце в творчій діяльності О. Погребенського в 1920-ті рр. – період формування його інтелектуальних інтересів. Головним критерієм позитивної оцінки у працях ученого було вірне і сумлінне служіння українській національній справі, обумовлене його зацікавленням науковими інтересами, що були в епіцентрі наукового поля М. Слабченка. На початку 1930-х рр. займатись виключно наукою і залишатись осторонь кон'юктурних політичних реалій ставало дедалі важче. Посилювалася боротьба політичного керівництва з «буржуазним націоналізмом» в українській історичній науці, що призвело до безжалісного знищення її представників.

Не дивлячись на вдалий початок кар'єри та чергову реорганізацію вищої школи і науково-дослідних установ історичного профілю в Одесі

імовірно за все саме політичними обставинами було зумовлено переїзд О. 1931 р. до Києва. Тут він працював співробітником комісії з вивчення історії Західної Європи (керівник О. М. Камишан) кафедри історії Заходу (завідуючий В. П. Бузескул) при Всеукраїнській Академії наук. Але його перебування в цьому місті теж було нетривалим. Вже через два роки він перебрався до Москви, де й продовжив педагогічну та наукову кар'єру⁴⁹. Спочатку він викладав в Інституті народного господарства ім. Г. В. Плеханова (зараз Російська економічна академія ім. Г. В. Плеханова), а згодом у Московському фінансовому інституті (сьогодні – Фінансова академія при Уряді Російської Федерації), де й працював до останніх років життя. У 1950 р. він захистив дисертацію на тему: «Мобілізація промисловості царської Росії у першу світову війну» та здобув науковий ступінь доктора економічних наук, а наступного року отримав звання професора.

За понад п'ятдесятирічну науково-педагогічну діяльність О. Погребенський особисто написав майже 150 друкованих аркушів монографій, підручників, навчальних посібників та велику кількість статей, виданих в Одесі, Києві, Москві, Ленінграді, у журналах «Вопросы истории», «Исторические записки», «Октябрь», «Новый мир», «Финансы и кредит», «Советские финансы» та ін.

Наукові інтереси О. Погребенського були сконцентровані на дослідженні проблем взаємодії загальних закономірностей капіталістичного розвитку та специфічних економічних, соціальних і історичних особливостей, їх прояв у Росії в XIX – на початку XX ст. У 1954 р. побачила світ перша його велика праця «Нариси історії фінансів дореволюційної Росії», в якій детально дослідив фінансову політику уряду в 60–90-ті рр. XIX ст., та один з її аспектів в області фінансування залізничного будівництва. При цьому, подаючи досить змістовний (якщо врахувати неминучу в умовах створення роботи ідеологізацію) загальний нарис розвитку податкового законодавства, автор фактично не висвітлював проблему діяльності органів

державного фіску та її основних юридичних параметрів. У наступній монографії «Державні фінанси царської Росії в епоху імперіалізму» присвяченій цій же проблематиці, вчений більше уваги приділяв питанням бюджету, кредитної політики, грошового обігу та обігу цінних паперів у Російській імперії. Заслуговує уваги монографія О. Погребенського «Державно-монополістичний капіталізм у Росії», в якій автор дав оцінку загальному економічному розвитку країни на той час. Отже, в цих та інших працях «російського» періоду він приділяв увагу окремим ланкам сільськогосподарського життя, оренді землі на початку ХХ ст., системі економічного та фінансового законодавства, питанням торгівельно-промислової політики тощо, але на відміну від «українського» періоду, через призму «імперської» політики радянської влади.

Останні сім років життя О. Погребенський сильно хворів, що завадило продовженню його активного наукового та викладацького життя. Помер О. Погребенський у день свого народження, 17 травня 1979 р.

У завершенні невеликого нариса присвяченого Олександрю Петровичу Погребенському необхідно зазначити, що відношення до подібних персонажів в історії української історичної науки не може бути однозначним. Сьогодні, коли триває процес переосмислення інтелектуальної спадщини, перед істориками встає питання: а чи потрібно пам'ятати усіх? В якості відповіді ми сьогодні говоримо про не заслужено призабутих. Проте слід усвідомлювати просту істину про те, що серед них були й ті, які забуті не випадково. Така постановка питання відбиває один з підходів в сучасній українській історіографії та історії науки. Прибічники іншого підходу (в тому числі і автор цієї розвідки) навпроти наполягають на тому, що потрібно пам'ятати усіх. Більше того, треба наголошувати на те, що пам'ять про цих учених має не лише евристичне, але і моральне значення. Плюралізм у підходах до розгляду проблеми інтелектуальної спадщини є адекватним явищем. Інша справа, що дослідникові, який звернувся до вивчення біоісторіографії «рядових фігур» в історії української історичної науки, слід

чітко визначити свою позицію. Визнаючи, що такі фігури, як О. Погребенський були не найвидатнішими, але слід пам'ятати про їх вклад в становлення Одеського університету як центру історичної україністики на півдні України. На нашу думку життя периферійного центру науки визначається не лише фігурами видатними, яких на той час було не так багато, а їх значущістю у відданому служінні науки, в неймовірній працьовитості, в умінні організувати навколо себе інтелектуальне середовище, захоплених загальними проблемами, які розділяють загальні цінності та формують підґрунтя, яке згодом проростає геніями.

1. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Одеса: «Пролетар», 1931. – 128 с.
2. Див.: Погребинский А. П. Экономическое развитие Англии в эпоху промышленного капитализма. – М., 1947; Його ж. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). – М., 1954; Його ж. Народное хозяйство в период Великой отечественной войны. – М., 1957; Його ж. Экономическое развитие США в эпоху домонополистического капитализма. – М., 1957; Його ж. Государственно-монополистический капитализм в России. Очерк истории. – М., 1959; Його ж. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. – М., 1968 та ін.
3. Див.: Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції // Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1944. – Вип.11. – С. 73.
4. Оглоблин О. Українська історіографія: 1917–1956. – К., 2003. – С. 55.
5. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у др. пол. XIX – на поч. XX ст.: організаційно-правові засади діяльності: Дис... канд. юрид. наук. – Х., 2000. – 249 арк.
6. Власюк І. М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток правобережної України (1906–1914 рр.): Автор. дис... канд. іст. наук. – К., 2000. – 20 с.
7. Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 1997. – 17 с.; Бочаров В. В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.; Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2002. – 19 с.; Приймак О. М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.): Дис...

- канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002. – 286 с.; Овдін О. В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906–1916 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
8. Селіхов Д. А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Харків, 2002. – 20 с.
9. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 2004. – 20 с.
10. Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906 – 1916 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2005. – 22 с.
11. Раєвський С. М. Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук. – К., 2006. – 194 арк.
12. Шевченко В. Реформа П. А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916 рр.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 91–101.
13. Мачуська І. Б. Історико-правові аспекти управління земельними ресурсами: Столипінська аграрна реформа // Ресурс доступу: www.rusnauka.com/23_SND_2008/Pravo/26568.doc.htm
14. Золотарева В. П. Особенности инвестиционной деятельности в России (1861–1900 гг.): Дис... канд. экон. наук. – М., 2005. – 161 с.; Слепова О. В. Основные направления экономической политики правительства П. А. Столыпина: Дис... канд. ист. наук. – М., 2005. – 175 с.; Мельников М. В. Финансовая политика России во второй половине XIX – начале XX в.: проблема становления золотого денежного обращения: Автореф. дис... докт. ист. наук. – Нижний Новгород, 2009. – 54 с. та ін.
15. Селіхов Д. А. Вказ. пр. – С. 4.
16. Ігнатова Л. Р. Вказ. пр. – С. 5.
19. Див.: Левченко В. В. Організація та діяльність Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти // Записки історичного факультету. – Одеса, 2003. – Вип. 13. – С. 126–140; Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – 456 с.; Заруба В. М. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – 352 с.; Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – 428 с.
20. Шаховская Л. С. Предисловие // Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.): Переизд. с изм. и доп. – Волгоград, 2000. – 192 с.

21. Левченко В. В. Погребинський Олександр Петрович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 308–310.
22. Шаховская Л. С. Вказ. пр. – С. 5.
23. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 3705. – Арк. 2.
24. Див.: Левченко В. В. Історія Одеського інституту... – 428 с.
25. ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 3705. – Арк. 1.
26. ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 3705. – Арк. 1–3.
27. ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 3705. – Арк. 4, 6.
28. Див.: Заруба В. М. Історик держави... – С. 447; Левченко В. В. Історія Одеського інституту... – С. 403 та ін.
29. ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 3705. – Арк. 6 зв.
30. У 1920-ті рр. шкала системи оцінювання у вищій школі складалася з таких оцінок – «задовільно», «добре», «відмінно». Для зручності розрахунків умовно їх прирівняли відповідно до п'ятибальної системи – «3», «4», «5».
31. ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 3705. – Арк. 4–5 зв.
32. ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 3705. – Арк. 4.
33. Див. Заруба В. М. Історик держави і права... – Дніпропетровськ, 2004. – 456 с.
34. Шаховская Л. С. Вказ. пр. – С. 5.
35. Записки Одеського наукового при УАН товариства. – Одеса, 1926–1929.
36. Погребинський О. Аграрна справа на Україні в світлі II Державної Думи // Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. – Одеса, 1928. – Ч. 2. – С. 48–92.
37. Погребинський О. До історії оренди земель у Новоросійських військових поселеннях після 1857 р. // Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. – Одеса, 1930. – Ч. 5. – С. 63–71.
38. Див.: Цубенко В. Л. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. 1817–1857 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2003. – 17 с.; Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект // Воєнна історія. – 2003. – № 2.
39. Мачуська І. Б. Вказ. пр.
40. Овдін О. В. Вказ. пр. – С. 5.
41. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Одеса, 1931. – С. 2.
42. Мачуська І. Б. Вказ. пр.
43. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Одеса, 1931. – С. 3.

44. Там само.
45. Там само. – С. 4.
46. Див.: Терещенко В. Д. Вказ. пр. – С. 7.
47. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Одеса, 1931. – С. 58.
48. Бочаров В. Вказ. пр. – С.7; Терещенко В. Вказ. пр. – С. 7; Шевченко В. Вказ. пр. – С. 95.
49. Шаховская Л. С. Вказ. пр. – С. 7.

С.К. МЕЛЬНИК: ІСТОРИК-УКРАЇНІСТ ЧИ ІСТОРИК ПАРТІЇ?

В середовищі історіографів сформувалося варіативне ставлення до історіографічного процесу радянського періоду. Одні підкреслюють, що історична наука в УРСР перебувала в ідеологічних лещатах, другі всіляко наголошують на опрацюванні радянськими істориками багатьох важливих проблем, створенні інформаційного багажу. Нам залежить спробувати пояснити феномен української радянської історіографії через особистісний фактор. Звертаючись до педагогічного досвіду та наукового доробку вченого С. К. Мельника поміркуємо над його професійною ідентифікацією (історик-україніст чи історик партії).

Як показує вивчення нами біографії С. Мельника про даного історика вже є розвідки М. Скрипника¹, Г. Трачук², А. Зайченка³, є декілька абзаців у книзі «Одеський державний економічний університет. Нариси історії»⁴, згадується про вченого в «Історії Одеського (Новоросійського) університету»⁵, переважно довідкового характеру. Мета цієї візії охарактеризувати професійну діяльність вченого, якщо дозволите, визначити тип історика.

Степан Кирилович Мельник народився 28 жовтня 1913 року у селі Могильному Гайворонського району Кіровоградської області в багатодітній родині⁶. Коли Степану було один рік сім'я переїхала в село Березовку Савранського району Одеської області, тому що там знайшли дім, до якого належало більше землі. Якщо сім'я мала в Могильному 3.5 десятин землі, то в селі Березовці було 7 десятин землі на 14 осіб⁷. В десять років Степан пішов до школи. В 1-2-му класах навчався у школі, що знаходилася у рідному селі, потім продовжив навчання у Савранській неповній середній школі. Тоді навіть у такому великому селі, як Саврань не було середньої школи. В сімнадцять років молодий юнак закінчив 7 класів⁸.

Вся діяльність та доля людини невід'ємно пов'язані з історичними умовами. Степан Кирилович був сучасником вкрай непопулярного «воєнного комунізму» з властивим йому примусом, нової економічної політики, яка покращила загальне господарське становище, політики індустріалізації, колективізації та «українізації». Так, в 1930 році в селі Березовці С. Мельник вступив до комсомолу, допомагав організовувати комсомольські ланки. В Черемпольській сільській раді він виступив організатором бібліотеки та заклав підвалини колгоспу «Нове життя». Мельники в той час також вступили до колгоспу⁹.

Жадоба вчитися привела його на курси вчителів у 1931 році. Він працював у селі по ліквідації неписьменності в школі для дорослих, адже в селах, як відомо, дев'яносто відсотків жителів були неграмотними. Потрібно відзначити, що саме за радянських часів створювалися школи по ліквідації неписьменності: учили людей писати, читати, дали середню освіту молоді. Мабуть, з цього часу розпочинається його довгий шлях на освітянській ниві. Радянська промислова революція 1920-х років потребувала освіченого населення, в нагороду за освіченість вона забезпечувала працею не тільки на нових заводах і шахтах, але і у розширених навчальних закладах та бюрократичному апараті. Радянська влада надавала рівні можливості для підвищення становища всіх, хто міг оволодіти грамотою.

Цьому сприяла і владна політика. Радянський уряд розгорнув велику роботу по створенню вищої школи нового типу, яка б могла підготувати пролетарські кадри і забезпечити розвиток науки в інтересах соціалістичного суспільства. 10 березня 1933 р. вийшла постанова Раднаркому освіти УРСР про відновлення державних університетів на Україні. В Одесі на базі Інституту професійної освіти та фізико-математичного інституту утворюється Одеський університет. Спочатку університет було створено у складі математичного, фізичного, хімічного та біологічного факультетів. За активної участі ректора І. П. Шмідта було відкрито декілька нових факультетів, розширено кількість спеціальностей. Так, вже наприкінці 1933

р. відкрито соціально-економічний факультет з історичним відділенням, а у 1934 р. – окремі історичний та географічний факультети¹⁰.

Здібний до навчання С. Мельник 1933 року вступив на робітничий факультет Одеського державного університету. Він мав хист до організаційної діяльності, скрізь був активним. Так його було обрано секретарем комсомольської організації робітничого факультету¹¹. Варто наголосити, що у 1930-х рр. аудиторії заповнила в усьому відмінна від дореволюційного студентства молодь – з новими світоглядом, інтересами, ставленням до навчання і праці. Прикметно, що серед них у 1933 році за соціальним походженням 51% склали робітники й селяни, а 46% - службовці і трудова інтелігенція. У 1935 році ЦВК і РНК СРСР скасували обмеження для вступаючих до вузів, пов'язані з соціальним походженням¹².

Вже після закінчення робітфаку 1934 р. С. Мельник поступає на відкритий історичний факультет¹³. В складі факультету діяло 5 кафедр: історії СРСР, історії України, історії стародавнього світу й археології, історії середніх віків, нової та новітньої історії¹⁴. Особистість С. Мельника формувалася під впливом таких викладачів, як К. П. Добролюбський, М.М.Розенталь, А. Г. Готалов-Готліб, А. В. Фадеєв.

Час навчання С. К. Мельника на історичному факультеті ОДУ збігся у часі з боротьбою партії проти «троцькістської опозиції». У 30-ті роки сталінська система перейшла до широкого і систематичного терору проти власного народу. За сумною традицією, одним із перших об'єктів терору стала інтелігенція. Вона, власне ніколи не перебувала поза увагою каральної машини, але починаючи з 1933 р. потрапила під жахливий прес суцільних репресій, обвинувачень, переслідувань, цькувань та всіляких принижень. Одеська інтелігенція не стала виключенням. У 1935р. університет було перевірено на предмет виявлення опозиції, тобто троцькістів. Як відзначалось у доповідній записці, «щодо забезпечення партійним керівництвом найважливіших дільниць університету, то треба прямо сказати,

що за винятком керівництва комсомолом (і то за останній час), справа стоїть явно незадовільно»¹⁵.

Підростаючу радянську інтелігенцію не пестували. Зрозуміло, що Мельнику, як представнику радянської інтелігенції навчатися доводилося нелегко, особливо в умовах безперервної боротьби з «ворогами народу». Кадрові збитки, яких зазнав університет в кінці 1930-х, вражаючі. Проте, ще страшніше втрати кадрів було встановлення у вищій школі особливого клімату, що суперечить нормам людської моралі. Репресії продемонстрували молоді наочний урок нищості щодо наставників.

З 1936-1937 навчального року запроваджено для випускників університету державні екзаменаци з профільюючих предметів. Стало традицією складати іспити з історії партії, створено загально-університетську кафедру марксизму-ленінізму, яку очолив І. С. Сергєєв. Тоді ж для всіх вузів країни введено єдину дисципліну – основи марксизму-ленінізму¹⁶. Над істориками нависла тінь «Короткого курсу історії ВКП(б)», що вийшла 1938 року. Найменше відхилення від нього (навіть уявне) загрожувало людям багато чим. В такий спосіб формувалися наукові погляди С. Мельника та його ставлення до історії.

Перед людьми з історичною освітою в той час відкривалися великі перспективи, необхідно було обрати свою нішу в суспільстві. С. Мельник, освічений історик, після закінчення університету у 1939 р. деякий час працював у Дніпродзержинському металургійному інституті в якості старшого викладача марксизму-ленінізму¹⁷.

В Дніпродзержинську він працював недовго, оскільки вже з листопада 1939 року і до червня 1940 року Степан Кирилович обіймав посаду старшого наукового співробітника Одеського державного історичного архіву, був завідуючим відділу Жовтневої соціалістичної революції. В 1940 році за рішенням ЦК КПУ був направлений у Кишинівський педагогічний інститут. Там С. Мельник працював на посаді викладача історії марксизму-ленінізму до початку війни¹⁸.

День 22 червня 1941 р. назавжди увійшов в історію як початок Великої Вітчизняної війни радянського народу проти фашистської Німеччини та її сателітів. Настав воєнний період життя і С. Мельника. Він пройшов шлях від Прута до Грозного і від Грозного до Керчі. Деякий час С. Мельник служив в комуністичному батальйоні Кишинівського гарнізону. Потім він потрапив на Південно-Західний фронт – солдат 130 полку 9 армії. В 1942 році став членом ВКП(б). З червня 1943 року до лютого 1944 року Степан Кирилович, молодший лейтенант, обіймав такі посади, як політкерівник роти, начальник клубу, інструктор політвідділу по культмасовій роботі¹⁹.

Наукова та педагогічна діяльність були покликанням С. Мельника. Повернувшись з фронту, він з 16 лютого 1946 року працював викладачем кафедри основ марксизму-ленінізму Одеського морського інженерного училища. Він серйозно працював над підвищенням свого рівня: успішно здав кандидатський мінімум, працював над кандидатською дисертацією «Одеський комітет РСДРП (б) в період першої російської революції»²⁰. Тема, яку він досліджував, була суголосна часу, тому що наближалось 50-річчя революції 1905-1907 рр. Раніше майже зовсім не розроблена в українській радянській історіографії проблема формування робітничого класу України набула політичної актуальності²¹.

Особисто для нашого героя 1950-ті роки були позначені стрімким інтелектуальним зростанням. В листопаді 1950 р. захистив дисертацію, в 1952 р. став доцентом кафедри марксизму-ленінізму Одеського морехідного училища, а ще через рік – завідувачем цієї ж кафедри. Розвинувши велику енергію, досить швидко став серед провідних діячів бюро: у 1951 р. був секретарем партійного бюро вищого навчального закладу²².

Наступною віхою в його житті була педагогічна та наукова діяльність в Одеському кредитно-економічному інституті з 1955 р. Він був запрошений на завідування кафедрою марксизму-ленінізму цього інституту. В травні 1958 р. її було перейменовано на кафедру історії КПРС і філософії, її завідувачим вчена рада інституту обрала доцента С. Мельника²³.

Відомо, що лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР стала незмінно пов'язуватись з іменем М.Хрущова, а надто після XX з'їзду КПРС. Рішення XX з'їзду позитивно вплинули на економічний розвиток країни, надавши йому динаміку. Це дало М. Хрущову підстави твердити про швидку побудову комунізму в СРСР. 1956 рік поступово змінював свідомість населення УРСР. Зміни торкалися всіх сфер функціонування державного організму. Зокрема, у сфері культури лібералізація суспільно-політичного життя породила таке нове явище духовного розкріпачення як «шестидесятництво».

На тлі окресленої суспільно-політичної ситуації ми зможемо краще збагнути досягнення радянського інтелектуала та його поразки. С. Мельник був майстром своєї справи, в науковому середовищі Степан Кирилович вигідно виділявся серед колег, тому майже завжди проходив у конкурсах на керівні посади. Далі С. Мельник працював в Одеському державному педагогічному інституті ім. К. Д. Ушинського (з 1 вересня 1959 р.), завідував спочатку кафедрою марксизму-ленінізму, потім відомою кафедрою історії КПРС і філософії²⁴. Віддзеркаленням тогочасних зусиль історика С. Мельника стала монографія «В. И. Ленин и Одесская партийная организация» (1960). Наступною значною дослідницькою працею була докторська дисертація. Вчений обрав важливу тему: «Перемога радянською влади на півдні України»²⁵.

З 1 вересня 1963 року перейшов працювати на кафедру історії СРСР Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. В той час на історичному факультеті працювало 4 кафедри: історії СРСР, історії УРСР, нової і новітньої історії, історії стародавнього світу і середніх віків²⁶. Степан Кирилович вирішив на свій факультет – історичний, але тепер як викладач, доцент. Можна сказати, що за період роботи в ОДУ С. К. Мельник визрів як професор, доктор історичних наук. Це коштувало неабияких інтелектуальних та емоційних зусиль. У 1960-х рр. пліч-о-пліч з С. К. Мельником працювали

З. В. Першина, М. Ю. Раковський, П. І. Воробей, А. Д. Бачинський, В. Н. Станко, П. Й. Каришковський, В. П. Ващенко, П. Г. Чухрій, П. А. Некрасов.

Історична наука в 1960-х-1980-х рр. перебувала у скрутному становищі, розвиваючись в умовах панування методологічного монізму і директивних постулатів політико-ідеологічних структур. Під жорстким пресом ідеології опинився Інститут історії АН УРСР, який партійні бонзи сприймали не лише як науково-дослідну установу історичного профілю, а й як провідний ідеологічний центр республіканського масштабу. Свідоме спрямування роботи Інституту історії АН УРСР «у бік сучасної тематики», тобто на вивчення радянської епохи, значення «Великої Жовтневої соціалістичної революції» штовхало вітчизняну історичну науку на обочину світового історіографічного процесу²⁷.

Доволі специфічними на той час були кузні просвітницьких кадрів. Вони з упевненістю можуть вважатися і кузнями ідеологічних працівників, бо ніхто так речно не виконує державне замовлення на формування «правильної» свідомості, як працівники освіти і науки, яким часто-густо доводиться втілювати у життя найнеймовірніші ідеї державників. Історики за таких умов ставали співтовариством ідеологів першого ґатунку.

Зазвичай відзначення Жовтневої революції чи ювілеїв В. І. Леніна супроводжувалося низкою заходів. У 1972 р. прийшла черга святкування 50-річчя утворення СРСР. Центральний комітет партії у постанові «Про підготовку до 50-річчя утворення СРСР» закликав трудящих ознаменувати ювілей новими досягненнями з виконання рішень XXIV з'їзду КПРС у справі будівництва комунізму, великі завдання окреслив для працівників «ідеологічного фронту». Значну роботу до 50-річчя утворення СРСР розгорнула кафедра історії СРСР. Лекцією професора М. Ю. Раковського «В. І. Ленін – організатор СРСР» розпочався цикл лекцій, присвячених «славному ювілею», в лекторії обласної організації товариства «Знання». В лекторії, а також для партактиву і населення Біляївського, Овідіопольського районів доцент П. Г. Чухрій прочитав лекцію «Вирішення національного

питання – велике завдання соціалізму». Професор С. К. Мельник брав участь у даному заході також. Зокрема, для трудящих міста і області він читав лекції «Про радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм», «За що ми любимо свою Батьківщину». Свою активність засвідчили доценти З. В. Першина та П. А. Некрасов²⁸.

Ситуація, яка виникла в університеті у 1970-х рр. пояснюється явищами, що відбувалися в українському суспільстві в цілому, зокрема в історичній науці, після «лібералізації» режиму в 1960-х рр. Передусім, це ідеологічні чистки пов'язані з іменами В. Щербицького, В. Маланчука. В першій половині 70-х рр. проводився спланований в ідеологічних відділах ЦК КПУ справжній погром наукових установ, творчих спілок, громадських організацій. Одним з наслідків коливань політичного курсу була і зміна керівництва в ОДУ ім. І. І. Мечникова. З посади ректора усунули професора О. І. Юрженка, який протягом десяти років – 1960-1970 рр. – справлявся зі своїми обов'язками²⁹. Політичні баталії нагорі призводили до переділу влади всередині мікроколективів.

70-ті роки позначені великою серією взаємних доносів в науково-культурних колах. Цим пояснюється той факт, що, коли наближався час захисту докторської дисертації, то в Київ у відповідні установи надходили анонімні листи, зміст яких був спрямований проти С. Мельника. Тому Мельник вимушений був захиститися в Москві. 12 січня 1968 року йому було присвоєно науковий ступінь доктора історичних наук, а 22 жовтня затверджено у вченому званні професора кафедри історії СРСР³⁰, котра була провідною. Ще одне випробування мельниківського характеру на міцність пов'язане із звільненням, причини якого створюють широке поле для різних здогадок. Власне, справа полягає в тому, що С. Мельника піддали критиці, офіційно, за недостатній рівень лекцій по історії СРСР: спочатку комісія ЦК КПУ в грудні 1972 року, невдовзі в січні 1973 року – партійні збори університету³¹. Ректор університету О. В. Богатський на засіданні вченої ради у грудні 1972 р. виступив з доповіддю³². Звичними для таких заходів були

однотипні розповіді про здобутки і досягнення, про виконання поставлених XXIV з'їздом КПРС завдань. Це робилося повсякчасно і всюди. Йшлося про збільшення успішності на 7-10% у порівнянні з рівнем 1969-1970 навчального року, посиленням пропагандистської роботи, що проводиться співробітниками і студентами університету. І поряд з цим відзначалося, що не всі факультети, кафедри та інші підрозділи університету працюють з повною віддачею сил, завдяки чому мають місце серйозні недоліки. Наголошувалося, що мають місце факти низької якості лекцій та семінарських занять, характерно, що для прикладу назвали професора С.К. Мельника. В той час грубі методологічні помилки у викладанні були виявленні у доцента П. І. Воробя. Історичний факультет скомпроментував себе серйозними недоліками і прорахунками в роботі³³.

В контексті тогочасних політичних процесів не важко помітити, що вище означена кампанія, за визначенням того ж Маланчука, спрямовувалась проти «сучасних трубадурів націонал-комунізму». Основною метою цієї політики було зупинити, і, якщо можливо, повернути назад ті суспільні процеси, які привели до відродження громадського і культурного життя в Україні у 1960-х роках. Тому репресії були спрямовані й проти тих осіб, які витворили атмосферу українського патріотизму. Передусім проти тих видів інтелектуальної діяльності, в яких відмінності проступали найвиразніше – проти літератури й історії³⁴.

Повсякденне життя радянського викладача від самого початку існування радянської влади перебувало під пильним контролем ідеологів. Вимоги до інтелігенції були набагато більші ніж до пересічних громадян, бо вони були провідниками комуністичного впливу на широкі маси. Вимоги змінювалися по мірі вживлення в суспільство нової ідеології. Тому далеко не всі освітяни, світоглядні позиції яких спочатку відповідали необхідним ідеологічним критеріям змогли залишитись «своїми» для влади в наступні роки. Так, балансування на грані дозволеного і забороненого призвело

С.Мельника до звільнення з університету і вимушеного переходу до інституту народного господарства³⁵.

Природно, що за таких умов історики намагалися більше уваги приділяти питанням загального характеру. В 70-80-х роках С. Мельник зосередився на громадській діяльності в Одеській обласній організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Мета діяльності товариства полягала у наукових дослідженнях пам'яток історії, охороні та збереженні спадщини минулого³⁶.

Не зважаючи на прикрі обставини в суспільстві, талант та організаторські здібності історика С. Мельника розвивалися, а авторитет як вченого зростав. Він не лише читав лекції, проводив практичні заняття, а й займався великою науковою і громадською роботою³⁷. Про плідність С. Мельника як науковця свідчить, зокрема, що саме в цей період опублікував дві монографії. Спочатку написав книгу «Борьба за победу советской власти в Придунайском крае и воссоединение с Украинской ССР (1917-1940 гг.)». Потім, побачивши, що тема не вивчена як слід, пише монографію «Революционное движение в Придунайском крае в период империализма (1900-1917 гг.)». Крім того підготував брошуру «Под знаменем пролетарского империализма»³⁸.

Продуктивною була і громадська діяльність професора. Щорічно читав 20-30 лекцій для молоді, для населення міста й області. Одночасно був членом секції «Одесика» (1964 р.) при Будинку вчених, головою історичної секції Українського товариства історії та охорони пам'ятників (1967 р.), членом правління товариства «Знання», членом бюро і замісником секретаря з ідеологічних питань Одеського інституту народного господарства. З 1978 року він керував постійно діючим семінаром з іноземними студентами та виконував інші доручення³⁹.

За успіхи у навчально-виховній, науковій та громадській роботі отримував подяки, нагороджувався грамотами, нагрудним значком міністра освіти СРСР «За отличные успехи в работе» (1984) та урядовою нагородою –

медаллю⁴⁰. Варто також відзначити, що пристрасним захопленням С. Мельника була поезія. В 1978 році він був нагороджений, як писалося в студентському наказі, за участь в студентській весні, «за краще виконання художніх творів»⁴¹. Як бачимо, С. Мельник поєднував у собі виваженого історика та ліричного чутливого поета. Зазвичай вірші пишуться у двох випадках: якщо відчуваєш до чого-небудь чи до кого-небудь якусь невимовну ніжність, або душу розриває сором і огида до того, що відбувається на твоїх очах і ясного усвідомлення, що такого на землі бути не повинно. Показово, що Мельник уклав і опублікував першу збірку віршів «Акорди» тільки 1993 року.

В 1989 році С. Мельник, зважаючи на вік, вийшов на пенсію⁴². Потім працював консультантом кафедри історії КПРС, а з 1991 року – кафедри історії України Одеського педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського, що було зумовлено виходом України зі складу СРСР і проголошенням її незалежності. Там він працював до 1994 року⁴³. 1995 року С. Мельник помер від серцевого нападу⁴⁴.

Професійну діяльність Мельника можна охарактеризувати не інакше, як творчий злет – він пройшов шлях від рядового вчителя в сільській школі до доктора історичних наук, професора університету. Він завжди був справжній, просто жив у злагоді з обставинами. Адже всі ми конформісти в тій чи іншій мірі.

С. Мельник був відомий як історик партії. Першою значною дослідницькою працею стала кандидатська дисертація «Одесская партийная организаця РСДРП накануне первой русской революции», яка з'явилася 1950 року. Як викладачу основ марксизму-ленінізму дана тема була близькою Вивчення історії історії більшовицьких організацій України так само, як і подій 1917-1918 рр. було на часі. Хоча ця розвідка в 50-х роках не вийшла окремою монографією, але саме вона заклала підґрунтя подальших досліджень з історії партії.

Окрему брошуру (обсягом 106 стор.) Степан Кирилович опублікував у 1960 р. – «В. И. Ленин и Одесская партийная организация». Цьому сприяв і загальний суспільно-політичний клімат, бо після XX з'їзду почався бурхливий розвиток Ленініани. З одного боку розроблялися проблеми, пов'язані з діяльністю і участю Леніна в революційному процесі. З другого – розгорнулось активне дослідження ленінських праць, створення біографії вождя світового пролетаріату. Характерно, що в УРСР в 60-х роках з'являється низка подібних праць, присвячених В. Леніну – М. Кравчук, П. Шмогун «В. І. Ленін і Київська партійна організація» (1960), М. Куличенко «В. И. Ленин и Харьковская партийная организация» (1963). Теоретична і методологічна скутість радянської історіографії стала причиною того, що книги істориків були схожі, як близнюки, лише зрідка різнилися набором конкретних фактів.

Тема «Ленін і більшовицькі організації України широко висвітлювалася як у загальних дослідженнях з більшовицьких організацій і революційної боротьби, так і в спеціальних працях. Показовим в цьому плані був 1970 рік, коли з'явилося чимало книг присвячених 100-річчю з дня народження В. Леніна. Віддаючи данину ювілейній кампанії, що тривалий час визначала тоді ідеологічний клімат, С. Мельник опублікував монографію «Делегат більшовиків Одеси». Лейтмотивом праці виступає безперервний зв'язок В. І. Леніна з революційними марксистами і робітниками Одеси. Вчений С. К. Мельник усвідомлював свою місію поширювача фахових знань, тому й книга витримана в науково-популярному стилі. Не потрібно забувати, що стараннями влади було витворено тип історика-партійця, який жадав партійного керівництва та відчував себе дискомфортно без нього. Мабуть, було б невиправданим говорити, що С. К. Мельник вимушений був сприймати панівну ідеологію суто із «тактичних» міркувань (з метою донесення бодай якоїсь крихти забороненої інформації), скоріше це було кон'юктурним, щирим. Історик долучився до пропаганди і популяризації творів марксизму-ленінізму, коментування партійних рішень. Однак це було

загальною рисою майже всіх суспільствознавців, зокрема кожен історик в СРСР повинен був дотримуватися принципу партійності, бути ідеологічним бійцем комуністичної партії. Шкода, якої завдає партійність, полягає в тому, що історичні, праці, підручники під її впливом набувають однобокого характеру. На догоду комуністичній партійності, книги радянського періоду були пронизані класовою боротьбою, головне – як класи боролись, будували, воювали.

У 1960 р. С. Мельник звернувся також до вивчення питань встановлення радянської влади. Даній проблемі присвячені три роботи історика, з яких найбільший резонанс у наукових колах викликала монографія 1966 р. «Перемога радянської влади на півдні України». Марксистська, класово-формаційна складова увійшла в структуру наукової свідомості С. Мельника, у його роботах знаходимо обов'язкові штампи української радянської історіографії. Історичний світогляд вченого, як і більшості радянських істориків, остаточно сформувався під впливом офіційної тріади радянської історіографії: споконвічна дружба російського та українського народів, необхідність і користь воз'єднання України з Росією, спільність усіх народів СРСР.

Так би мовити, етапні праці вченого, відбивають три вектора наукових пошуків С. К. Мельника: історико-партійні дослідження, вивчення революційного процесу на півдні України 1917-1918 рр., дослідження суспільно-політичного руху в Придунайському краю 1900-1940 рр. Праці даних напрямків зосереджені на не заборонених до розробки питаннях, відповідали ленінській концепції загальноросійської визвольної боротьби. Є всі підстави говорити, що С. К. Мельник належить до плеяди радянських регіональних істориків, які формували історичне краєзнавство, жили історичну науку новим фактичним матеріалом.

Отже, С. К. Мельник – історик партії, бо досліджував історію Одеської ланки РСДРП(б), зв'язки В. Леніна з більшовиками Одеси. І С. К. Мельник – історик-україніст, тому що в просторовому і часовому вимірах дана тематика

становить частину історії України, тому що дослідження революційних процесів на півдні України та суспільно-політичного руху в Придунайському краю – ще один вагомий аргумент на користь україніста. Питання «С.К. Мельник: історик-україніст чи історик партії?» риторичне і дослідник, котрий намагається його вирішити однозначно може потрапити в пастку Відповідь: історик партії чи історик-україніст не протиставлення.

¹ Скрипник М. О. С. К. Мельник – історик півдня України// Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. – 2005. – № 2 (14). – С. 208 – 216.

² Трачук Г. С. К. Мельник// Історичний досвід і сучасність: Матеріали IV (національної) наукової студентської конференції, присвяченої 80-річчю Національної Академії Наук України. Вип. 4. – Одеса, 1998. – С. 27.

³ Зайченко А. В. Мельник Степан Кирилович// Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. Т. 3: К – П. – 2-е вид., доп./ Відп. ред. В. А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 331 – 332.

⁴ Одеський державний економічний університет. Нариси історії/ В. П. Бородатий, М. О. Скрипник, В. Д. Граждан, О. С. Редькін. – Одеса: АТЗТ ІРЕНТТ, 2000. – 286 с.

⁵ Історія Одеського університету (1865 – 2000): Наукове видання/ Гол. ред. В. А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2000. – 226 с.

⁶ Автобіографія С. К. Мельника від 01.09.44 (зберігається в сімейному архіві).

⁷ Скрипник М. О. С. К. Мельник – історик півдня України// Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. – 2005. – № 2 (14). – С. 209.

⁸ Архів Одеського державного економічного університету (Архів ОДЕУ). Справа С. К. Мельника. – Арк. 142.

⁹ Автобіографія С. К. Мельника від 01.09.44 (зберігається в сімейному архіві).

¹⁰ Мирошниченко В. О. Шмідт Ісайя Павлович // Ректори Одеського (Новоросійського) університету): Біогр. словник. – Одеса. – С. 77.

¹¹ Автобіографія С. К. Мельника від 01.09.44 (зберігається в сімейному архіві).

¹² Юрженко О., Першина З., В'язовський Г. Одеському університету – сто років. – Одеса., 1965 – С. 77.

¹³ Архів Одеського державного економічного університету (Архів ОДЕУ). Справа С. К. Мельника. – Арк. 145.

¹⁴ Історія Одеського університету (1865 – 2000): Наукове видання/ Гол. ред. В. А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 77-78.

- ¹⁵ Мирошниченко В. О. Шмідт Ісайя Павлович // Ректори Одеського (Новоросійського університету): Біогр. словник. – Одеса. – С. 78.
- ¹⁶ Історія Одеського університету за 100 років/ Гол. ред. О. І. Юрженко. – К., 1968. – С. 310.
- ¹⁷ Архів Одеського державного економічного університету (Архів ОДЕУ). Справа С. К. Мельника. – Арк. 138.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 163.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 142.
- ²⁰ Скрипник М. О. С. К. Мельник – історик півдня України// Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. – 2005. – № 2 (14). – С. 210.
- ²¹ Санцевич А. В. Українська радянська історіографія. – К.: Вища школа, 1984. – С. 31.
- ²² Архів Одеського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (Архів ОДПУ ім. К. Д. Ушинського). Справа С. К. Мельника. – Арк. 3.
- ²³ Одеський державний економічний університет. Нариси історії/ В. П. Бородатий, М. О. Скрипник, В. Д. Граждан, О. С. Редькін. – Одеса: АТЗТ ІРЕНТТ, 2000. – С. 92.
- ²⁴ Зайченко А. В. Мельник Степан Кирилович// Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. Т. 3: К – П. – 2-е вид., доп./ Відп. ред. В. А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 331.
- ²⁵ Автобіографія С. К. Мельника від 01.09.44 (зберігається в сімейному архіві).
- ²⁶ Першина З. На передньому краї // За наукові кадри. – 1972. – 14 квітня.
- ²⁷ Бажан О. Українознавчі дослідження під пресом ідеологічних репресій в 1970-1980-х роках // Красзнавство. – 2008. – Вип. 1-4. – С. 50-51.
- ²⁸ Трубнікова Т. Лекції, статті, бесіди // За наукові кадри. – 1972. – 11 березня.
- ²⁹ Анісімов Ю. Юрженко Олександр Іванович // Ректори Одеського (Новоросійського) університету. – Одеса, 2005. – С. 91.
- ³⁰ Архів Одеського державного економічного університету (Архів ОДЕУ). Справа С. К. Мельника. – Арк. 180.
- ³¹ Там само. – Арк. 203.
- ³² За наукові кадри. – 1972. – 18 грудня.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – С. 286.
- ³⁵ Архів Одеського державного економічного університету (Архів ОДЕУ). Справа С. К. Мельника. – Арк. 203.

- ³⁶ Щербина Н. Ф. Розвиток історичного краєзнавства на Одещині (1944 – 1991). Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Одеса, 2006. – С. 146.
- ³⁷ Архів Одеського державного економічного університету (Архів ОДЕУ). Справа С. К. Мельника. – Арк. 204.
- ³⁸ Скрипник М. О. С. К. Мельник – історик півдня України // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. – 2005. – № 2 (14). – С. 213.
- ³⁹ Архів Одеського державного економічного університету (Архів ОДЕУ). Справа С. К. Мельника. – Арк. 163.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 211-213.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 217.
- ⁴² Там само. – Арк. 212.
- ⁴³ Архів Одеського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (Архів ОДПУ ім. К. Д. Ушинського). Справа С. К. Мельника. – Арк. 4.
- ⁴⁴ Справа С. К. Мельника (зберігається в сімейному архіві).

**ВІДЛУННЯ «ВЕЛИКОГО ПОГРОМУ» 1972 РОКУ
У ДОЛІ ЗАВДУВАЧА КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ОДУ
імені І.І.МЕЧНИКОВА П.І. ВОРОБЕЯ**

История национально-освободительного
движения
в России принадлежала к тем разделам
истории,
на развитии которых особенно сказалось
влияние
культы личности

Журнал «История СССР». 1964. № 5

Сорок років тому в житті кафедри історії Української РСР Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова відбулась вельми неприємна історія – завідування кафедрою полишив Петро Іванович Воробей. З череди кадрових змін, ротацій, переміщень, що перманентно відбуваються у такому великому колективі як університетський, цей випадок був неординарним і дуже красномовним, адже, на нашу думку, віддзеркалював сутнісні зміни, що відбувались у суспільно-політичному житті тодішньої радянської України. Вперше про цей неприємний епізод в університетському житті, як прояв пильної уваги ідеологічної цензури у національному питанні, кількома рядками сказано у синтетичній праці з історії Одеського національного університету імені І.І.Мечникова у 2000 р.¹. Тому хотілось прискіпливіше вивчити тодішню колізію, щоб надати додаткового фактажу для міркувань щодо того суспільно-політичного субстрату на якому через два десятиліття формуватиметься сучасна нам Україна. Отже, за допомогою спочатку

дедуктивного, а потім індуктивного дискурсів спробуємо розглянути як загальна ідеологічна ситуація може відобразитись у «низу» при своєму практичному застосуванні і разом з тим через долю одної особи ще раз поглянути певні загальні риси тогочасного суспільства.

Діахронічний і ретроспективний погляд на радянську історію демонструє, на наш погляд, перманентний пошук шляху правлячою політичною елітою до того омріяного соціалізму/комунізму заради якого більшовики прийшли до влади у 1917 р. Адже пошуки соціалізму у 20-ті разюче відрізнялись від його будівництва у 30-ті – на початку 50-х рр., а хрущовські експерименти доби «відлиги» різнились від практики «розвинутого соціалізму», який так радикально намагались «перебудувати» в останні роки існування СРСР. Зміна деяких теоретичних постулатів відбивалась у суспільно-політичній практиці, причому у кожній республіці по-своєму. У околицях колишньої імперії в ідеологічній сфері це завжди була амбівалентна боротьба між «пролетарським націоналізмом» і «буржуазним націоналізмом». Гадаємо, що саме у цих проявах «буржуазного націоналізму» час від часу давав про себе знати процес націєтворення, який не тільки був спізнілим, за європейськими мірками, але й після національно-визвольних змагань 1917-1921 р. не знайшов свого класичного етатистського розв'язання і змушений був притлумлено й часто-густо латентно екзистувати у радянських умовах. Інколи ці умови були надзвичайно сприятливими, як у добу «українізації», але найчастіше – дуже суперечливими – від часткового сприяння, до ригористичного заперечення. Через це суспільствознавцям завжди було нелегко встигнути за коливаннями ідеологічної складової у програмі та політиці партії. Зокрема історичні факультети негласно вважались «ідеологічними», а кафедра історії України завжди була об'єктом прискіпливої ідеологічної уваги саме з огляду на означену дихотомію. Характерним є вислів секретаря партбюро історичного факультету ОДУ імені І.І.Мечникова на одному з партійних зборів у 1972 р.: «Ми ідеологічний факультет і готуємо ідеологічні кадри, політичних бійців нашої партії. Ми

розуміємо і даємо собі раду яка відповідальність покладається на нас у справі підготовки висококваліфікованих спеціалістів ідейного фронту. На сучасному етапі, в умовах загострення ідеологічної боротьби, ця відповідальність ще більше зростає»².

Масштабними суспільними передумовами зазначеної у назві колізії стали прийняття нової програми КПРС у 1961 р., де було проголошено курс на побудову комуністичного суспільства, а згодом – XXIV з'їзд КПРС (1971 р.), який взяв курс на ліквідацію національних відмінностей і формування нової історичної спільноти – радянського народу, та усунення у травні 1972 р. П.Ю. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ місце якого посів В.В.Щербицький. Останнього в ідеологічній палітрі щодо ставлення до «буржуазного націоналізму» можна умовно віднести до групи партійних керівників-радикалів, які займали безкомпромісну позицію у боротьбі з ним, солідаризуючись у цьому з секретарем ЦК КПРС з ідеології М.А.Сусловим. П.Ю.Шелест, як відомо, уособлював тих партійних керівників, які займали поміркованішу позицію у цьому питанні, за що пізніше публіцисти ледве не визнали такий підхід як націонал-комуністичний³.

Врешті зміна партійного керівництва і нового ідеологічного курсу та їхні наслідки у 1972 р. призвели до того, що названий рік увійшов в історію вітчизняного інтелектуального життя як «Великий погром»⁴. Дуже характерною для ідеологічної ситуації тих днів загалом та на периферії зокрема можна визнати доповідь першого секретаря одеського обкому КПУ П.П.Козиря «Про успішну політичну роботу серед населення у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і у світлі підготовки до 50-річчя утворення СРСР» на пленумі обласного комітету партії, що відбувся у липні 1972 р. Національному питанню у доповіді головного комуніста області було присвячено чотири сторінки серед яких половину обсягу – боротьбі з «буржуазним націоналізмом» (по одній сторінці на загальні міркування з національного питання й боротьбу з сіонізмом та один абзац – проти шовінізму). На думку доповідача важливість боротьби з націоналізмом мала

світовий контекст, адже ідеологічні супротивники робили його знаряддям боротьби з комунізмом. При цьому він назвав і навіть процитував відносно свіжу працю одного з тодішніх стовпів антикомунізму, відомого американського суспільствознавця і політичного діяча, колишнього заступника помічника президента США з національної безпеки В.Ростоу «Погляд з сьомого поверху» («View from theseventh floor», 1964 р.): «Націоналізм – ось засіб для руйнації єдності і організаційної дисципліни у комуністичному русі».

«Буржуазні націоналісти», на думку П.П.Козиря (або тих, хто упорядковував доповідь для нього), різноманітні. До них він відносив і тих, хто намагався «прикрити свою буржуазну, антирадянську сутність під виглядом боротьби за «чистоту», проти «спотворень» ленінського вчення з національного питання». Як приклад було наведено працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Підтримуючи вжиття рішучих заходів українською спілкою письменників – виключення автора зі своїх лав – перший секретар поремствував, що раніше «замість справжньої боротьби з націоналізмом на Україні тривалий час подеколи панькались з цим злом, терпіли книжечки з націоналістичним душком» і констатував, що «зараз ЦК наводить повний порядок на цьому фронті»⁵. Очевидно, що мається на увазі новий ідеологічний курс вищого партійного керівництва республіки, в якому роль його головного ідеолога уособив секретар ЦК КПУ з ідеології В.Ю. Маланчук (хоча й зайняв цю посаду лише через три місяці після згаданого пленуму).

Валентин Юхимович Маланчук (1928-1984) народився на сучасній Хмельниччині у родині партійного чиновника, який загинув на Західній Україні у боротьбі з оунівським підпіллям. Все це неабияк вплинуло на життєвий світогляд В.Ю.Маланчука, який так само розпочав політичну кар'єру, швидко пройшовши шлях від секретаря комітету комсомолу Львівського університету (1950 р.), випускником якого він був, до секретаря Львівського обкому ЛКСМУ. З 1952 р. перейшов на партійну роботу і у 1963

р. вже став секретарем львівського обласного комітету КПУ з ідеології. Проте В.Ю.Маланчук переймався не лише партійною кар'єрою, але й паралельно фахово займався суспільствознавством. Спочатку його наукові інтереси торкалися виключно Західної України – перша книга майбутнього ідеологічного керівника республіки під назвою «Історія однієї зради» вийшла 1956 р. у Львові і була присвячена ЗУНР. А книга «Торжество ленінської національної політики» (Львів, 1963) знаменувала його перехід до ширшої проблематики. Того самого року він захистив докторську дисертацію, а через п'ять років став професором.

Конфлікт між першим секретарем ЦК КПУ П.Ю.Шелестом і першим секретарем львівського обкому партії В.Ю. Маланчуком розгорівся тоді, коли останній опублікував у 1965 р. без санкції керівництва на шпальтах провідної союзної партійної газети «Правда» статтю «Сила великої дружби», в якій опосередковано критикував національну політику республіканського керівництва. Чи можливо це було так сприйнято, адже «найкрамольнішими» можна визнати такий пасаж: «У нас інколи зустрічаються незрілі люди, які протиставляють місцеві інтереси інтересам всієї держави, намагаються побільше «урвати» зі спільного котла, взяти меншу участь у спільних зусиллях, підбирають кадри переважно за національною ознакою»⁶. Отже, насправді це й було ідеологічне зіткнення представників «жорсткого» і «м'якого» ідеологічних підходів, в т.ч. і у національному питанні. Це й стало приводом до того, що В.Ю.Маланчук опинився в опалі⁷, а конфлікт знайшов своє розв'язання у найліпших традиціях візантійства – у 1967 р. його було переведено до Києва на посаду заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти. Формально це було підвищення, а разом з тим – явне пониження у партійно-державній ієрархічній структурі.

В.Ю.Маланчук виявився справжнім бійцем і не склав зброї, «гнуци свою лінію» і у Києві. Через це йому готували цілковиту політичну обструкцію, але здійснити її не вдалось через відставку П.Ю.Шелеста.

Захищаючись, В.Ю.Маланчук апелював до союзного ідеологічного керівника – М.А.Суслова. Позиції їх у національному питанні були дуже суголосні. Засвідченням сучасника тих подій В.О.Михайлова, саме цей секретар ЦК КПРС з ідеології рекомендував В.В.Щербицькому на посаду республіканського секретаря з ідеології В.Ю.Маланчука. І саме через цей карт-бланш, гадаємо, він і отримав режим найліпшого сприяння у своїй діяльності.

Київські дослідники О.Г.Бажан та Ю.З.Данилюк вважають, що «наявні документи дозволяють твердити, що в першій половині 70-х років проводився спланований в ідеологічному відділі ЦК КПУ справжній погром наукових установ, творчих спілок, громадських організацій»⁸. Найрафінованіший апологет В.В.Щербицького, сучасник і критик В.Ю.Маланчука В.К.Врублевський мав свою версію. Ще тоді він дослідив і дуже влучно згодом описав механізм дії тодішньої ідеологічної цензури: «Не довіряючи нікому, Маланчук читав або слухав все, що торкалось ідеології і культури. Він помічав тих авторів, котрі не вписувались у дозволені рамки, і все, що не відповідало його ідеологічним міркам – «підстригав». А для цього викликав відповідного працівника, відповідального за ту чи іншу ділянку, і казав йому: «Відтепер такого, ім'ярек, без мого дозволу не публікувати». Ось так просто, одним словом, Маланчук дозволяв собі вирішувати долю письменника, журналіста, режисера, встановлюючи свою особисту цензуру»⁹. Додамо, що подібну практику використовував і Й.В.Сталін особисто переглядаючи всі фільми і перечитуючи найвідоміших радянських письменників особисто. Той факт, що однією з перших ідеологічних мішеней став герой нашої історії – П.І.Воробей можна пояснити ще й тим, що «наша» історія мала свою передісторію.

Петро Іванович Воробей (1921-1984) народився у родині вчителів у селі с. Горошки, що сьогодні у Хмельницької області (принагідно зауважимо, що з цього краю родом був і В.Ю.Маланчук). Згодом родина переїхала на Чернігівщину, де і зустріла початок світової війни та пережила нацистську

окупацію. На той час П.І.Воробей встиг стати студентом історичного факультету Київського державного університету, а завершувати навчання йому довелось вже у післявоєнний час (1946). Здібного хлопця залишили в аспірантурі після завершення якої і захисту кандидатської дисертації на тему «Революційний рух робітників України у висвітленні більшовицької преси (1912-1914 рр.)» (1950) він став викладати історію СРСР та УРСР у Кіровоградському педагогічному інституті. У Києві він одружився (1950) – вірною супутницею життя стала його колега-історик Галина Андріївна Пляшко. У період хрущовських експериментів відбувалась кампанія з укрупнення вищих навчальних закладів – так у липні 1956 р. кіровоградські викладачі опинились в Одесі на історичному факультеті Одеського державного університету імені І.І.Мечникова, який увібрав в себе ще кілька історичних факультетів з інших педагогічних інститутів.

Спочатку П.І.Воробей було включено до складу кафедри історії СРСР. Але саме в цей час учень М.Є.Слабченка проректор С.М.Ковбасюк займався створенням кафедри історії Української РСР до штату якої у лютому 1957 р. було включено і одесита-неофіта. Причому наказ про включення П.І.Воробей на кафедру виявився, за відсутності інших документів, чи не єдиним джерелом для встановлення більш-менш точної дати відкриття цієї кафедри¹⁰. Свідченням фахового зростання було переведення П.І.Воробей у вересні 1964 р. на один рік на посаду старшого наукового співробітника – для завершення докторської дисертації. Втім минув рік, а за ним і ще один, і він, врешті повернувся до минулого статусу доцента кафедри у вересні 1966 р. Ще через рік С.М.Ковбасюк залишив завідування кафедрою і передав кермо саме П.І.Воробей. За свідченням доньки П.І.Воробей – Олени Коршко – він був людиною м'якою, не мав лідерської харизми, характерної для стилю керівників радянського часу, сам це усвідомлював і тому не дуже хотів очолювати кафедру. Пізніше про цю ситуацію він висловлювався так: «Я не хотів робити зав. кафедрой, але мені сказали, партком і ректорат мене рекомендували»¹¹. Отже, виконання обов'язків з жовтня 1967 р. завершилися

повноцінним обранням на посаду керівника кафедри у січні 1968 р.¹².

Науковий доробок П.І.Воробей за 1950-1967 рр., тобто за період до завідування кафедрою, включає 35 публікацій обсягом понад 21 авторський аркуш (не рахуючи упорядкованої збірки), що можна вважати вельми пристойним навіть по сьогоднішніх мірках. Наукові інтереси в Одесі, судячи з переліку його праць, що зберігається у поточному архіві Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, спочатку хронологічно торкались революційних подій 1917-1918 років, але згодом він повернувся до попереднього періоду, намагаючись, очевидно, охопити ширшу добу – під формат докторської дисертації. Першу працю з «небезпечної» тематики – національного питання – фіксуємо ще у 1959 р. Це були тези доповіді на науковій сесії університету «Питання ленінської національної політики на Україні в світлі рішень XXI з'їзду КПРС»¹³. Втім, про інтенсивну реалізацію докторської проблематики він приступив лише на початку 60-х років. Про це свідчать його виступи на досить високих наукових форумах у 1964 р.

У травні того року П.І.Воробей взяв участь у сесії Наукової ради АН СРСР з проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», яка була присвячена національному питанню в Росії напередодні та в період проведення цієї революції. Сучасний історик В.Яремчук справедливо зазначив, що там відбулось «зіткнення консервативних, нав'язаних історіографією сталінської доби, поглядів і прагнення до переосмислення національно-визвольних рухів в Росії на основі положень ленінських праць». Щоправда, на його думку, у виступах українських істориків (П.І. Воробей, С.М.Королівський, В.К.Осечинський, М.А.Рубач, М.І.Супруненко) було мало нового у трактуванні українського руху, оскільки вони зосередились на уточненні окремих вузьких питань. За виключенням С.М.Злупка погляди якого (про необхідність перегляду негативних оцінок українських організацій Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст., що, на його думку, вели боротьбу за національне визволення українського народу – Головної

Української Ради, партії радикалів, «січових стрільців») багато хто визнав помилковими, в т.ч. й головуючий академік І.І.Мінц¹⁴.

Хоча варто відзначити все таки один прикметний і важливий для нас епізод. В кінці пленарного засідання з доповіддю «Національно-визвольний рух в Росії в період імперіалізму» виступив москвич А.В.Пясковський, який наголосив на необхідності ретельного вивчення «революційно-демократичних дрібнобуржуазних» партій, адже саме «революційно-демократична дрібна буржуазія була однією з важливих рушійних сил національно-визвольної боротьби». Разом з тим, він підкреслив, що гегемоном національно-визвольної боротьби в Росії в ХХ ст. був робітничий клас. Ця теза викликала заперечення з боку киянина М.А.Рубача, який нагадав ленінське положення про те, що на первинному етапі національного руху його гегемоном була буржуазія. Оскільки ж фактичний початок національного руху – ХХ століття, то навряд чи, на його думку, можна говорити про гегемонію пролетаріату у національному русі протягом всього ХХ ст.

Під час обговорення доповідей одним з центральних стало питання про початок українського національного руху, підняте у доповіді А.В.Пясковського та зауваженні М.А.Рубача. П.І.Воробей взяв участь у дискусії і підтримав точку зору А.В.Пясковського про те, що національний рух в Україні існував і до революції 1905 р. і що «Громади» можна розглядати як початок цього руху. У підсумковій частині дискусії член-кореспондент АН УРСР М.І.Супруненко вказав на необхідність розробки методологічних проблем для дослідження національного питання – визначення змісту поняття «національно-визвольний рух» і розробку його періодизації¹⁵. Складається враження, що В.І.Міллер, зі слів якого відомо про перебіг дискусії, не зовсім точно передав її зміст, адже теза П.І.Воробей більше кореспондується саме з висловом М.А.Рубача. Втім, незгода П.І.Воробей стала відтоді історіографічним фактом, який певно такі відобразив якісь розбіжності серед представників України на цій

конференції.

Наприкінці того ж року П.І.Воробей наважився представити свій первинний доробок і у Києві. Наприкінці 1963 р. при Інституті історії АН УРСР було створено Наукову раду з проблеми «Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій». Її завдання полягало в науковому керівництві і координації досліджень з історії СРСР та УРСР «дожовтневого» періоду на республіканському рівні. Включала вона 33 члени, а керувало нею Бюро на чолі з головою ради членом-кореспондентом АН УРСР І.О.Гуржієм. Заступниками у нього були професори В.А.Дядиченко та Ф.Є.Лось, які, очевидно, курирували дві секції Ради відповідно – «Генезис і розвиток феодалізму» та «Генезис і розвиток капіталізму».

У 1964 р. Рада провела дві конференції. Друга з них відбулась 27-28 листопада за участі співробітників Інституту історії АН УРСР та представників Київського, Львівського, Одеського, Ужгородського, Чернівецького університетів, Луцького та Луганського педагогічних інститутів. Як свідчила О.І.Лугова, доповідь П.І.Воробєя на тему «Національно-визвольний рух на Україні в період імперіалізму» викликала великий інтерес, адже «доповідач висвітлив ряд корінних питань цієї великої теми: про характер і особливості національно-визвольного руху як складової частини демократичного руху на Україні, його основні етапи і рушійні сили, участь у ньому різних верств суспільства», а згодом – широку дискусію. В обговоренні взяли участь І.О.Гуржій, професори П.А.Лавров, М.А.Рубач, Ф.Є.Лось, доктори історичних наук Ф.П.Шевченко, М.Н.Лещенко. На Раді також було заслухано інформацію про наукову роботу кафедр історії всіх названих вищих навчальних закладів, розглянуто тематику їхніх історичних досліджень і накреслила основні напрямки роботи з історії «дожовтневого» періоду на наступне п'ятиріччя. На основі тематичних планів було складено зведений тематичний план досліджень з історії СРСР та УРСР названого періоду. Деякі теми було заплановано як кандидатські і докторські

дисертації. При цьому Бюро вирішило «залишити кілька паралельних тем, які найменш досліджені, з тим, щоб автори, обравши певний аспект і не дублюючи один одного, більш глибоко вивчили тему. Це стосувалось, насамперед, тем «Національно-визвольний рух на Україні в період імперіалізму» і «Революційний рух на Україні в 70-х рр. XIX ст.»¹⁶. Останнє формулювання є вельми суперечливим: з одного боку – прояв плюралізму у дусі доби «відлиги», а з другого – все таки незбагненність, адже за таким рішенням міг ховатись компроміс між кількома дослідниками і, отже, прихована боротьба.

У будь-якому разі саме з 1965 р. П.І.Воробей розпочинає активно оприлюднювати свої наукові напрацювання у публікаціях. Першою з них стали тези доповіді «Національна політика більшовиків України в роки першої російської революції (1905-1907 рр.)» на черговій науковій сесії університету¹⁷. За нашими підрахунками доробок історика з проблеми докторського дослідження включає, крім монографії, 16 праць загальним обсягом сім авторських аркушів, опублікованих протягом 1965-1972 рр. у солідних наукових збірках у Москві (3), Києві (5, в т.ч. в УІЖі та міжвідомчій збірці «Наукові праці з історії КПРС»), Одесі (6) та Дніпропетровську (2). З них три висвітлюють події революції 1905-1907 рр., одна стосується періоду першої світової війни, три – присвячено революційним подіям 1905-1917 рр. та шість – узагальнюючого характеру. Динаміка публікації праць: 1965 – 2, 1966 – 3, 1967 – 6, 1968 – 1 (не рахуючи невиданої монографії), 1969 – 0, 1970 – 3, 1971 – 0, 1972 – 1. Спочатку переважали тези, а згодом – статті (їх у доробку відповідно сім та дев'ять). Загалом у молодого завідувача період з 1968 р. (коли йому виповнилось 40 років) до 1972 р. був найпліднішим – аж 13 праць (понад 15 авт. арк.). Документи особистої справи П.І.Воробєя свідчать, що він імовірно наприкінці 1967 р. завершив монографію «Національно-визвольний рух трудящих України в період імперіалізму (1900 – березень 1917 р.)» обсягом 12,5 авторських аркушів і подав її до друку у

видавництво Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, плануючи видати наступного року¹⁸.

Працюючи над докторською дисертацією, П.І.Воробей, певно, і не підозрював на який крихкий ідеологічний ґрунт він став. Адже не можна не погодитись з В.П.Яремчуком, що в радянській історичній науці питання українського національного руху належало до найбільш складних, дискусійних, заплутаних та найменш розроблених через що в часи пізнього сталінізму проблематика національно-визвольних рухів у Російській імперії була серед напівзаборонених, а самі вони якщо й потрапляли в поле зору істориків, то лише для того, щоб бути дискредитованими¹⁹. Очевидно, згадуючи у своїх працях внесок в історичну науку репресованих у сталінську добу і реабілітованих у хрущовські часи партійних і державних керівників М.О.Скрипника, В.Я.Чубаря, В.П.Затонського П.І.Воробей або вважав за потрібне висловитись саме так, або просто ще не відчув небезпеки у зміні ідеологічної парадигми²⁰. Адже характерним для доби відлиги є і такий пасаж в одній з його праць: «Особливо негативно відбилися на дослідженні національного питання на Україні, як і інших важливих проблем історичної науки, серйозні порушення ленінських принципів і методів наукової роботи в другій половині 30-х років»²¹.

Актуальність свого дослідження П.І.Воробей пояснював у такий спосіб: «Одною з причин недостатньої розробленості проблеми, що нас цікавить, є те, що ленінські думки з національного питання не завжди враховувались при характеристиці національно-визвольного руху, що виник на околицях Росії, в тому числі і на Україні»²². Прикметним є спостереження радянського дослідника В.Л.Харитонова щодо історіографічної ситуації в цій царині у середині 60-х років, яке він висловив у 1967 р., оглядаючи найзначніші праці за 1964-1965 рр. П.І.Воробей він не згадав, що є зрозумілим – адже одесит лише розпочав розробку проблеми. А ось фінальний висновок є наче настановою для П.І.Воробей: «На наш погляд, необхідне створення комплексного марксистсько-ленінського дослідження з

українського національного руху, яке охопило б не тільки період 1917-1920 рр., але і всю передісторію цього руху з моменту його зародження». Більше того, вважаємо, що саме його він і мав на увазі, адже наведені слова було висловлено на науковому форумі, у роботі якого обидва взяли участь, а перероблені після конференції тексти вони разом подали до опублікованої через три роки збірки. Тим паче ще один з фрагментів цієї статті чітко вказує на безпосереднє дослідницьке завдання П.І.Воробей: «З середини 30-х років питання про недооцінку українськими більшовиками національного питання було знято з порядку денного у радянській історіографії. Після XX з'їзду партії попередня точка зору на питання, що розглядається, що найбільш вірно відображала історичну істину, була по суті відновлена. Однак тактика більшовиків щодо національного питання на Україні, виходячи, власне за рамки Лютневої революції і її передодня, потребує розгорнутого, побудованого на сучасних наукових знаннях дослідження діяльності більшовиків протягом всього періоду боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні»²³.

Оцінюючи всю попередню історіографію П.І.Воробей зазначав, що радянські історики багато уваги приділили вивченню класової солідарності й інтернаціональних зв'язків у революційному русі, «однак друга сторона проблеми, на яку у низці праць звертав увагу В.І.Ленін («Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення», «Робітничий клас і національне питання» та ін.)», безпосередня участь і роль робітничого класу в національно-визвольному русі, а також питання керівництва ним – залишається поки слабо вивченою». Як приклад він навів «свіженьку» на той час «Історію робітничого класу в Українській РСР» (К., 1967), де зазначеній проблемі не було приділено належної уваги²⁴.

Висхідним концептуальним положенням П.І.Воробей було визнання того що «протягом тривалого періоду (до початку XX ст.) провідну роль в національному русі відіграла українська інтелігенція, в діяльності якої проявлялася гостра боротьба революційно-демократичної і буржуазно-

націоналістичної течій. Народні маси, інтереси яких виражали революційні і демократичні кола української інтелігенції, в цей час виступали стихійно, не маючи своїх власних організацій і чітко визначених завдань. Така обстановка і давала можливість українській ліберальній буржуазії до початку ХХ ст. тримати ініціативу в національному русі у своїх руках і займати в ньому керівні позиції. В.І.Ленін зазначав, що буржуазія природно виступає на початку всякого національного руху його гегемоном (керівником) (Твори, т.20, с.376). Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. докорінно змінилась обстановка в Росії. Вирішальну роль у революційному русі почав відігравати робітничий клас, його бойові політичні організації»²⁵.

Даючи загалом вельми ортодоксальну картину розвитку революційного руху (на ній не будемо детально зупинятись), П.І.Воробей намагався надати своєму дослідженню новизни й оригінальності. Так, говорячи у 1966 р. про події революції у Російській імперії на початку ХХ століття він стверджував, що «вперше за всю історію національно-визвольного руху на Україні він перетворився під час революції 1905-1907 рр. на невід'ємну, складову частину буржуазно-демократичної революції»²⁶. А через два роки він робить важливе уточнення до цієї тези: «Одночасно з цим слід відзначити, що більшовицькі організації України в значній мірі ще не навчилися правильно урахувувати і оцінити значення національного питання в своїй діяльності. Зокрема, більшовицькі організації України ще мало використовували легальні можливості для роботи серед мас через «просвіти» і інші українські культурно-освітні організації, через газети і журнали рідною мовою місцевого населення. В роки першої російської революції, а потім і нового революційного піднесення 1910-1914 рр., більшовицькі організації України не скористались сприятливою обстановкою для видання більшовицьких газет і журналів українською мовою, на що орієнтував більшовиків України В.І.Ленін»²⁷. У наступні роки, тобто під час війни і напередодні лютневої революції 1917 року, більшовики зазнали втрат і переслідувань. На думку історика «все це відбилось на діяльності більшовицьких організацій, в тому

числі і в національному питанні. Не було доведено до успіху боротьбу за створення обласних більшовицьких об'єднань, як важливого етапу на шляху утворення всеукраїнського більшовицького центру. Не вдалося остаточно перебороти сепаратистські, шовіністичні і націоналістичні прояви серед деякої частини більшовиків, не вдалось перебороти нерозуміння, а то і ігнорування частиною більшовиків ролі і значення українського національного питання. Так і не було створено більшовицьку пресу українською мовою. Більшовицькі організації ще мало видавали листівок на рідній мові населення України»²⁸.

Все наведене вище, як вважав Петро Іванович, позначилось після початку Лютневої революції, адже у березні 1917 р. «перед більшовицькими організаціями України стояло складне завдання – очолити національно-визвольний рух народних мас, спрямувати його по послідовно демократичному шляху, перетворити у складову частину наростаючої соціалістичної революції»²⁹. Незважаючи на те, що більшовики протягом березня – червня 1917 р. брали активну участь у національно-визвольному русі мас, «вони не намагались в цей час вплинути на стихійний національно-визвольний рух трудящих, який органічно вливався у революційну боротьбу: позначилась певна слабкість більшовицьких організацій». Це трапилось, на його думку, через відсутність сил і досвіду працювати в радах робітничих, солдатських і селянських депутатів (особливо важко серед останніх). Історик зазначив, що «нові партійні групи, що виникли після повалення царату, не мали ні досвіду, ні постійного зв'язку з центром, ані чіткої політичної лінії і тактики». Негативно впливала відсутність не лише всеукраїнського, а й обласних центрів. Більшовики «не змогли у лютнево-березневі дні 1917 р. вірно оцінити роль і значення українського питання у новій обстановці». Безсумнівно, наголошував він, це було тимчасовим і невідворотно мало змінитись³⁰.

Але шлях більшовиків України до керівництва в українському русі був складнішим ніж у деяких околицях імперії (П.І.Воробей не один раз наводив

приклад Латвії). Адже «з одного боку, робітничий клас ще не був готовий до розв'язання цього завдання: у перші місяці після повалення царату відчувалась слабкість союзу робітничого класу і трудового селянства; існувало нерозуміння значення українського національного питання у боротьбі за соціалістичну революцію; більшовицькі ідеї не оволоділи ще масами». До того Центральна Рада намагалась «обманути» «народні маси». Поряд з традиційною оцінкою знаходимо вельми сміливий, як на тоді, і крамольний, як здається, пасаж: «Разом з тим при всій суперечливості політики дрібнобуржуазних партій не можна заперечувати певне позитивне значення діяльності їх лівих груп для зміцнення загальнодемократичного фронту боротьби проти царату, для росту інтересу робітників до національного питання. Крім того, ці групи видавали брошури й прокламації українською та іншими мовами місцевого населення, що більшовицькі організації робили тоді дуже рідко (це пояснювалось слабкістю їхньої матеріальної бази, недостатньою роботою більшовиків серед української інтелігенції тощо)». Незаперечним є факт співпраці більшовиків з деякими лівими групами (симптоматичним є його посилання на працю М. Попова «Очерк истории КП(б)У» 1928 року, тобто апеляція до синтетичного твору доби, що передувала виходу горезвісного сталінського «Короткого курсу») ³¹.

П.І.Воробей чітко проводив думку про те, що Центральна Рада хоч і тимчасово, але захопила ініціативу в українському русі. «Народні маси» довіряли їй і це ускладнило «процес класового і політичного розмежування» в українському національному русі. Її крах «став можливим тому, що у єдиний загальнонародний революційний потік злились соціалістичний рух багатонаціонального пролетаріату України і боротьба трудового селянства за землю, демократична течія українського національного руху і всенародна боротьба за мир». Отже, «після падіння царату пролетаріат розгорнув боротьбу за провідну роль в національно-визвольному русі з Центральною радою і очолив її в кінці 1917 р., утвердив у ньому соціалістичний зміст, привів до перемоги» ³². В іншій праці він запропонував ширшу хронологічну

межу завершення цього процесу: «демократичний національний рух мас злився з соціалістичним революційним, став соціалістичним по своїй суті і завершився створенням Української Радянської держави» наприкінці 1917 – на початку 1918 р.³³. Так, у загальних рисах, на нашу думку, виглядала концептуальна схема розв'язання проблеми, яку П.І.Воробей представив у своїх публікаціях.

Звичайно, що крім публікацій історик презентував своє дослідження і на різноманітних наукових форумах. Так, в Одесі він виступив, як вже зазначалось на ювілейній науковій сесії, присвяченій 100-річчю Одеського університету (1965), на двох звітних наукових університетських конференціях (1966-1967), науковій сесії викладачів суспільних наук вузів Одеської області (1967), науковій конференції, присвяченій п'ятдесятиріччю створення Комуністичної партії України (1968). За наслідками роботи конференції було видано збірку. П.І.Воробей був не лише членом її редколегії, але й автором двох публікацій однією з яких йому випала честь відкривати цю збірку³⁴. Київське представлення доробку П.І.Воробей була так само репрезентативним – крім названих публікацій він взяв участь у двох республіканських конференціях.

Але більш прикметною була його презентація на загальносоюзному рівні. У березні 1967 р., П.І.Воробей знову взяв участь у роботі всесоюзної наукової сесії, яку організував Інститут історії СРСР АН СРСР та Наукова рада АН СРСР з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції». Було видано збірку відповідальним редактором якої був І.І.Мінц, а його заступником – Л.М.Іванов. У листопаді 1967 р. в Одесі відбулась ще одна всесоюзна наукова сесія з проблеми «Пролетаріат Росії на шляху до Жовтня 1917 р.», яку організувала група з вивчення історії пролетаріату Росії Інституту історії СРСР АН СРСР та секція «Основні закономірності й особливості розвитку Росії в період імперіалізму» згаданої вище Наукової ради. Повідомлення П.І.Воробей «Робочий клас і український національний рух» не пройшло непоміченим організаторами. Більше того,

згодом було видано збірку «Российский пролетариат: облик, борьба, гегмония» (відповідальний редактор Л.М.Іванов) до якої увійшли лише 14 статей з 76 доповідей і повідомлень, що пролунали на конференції. До того ж П.І.Воробей було включено до редколегії (разом з відомими істориками М.С.Воліним, Ю.І.Кир'яновим та К.М.Тарновським).

Отже, працюючи над докторською дисертацією, П.І.Воробей став помітним дослідником. Наприклад В.П.Яремчук відносив його разом з С.М.Королівським, М.А.Рубачем та М.І.Супруненко до тих істориків, статті яких, опубліковані у середині 1960-х – на початку 1970-х рр., відіграли важливу роль у напрацюванні офіційної концепції українського національного руху. Причому, на його думку, вони тримались у межах офіційної концепції, викладеної у відповідних розділах загальновідомих узагальнюючих праць з історії Української РСР 1957 і 1967 рр., перегукуючись або розвиваючи окремі положення, що містились в них. Разом з тим, дещо розходиться його ж оцінка П.І.Воробей в іншому фрагменті монографії, де він називає одесита дослідником, відомим своїми неортодоксальними поглядами щодо питань національного руху в Україні на початку ХХ ст. Причому настільки, що ці погляди були помітні й «компетентним органам»³⁵.

Сьогодні важко стверджувати – випадково чи з чиеїсь подачі – коли точно і як потрапив П.І.Воробей у коло прискіпливих наглядців. Але перші негаразди не змусили себе довго чекати і виявились у затримці друку монографії, вихід якої планувався, як зазначалось, на 1968 р., але ні того, ані наступного року вона так і не побачила світ. Адже кар'єрний і дослідницький злет П.І.Воробей не залишився не помічений насамперед для В.Ю.Маланчука. Як вже зазначено вище, працюючи у Києві на посаді заступника міністра він продовжував розробку національного питання. У 1967 р. вийшла друком його чергова книга «У братній Радянській сім'ї», яка була не тільки суспільствознавчим дослідженням, але й засобом ідеологічної боротьби. А те, що він здійснював пильний моніторинг всього, що торкалось

національного питання навіть на периферії, виявилось під час партійних зборів ОДУ імені І.І.Мечникова у листопаді 1969 р.

У Державному архіві Одеської області зберігається протокол засідання партійних зборів, у роботі яких разом з партійними чиновниками районного і обласного рівня взяв участь і заступник міністра. Виступаючи, він зупинився на проблемах науково-технічного прогресу і участі університетської науки в ньому. Наприкінці виступу він відповів на запитання, в тому числі і на те, що надійшло у записці (не зрозуміло – експромтну чи підготовану). В ній автор запитував секретаря парторганізації Л.Х.Калустяна про тривалий невихід з друку монографії П.І.Воробєя, що породжувало чутки щодо утисків провінційних науковців у республіканській столиці. Л.Х.Калустян попросив відповісти заступника міністра, на що той розповів, що монографію «було з позитивними рецензіями прийнято видавництвом київського університету. Але при детальному ознайомленні з нею, низка положень з неї викликали сумніви. Ми її віддали на додаткове рецензування. Як закрита рецензія, підписана київським професором, доктором історичних наук, зав. кафедри одного з київських вузів, так і рецензія ухвалена на засіданні відділу капіталізму (його тоді очолював Ф.Є.Лось – В.Х.) Інституту історії АН УРСР і направлена Міністерству директором інституту академіком Скабою відзначають, що незважаючи на велику кількість фактичного матеріалу, монографія т. Воробєя містить цілу низку серйозних помилок методологічного, ідейно-теоретичного порядку, що т. Воробєй відступив від класових принципів в оцінці низки буржуазно-націоналістичних інститутів на Україні, зайнявся апологетизацією деяких з них». А далі вирок: «Звичайно, що у світлі цих оцінок не могло бути й мови про видання цієї монографії, адже мова йшла не про виправлення окремих помилок, а про концепції, що знаходяться в протиріччі з нашими ідейними принципами. До речі, у бесіді у Міністерстві т. Воробєй визнав, що у світлі чехословацьких подій низка положень його монографії потребує перегляду. Шкода, що лише

чехословацькі події розплющили очі т. Воробею на низку його принципових помилок»³⁶.

Згодом пролунав ще один тривожний «дзвіночок» – критичні зауваження на сторінках УГЖу. Молодий тоді історик, викладач кафедри історії КПРС КДУ ім. Т.Г.Шевченко В.В.Мусієнко умістив у передостанньому числі журналу за 1971 р. статтю «Історіографія боротьби більшовиків України за маси напередодні Великого Жовтня». У ній спеціаліст з історіографії і майбутній доктор наук (1986)³⁷, серед праць новітнього доробку із зазначеної проблематики разом з І.Ф.Курасом та А.В.Лихолатом назвав і статтю П.І.Воробей «Національна політика більшовиків України в період підготовки Великого Жовтня (березень - жовтень 1917 рр.)», опубліковану 1967 р. у Києві у виданні «Наукові праці з історії КПРС» (Вип.15, с.26-37). Проте на відміну від книжок названих істориків стаття П.І.Воробей зазнала критики: «відзначаючи досягнення українських істориків другої половини 60-х років, слід вказати і на допущені деякими авторами помилки щодо оцінки керівництва національно-визвольним рухом на різних етапах розвитку революції. Зокрема це стосується П.І.Воробей на думку якого національно-визвольний рух у березні 1917 р. розпочала інтелігенція, а за нею «в національний рух швидко втягувались робітники і селяни, міське і сільське населення України». Не розкриваючи характеру національно-визвольного руху, без належної аргументації автор твердить, що «протягом березня – червня 1917 р. ініціатива в національному русі тимчасово перейшла до рук Центральної ради – об'єднаного органу дрібнобуржуазних і буржуазних партій». Цим самим П.І.Воробей применшує величезну роботу щодо завоювання мас, проведену більшовиками в період мирного розвитку революції. За автором, більшовики очолили національно-визвольний рух лише після червневих подій, а до цього не приділяли йому належної уваги. Документальні ж матеріали незаперечно доводять, що лише Київський комітет РСДРП(б) з 2 по 14 квітня 6 разів розглядав питання національно-визвольного руху на

Україні, а за час із березня до 3 липня 1917 р. різні його аспекти 15 разів стояли на порядку денному окружних та міських конференцій, загальних зборів і засідань Київського комітету. До того ж П.І.Воробей розглядає національно-визвольний рух як самодостатній процес, штучно відриває його від загальноросійських подій. На його думку, національно-визвольний рух народних мас став складовою частиною соціалістичної революції на Україні тільки після перемоги Великого Жовтня. Це неправильне твердження суперечить ленінському визначенню місця національно-визвольного руху як складової частини соціалістичної революції»³⁸.

Можна лише уявити собі особисті переживання критикованої персони. Хоча постаті критикуючих тоді здавались ще не такими вже й грізними. Останній був ще не кандидатом наук, а В.Ю.Маланчук як через статус, так і через той непевний стан напівопального і, здавалось, колишнього партпрацівника. І В.О.Михайлов і В.К.Врублевський вказують на те, що позиції В.Ю.Маланчука тоді були хиткими і по ньому готувався потужний політичний удар³⁹. Що цей удар мав бути комплексним свідчить критика його суспільствознавчого доробку. На написану у співавторстві з М.Ю.Куліченком книгу «В.І.Ленін і розв'язання національного питання на Україні» (К., 1971) в «Українському історичному журналі» наприкінці 1971 р. з'явилась критична рецензія (рецензент заховався під криптонімом «А.Б.»). Авторам, зокрема, закидали, що вони внесли мало нового у висвітлення піднятої проблеми і часто-густо повторювали вже висловлене раніше як ними самими, так і у працях інших дослідників. Зокрема їх звинувачено, що атрибуція статті «Централізм і сепаратизм в українському соціал-демократичному русі» належить не їм, а історику О.Т.Юрченко, який писав про це ще 1960 року (раніше вважали, що її автором був О.Лола, а виявилось – П.Грищенко)⁴⁰. За іронією долі праці П.І.Воробей і В.Ю.Маланчука критикували не тільки в одному виданні, але й ще одному числі журналу.

Очевидно, з огляду на це, П.І.Воробей не полишав своєї проблематики. Протягом 1971-1972 рр. матеріал монографії він використав у двох

навчальних посібниках – «Ленін і національне питання на Україні в період трьох російських революцій» (2,5 авт. арк.) – для студентів історичного факультету та розширений російськомовний варіант у співавторстві з Г.А.Пляшко «Ленин и национальный вопрос в период трех русских революций» (5,74 авт. арк.) – для студентів-іноземців. Як зазначалось, дві його статті 1970 р. були опубліковані у московських збірках. На одну з них – «Российский пролетариат: облик, борьба, гегемония» – колеги по кафедрі (доцент Н.І.Калюшко) та факультету (професор С.К.Мельник) опублікували у 1971р. в УІЖі позитивну рецензію⁴¹. Але інший характер мала рецензія, що з'явилась у головному радянському історико-партійному виданні «Вопросы истории КПСС» у вересневому номері 1972 року. І хоча П.І.Воробєя не було згадано серед авторів розкритикованих статей збірки, загальні зауваження не могли не розповсюджуватись і на нього (нагадаємо, що він був членом її редколегії): «Підхід до ленінської спадщини у низці випадків є тенденційним. Редакційна колегія і деякі автори прагнуть до якогось «нового прочитання» праць Леніна. Причому робиться це часто-густо під претекстом нагадування про начебто забуті висловлювання вождя революції. При цьому формулюються сумнівні, а часом і явно помилкові висновки... (ця теза дуже перегукується з наведеним вище пасажем у доповіді П.П.Козиря на пленумі одеського обкому партії – В.Х.) Отже, на сторінках рецензованої книги під виглядом творчого розвитку провадяться помилкові положення. Претендуючи на новизну в розв'язанні крупних питань вітчизняної історії, автори деяких статей і редколегія збірки, на наш погляд, не достатньо відповідально поставились до розгляду низки важливих методологічних проблем стосовно характеристики російського пролетаріату, його ролі і його союзників у процесі революційної боротьби». І зовсім грізно лунало твердження про наявність у деяких статтях, в т.ч. і редакційній, низки «теоретичних положень трактовок, що свідчили про відступ авторів від марксистсько-ленінських принципів наукового дослідження»⁴².

Вважаємо, що факт перебування П.І.Воробєя у складі редколегії є

симптоматичним. Організатори названої вище конференції і упорядники збірки, зокрема Л.М. Іванов, К.М.Тарновський належали (разом з П.В.Волобуєвим, А.Я. Аврехом, В.В.Абрамовим) до так званого «нового напрямку» у радянській історіографії, представники якого намагались по-новому осмислити історію Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема вони підкреслювали багатоукладність економіки, виступали проти переоцінки матеріальних і політичних передумов революційних подій 1917 р. Безсумнівно, що цей інтелектуальний струмінь був породжений періодом політичної «відлиги» і «шістдесятництва». Проте у другій половині 60-х років консервативна частина істориків, обслуговуючи новий політичний курс, все сильніше виступала проти такого переосмислення історії. Врешті наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. «збурювачам спокою» було завдано низку ударів. Отже, згадана рецензія у «Вопросах истории КПСС» ілюструє як раз цю боротьбу. Адже рецензенти зосередились на критиці тези про тимчасову втрату пролетаріатом гегемонії на другому етапі (1906-1907 рр.) першої російської революції.

Додамо, що «реформаторам» завдавали й інших дошкульних ударів. Наприклад не було затверджено рішення Вченої ради Інституту історії СРСР про захист докторської дисертації К.М.Тарновського на тему «Проблеми соціально-економічної історії імперіалістичної Росії на сучасному етапі радянської історичної науки». У березні 1972 р. за вказівкою завідувача відділом науки та навчальних закладів ЦК КПРС С.П.Трапезникова у відділенні історії СРСР АН СРСР було проведено дискусію з питання багатоукладності, яке завершилось засудженням висунутої тези. А ще через рік у відділі науки ЦК КПРС «новий напрямок» в історичній науці було визнано, по суті, ідеологічною диверсією. Директора Інституту історії СРСР члена-кореспондента АН СРСР П.В.Волобуєва було звільнено з посади⁴³. Цілком слушною вважаємо думку висловлену у одній із збірок доби «перебудови» (1990) про політичну ситуацію, яка впливала на розвиток суспільствознавства у попередні десятиліття: «Брежневське керівництво

увяляло собою консервативне, апаратно-бюрократичне начало у партії, і воно органічно вписувалось у сталінську адміністративно-командну систему, свято охороняючи її догмати, забобони і пороки. Зі свого боку концепція розвинутого соціалізму сприяла консервації цих пороків, оскільки вона вводила у бік від наболілих проблем, від реальних протиріч суспільства»⁴⁴.

Отже стрибок В.Ю.Маланчука до республіканського Олімпу, на нашу думку, був цілком адекватним тій ситуації, коли ідеологічні імпульси з центру знаходили своє кадрове втілення на периферії. Тому московська рецензія, гадаємо, стала ще однією підставою не забути провінційного історика, який наважився працювати по його проблематиці, та ще й у відмінному ідеологічному ключі. Сприятлива ситуація для наступу на «націоналістів» складалась і на місцях. Прикметними є деякі пасажі у згаданій доповіді П.П.Козиря на липневому (1972 р.) пленумі обкому партії. Так, переходячи до місцевих справ, вів навів приклад прояву українського націоналізму на Одещині у діяльності Олекси Різниківі, Ніни Строкатої та Олексія Притики (за два місяці перед тим заарештованих і засуджених за антирадянську пропаганду), які «намагались доводити, що Україна буцімто посідає нерівноправне положення у складі Радянського Союзу, що у республіці проводиться примусова «русифікація», що український народ піддано гнобленню і щодо нього проводиться політика «геноциду». Наприкінці фрагменту перший секретар дав методологічну настанову про те, що не можна «відривати національне від інтернаціонального», пояснивши як можна уникнути ідеологічних пасток: «Не слід повторювати колишніх помилок, коли нав'язливо підкреслювалась велич України у металі, хлібі, вугіллі і в низці інших позицій. Треба підкреслювати відповідальність України за примноження могутності нашої великої держави. Слід засуджувати такі моменти, коли протиставлялись республіканські органи союзним».

Вченим-суспільствознавцям було відведено особливу роль у реалізації виголошених настанов, адже вони повинні були «приділяти більше уваги

дослідженню проблем розквіту і зближення соціалістичних націй, інтернаціонального виховання трудящих». А далі ще одна порада: «У нашій пропагандистській роботі треба підкреслювати значення російської мови як мови міжнародного спілкування, мови всього радянського народу, мови Леніна. Всі ці проблеми мають бути у полі зору парткомів і ректоратів вузів, одеської Вищої партійної школи, преси, радіо, телебачення, нашої усної пропаганди й агітації»⁴⁵.

Тож немає сумніву, що доробок П.І.Воробєя був на особливому рахунку у В.Ю.Маланчука, оскільки він був з ним добре знайомий. Адже у жовтні 1972 р. заступник міністра став секретарем ЦК КПУ, а вже через місяць в Одесі з'явилась комісія, яка перевірила парторганізацію Одеського університету. Матеріали Державного архіву Одеської області дозволяють відтворити хронологію і механізм цього партійного розгляду. Отже, комісія з дев'яти осіб на чолі з завідувачем сектору вузів ЦК КПУ Д.П. Богінею працювали 10 днів – з 13 по 23 листопада. Попередні результати було оголошено керівництву факультету та університету на нараді у ректора, де були присутні всі члени комісії, секретар парткому, завідувачі кафедр факультету та суспільних наук, завідувачі відділами вузів обкому, міському та секретар райкому. 25 листопада було проведено засідання партійного бюро історичного факультету на якому секретар партбюро П.А.Некрасов довів інформацію про роботу київської комісії. Вже з цієї попередньої інформації було зрозуміло, що вістря критики націлено насамперед на кафедру історії УРСР та її завідувача⁴⁶. Підтвердженням цього стало створення по наслідках роботи киян комісії парткому університету і проведено 13 грудня його засідання, де розглянуто питання «Про серйозні методологічні помилки у діяльності кафедри історії Української РСР історичного факультету»⁴⁷. Через тиждень, 20 грудня, зібралось партбюро факультету, де розглянули питання про С.К.Мельника та Н.І.Калюжко за згадану позитивну оцінку московської збірки⁴⁸. Того ж дня було проведено відкриті збори партійної організації історичного факультету на якому було

обговорено рішення парткому щодо кафедри історії України⁴⁹.

По наслідках засідання парткому університету (13 грудня) було створено ще одну його комісію, яка мала перевірити виконання партійною організацією історичного факультету постанови політбюро ЦК КПУ «Про подальший розвиток досліджень у галузі історико-партійної науки і поліпшення її викладання у вузах республіки» (лютий 1971 р.), а також постанови ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого удосконалення вищої освіти у країні» (липень 1972 р.) та згаданої вище постанови парткому щодо недоліків кафедри історії Української РСР. Нова комісія парткому підготувала відповідну довідку, датовану 10 січня 1973 р.⁵⁰. Наступного дня було проведено ще одне засідання партбюро історичного факультету, де було обговорено доповідь секретаря партбюро П.А.Некрасова⁵¹, з якою він виступив через кілька годин на партійних зборах університету, що розглянули питання про роботу історичного факультету⁵². Через кілька місяців, у березні 1973 р., партбюро історичного факультету розглянуло питання про вжиті заходи щодо «підвищення ідейно-теоретичного рівня наукової, навчальної і політико-виховної роботи на кафедрі», на яке було запрошено весь її склад⁵³. Всі ці матеріали свідчать, що загалом справа набула ширшого контексту ніж особисте питання П.І.Воробей, хоча у центрі партійного розгляду був, звичайно, завідувач кафедри історії Української РСР.

Алгоритм ідеологічної і виробничої критики був заданий, звичайно, київською комісією. Основні зауваження київської комісії (за браком матеріалів реконструюємо її рішення за доповіддю-відповіддю секретаря партбюро історичного факультету на зборах парторганізації університету) можна звести до таких пунктів: 1) деканат і партбюро історичного факультету здійснювали недостатньо якісний підбір і виховання викладацьких кадрів, зокрема вказали, що більшість викладачів віком понад 50 років та відсутні асистенти; 2) низький рівень проведення лекцій (проф. Мельник С.К., доц. Воробей П.І., к.і.н. А.І.Балабаєв); 3) спеціальні курси

повторюють загальні курси, наявний кричущий хронологічний дисбаланс між курсами – перевага віддавалась дорадянському часу; 4) наукові інтереси так само диспропорційні – жоден з викладачів на кафедрах не досліджував розвинуте соціалістичне суспільство і комуністичне будівництво, що відбилось і у проблематиці курсових і дипломних робіт; 5) незадовільний рівень викладання спецкурсів «В.І.Ленін – вождь і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і тріумфальної ходи радянської влади (С.К.Мельник) та «Історіографія Української РСР» (С.М.Ковбасюк, П.І.Воробей); 6) на факультеті не реагували на критику в УІЖі та «Вопросах истории КПСС» праць авторів (П.І.Воробей), які припустились методологічних помилок; 7) у посібнику П.І.Воробя «немає гострої класової і партійної оцінки антидемократичної і реакційної сутності історичної концепції Грушевського»; 8) поява некритичних рецензій на праці П.І.Воробя і Г.А.Пляшко (С.К.Мельник та Н.І.Калюжко).

У всіх інших документах бачимо як деталізацію висловлених зауважень, так і розширення їх кола. Так, у констатуючій частині доповіді голови першої комісії парткому Н.І.Калюжко закидали, що як член партбюро факультету вона не доглядила «помилки» завідувача кафедри, а також здійснювала неправильне керівництво однією з дипломних робіт, присвячених Михайлові Драгоманову: «при характеристиці М.Драгоманова допущена ідеалізація його світогляду і ролі в історії, не показані помилкові позиції Драгоманова у національному питанні, його коливання у бік буржуазного націоналізму» (партком)⁵⁴. Там само було розширено коло або підданих критиці, або тези критики: декан З.В.Першина та секретар партбюро (П.А.Некрасов) (безвідповідальне ставлення щодо керівництва роботою кафедри історії УРСР), відсутність на кафедрі принципової наукової критики і взаємної вимогливості (парторг кафедри С.М.Ковбасюк, комуністи Н.І.Калюжко та В.М.Немченко). Останньому закидали ще редакторство у навчально-методичному виданні П.І.Воробя. Рецензія Н.І.Калюжко та С.К.Мельника на московську збірку за участю П.І.Воробя кваліфіковано як

«глибоко помилкове і безпринципне». А посібник для іноземців не був запланований і безпідставно рекомендований професорами І.В.Ганевичем і С.К.Мельником без обговорення на кафедрі історії КПРС.

За рішенням парткому найбільше постраждав П.І.Воробей – його перебування на посаді завідувача визнано недоцільним, двічі «відзначили» С.К.Мельника – за підтримку посібника П.І.Воробей його мали розглянути на кафедрі історії СРСР, а за рецензію на московську збірку – на партбюро факультету (разом з Н.І.Калюшко). Цей пункт, як зазначено вище, було виконано – рецензентам вказали «на партійну та наукову безпринципність». Г.А.Пляшко мала бути розглянута на партзборах кафедри історії КПРС за «безпринципність» (співавторство у посібнику), а про «безвідповідальне ставлення» І.В.Ганевича (сприянні виходу посібника) повідомили керівництво Одеського вищого інженерного морського училища, де на той час він працював. З.В.Першиній та П.А.Некрасову обмежились вказівкою на вдосконалення роботи, а С.М.Ковбасюку – «на необхідність посилення партійного і принципового підходу до вивчення історії Української РСР».

Друга комісія парткому, що перевіряла весь історичний факультет, для партзборів університету підготувала спеціальну довідку. В ній на перше місце висунуто методологічні помилки кафедри історії УРСР. Тепер зачепили всю систему спецкурсів кафедри, адже в них «замість формування у студентів класово-партійних позицій подається об'єктивістське висвітлення поглядів істориків минулого (Антоновича, Грушевського, Костомарова)». Стосовно спецкурсу П.І.Воробей «В.І.Ленін і національне питання на Україні» йому закинули, що поглядам класиків марксизму-ленінізму відведено вісім годин, а на розгляд поглядів В.Б.Антоновича та М.С.Грушевського – аж шість.

Цього разу багато уваги було приділено відкритим лекціям. Насамперед йшлося про низький рівень лекцій С.К.Мельника з історії СРСР – адже про них у 1969 та 1970 рр. мова йшла навіть на раді і на звітно-виборчих зборах університету, і у 1971 р. відкриту лекцію було оцінено

вельми критично. Представники київської комісії завітали до нього на лекцію у листопаді 1972 р., а член комісії парткому – у січні 1973 р. Вердикт був суворим: «С.К.Мельник читає лекції на рівні, що не відповідає університетському і не робить жодних висновків з наявної критики»⁵⁵. Було піддано критиці і відкрити лекцію П.І.Воробєя (тема – «Здійснення ленінської національної політики на Україні у 1917-1924 рр.») на яку завітали вже під час партійного розгляду. В ній, на думку членів комісії парткому, «нічого не було сказано про крах українських буржуазних і дрібнобуржуазних партій, про зміст діяльності Комуністичної партії по здійсненню ленінської національної політики»⁵⁶.

Головним об'єктом критики стали згадані вище посібники. Адже комісія ЦК КПУ дорікала авторові у відході від історизму⁵⁷, а друга комісія підтвердила, що він «обійшов одне з докорінних питань – про керівну роль пролетаріату у національно-визвольному русі», не розкрив боротьбу «партії більшовиків за включення національно-визвольного руху до загального потоку боротьби за соціалізм», що вони містять неправильний методологічний підхід, адже автори чомусь «неодноразово виділяють і говорять про «українське національне питання, хоча мова, як відомо, мала йти про класовий, інтернаціональний підхід щодо розв'язання цього питання», а автор «нав'язливо підкреслює українське національне питання, посилаючись на роботи В.І.Леніна», а останній «ніде не вживає таких висловів»⁵⁸.

Незадовільним було визнане читання спеціальних курсів «Історіографія історії Української РСР» (читав разом з С.М.Ковбасюком) та «В.І.Ленін та українське національне питання»: «дають нечітку орієнтацію в області марксистсько-ленінської методології історичної науки», «в них немає послідовної критики буржуазно-націоналістичних і реформістських концепцій, бракує гостроти і партійності»⁵⁹. Й загалом наголошено, що з 30 спецкурсів лише шість присвячено історії радянського суспільства. А С.К.Мельник звів спецкурс про В.І.Леніна як керівника Жовтневої революції

до «другорядного» питання – про перемогу революції на півдні України⁶⁰. Було піддано критиці й інших викладачів, зокрема А.І.Балабаєва за низький рівень лекцій, а також вказано ще кілька прізвищ, але це були робочі зауваження набір яких містить звичайний робочий звіт – планування комплексних тем та звіти по них тощо.

Партзбори університету підбивали підсумок всій історії. Рішення їх були вельми загальними. Конкретними були рішення щодо звільнення П.І.Воробєя з посади завідувача кафедри історії УРСР та про недоцільність перебування професора С.К.Мельника у штаті історичного факультету. Але такий велелюдний захід був, певно, найнеприємнішим для фігурантів цієї справи. Інші учасники дійства виконували свої рольові функції. Новий завідувач кафедри історії УРСР доцент В.П.Вашенко говорив про здійснену роботу по виправленню помилок (авторові цих рядків розповідав тоді молодий викладач кафедри А.Д.Бачинський, що всі чекали ідеологічного пресингу, але він виявив людську порядність і ставився до підданих критиці максимально коректно). Серед конкретних заходів можна вказати на запровадження нових «актуальних» спецкурсів як «Братерська співдружність радянських народів у побудові розгорнутого соціалістичного суспільства (на матеріалах Української РСР)». Один з філологів вказував на важливість розглянутого питання не тільки для історичного чи інших гуманітарних факультетів, але й всього університету. При цьому картаючи історика за те, що той не розібрався з перенасиченим фактажем свого спецкурсу, дорікав йому за тезу про те, що «на певному етапі... ініціатива розвитку національного питання була захоплена інтелігенцією». Відзначено і надуживання позитивними оцінками творчості М.П.Драгоманова на кшталт Іванової (очевидно, що мова йшла про працю Р.Іванченко 1971 р. «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії і України (II половина XIX ст.)» так само піддано у ті часи ідеологічному остракізму)⁶¹. Ректор О.В.Богатський багато питань повернув у робочу площину, але й він не утримався від ідеологічних зауважень, закинувши філологічному

факультетові сам факт розгляду кандидатської дисертації про журнал «Дзвінок», «який виходив в Австро-Угорщині», адже крім «прогресивних» діячів, «які публікували там далеко не ліпші свої твори», брали участь запеклі націоналісти⁶².

Особливо слід відзначити розлогий виступ, що став квінтесенцією всієї критики, завідувача відділом обкому партії В.О.Кравченко, який серед іншого доволі детально (понад третину обсягу виступу) зупинився на методологічних помилках викладачів, зосередивши основну увагу на доробку П.І.Воробєя. Сам промовець вважав це важливим через те, що «не можна ці помилки розглядати просто як помилки, їх треба розглядати як прояв певних методологічних установок... Вони – наслідок помилкових методологічних установок автора і мають тенденцію відходу від принципу партійності і історизму». Спочатку партійний функціонер зупинився на спецкурсі «В.І.Ленін і національне питання на Україні у період двох російських буржуазно-демократичних революцій». Перелічуючи необхідні для висвітлення в ньому постулати, він констатує, що «ці корінні питання марксистсько-ленінської теорії з національного питання або не знайшли свого місця у спецкурсі доцента Воробєя, або просто декларуються, або представлені в урізаному, або просто у спотвореному вигляді».

Викликало заперечення В.О.Кравченка використання поняття «українське національне питання», адже через багатонаціональний склад населення Російської імперії треба було визнати понад сотню національних питань. Не погодився він і з визначенням змісту національного питання, яке у П.І.Воробєя зводилось «до культурно-просвітницьких вимог», а головним проявом національного руху – «діяльність культурно-просвітницьких організацій, виникнення українських газет и журналів, українських клубів і книгарень, а критерієм його масовості – висування масами вузьконаціональних вимог у дусі гасла «національної культури». Національно-визвольний рух зображується як переважно інтелігентський, його керівником оголошується буржуазія; «націоналістичний міщанин»

М.Драгоманов представлений діячем революційно-демократичного напрямку; Т.Г.Шевченко розглядається як «засновник революційно-демократичної течії у національному русі. Проте загальновідомо, що найяскравіше діяльність Шевченка виявилась зовсім не в українських просвітницьких організаціях, а в «партії Чернишевського», яка кликала Русь до сокири».

Далі критик перейшов до рукопису монографії, у який «данина об'єктивізму простежується досить чітко». Основна вада праці П.І.Воробєя полягала, на його думку, у тому, що «він сконцентрував увагу на висвітленні ролі буржуазних і дрібнобуржуазних партій, допускаючи при цьому об'єктивізм і тенденційність. У кожному, навіть найзапеклішому, буржуазно-націоналістичному друкованому органі або партії він намагається знайти «позитивні» риси, які бачаться насамперед у тому, що ці партії чи друковані органи викривали факти національного гноблення України. Тут автор явно піймався на гачок буржуазних і дрібнобуржуазних демагогів, приймаючи її за чисту монету. Ця помилка прямо витікає з кредо автора: «не всі класи, соціальні групи і політичні групи, а також окремих діячів можна розкласти точно по полицках політичних течій національного руху». Помилковість такої позиції – очевидна... Зосередившись на буржуазних і дрібнобуржуазних партіях, автор вкрай мало звертається до діяльності більшовиків тощо». Автору монографії закидалось наявність позитивних оцінок доробку М.С.Грушевського: «Всі історіографічні вступи фактично присвячені Грушевському. Інших істориків, в тому числі і радянських, лише перелічено».

Дісталось і спецкурс з історіографії, який П.І.Воробєй читав разом з С.М.Ковбасюком: «Робочий план курсу орієнтує не на розкриття антинаукових, буржуазно-націоналістичних тенденцій і обґрунтування марксистсько-ленінської методології історії України, а на виклад поглядів того чи іншого історика. Наприклад, про Антоновича передбачається сказати таке: «...Активна участь в українському національно-буржуазному русі

пореформеного часу. Археографічна діяльність. Схема історичного розвитку України. Головні історичні праці». У робочому плані спецкурси погляди Маркса і Енгельса на історію України та різноманітні антинаукові буржуазно-націоналістичні концепції розглядаються як рівнозначні; основоположники наукового комунізму поставлені в один ряд з Костомаровим, Антоновичем, Грушевським... У розділі плану: 4. «К.Маркс і Ф.Енгельс про найважливіші події історії України» передбачається виклад не методологічних питань, а цитування Марксом історичних монографій Костомарова, вислів К.Маркса про козацтво і Запорозьку Січ тощо. Те саме спостерігається і у питаннях вивчення ленінської теоретичної спадщини. Таким чином, план спецкурсу передбачає цитовано-ілюстративний підхід до праць К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна з історії України, що принижує значення теоретичної спадщини основоположників наукового комунізму»⁶³.

Таке розлоге цитування наведено через те, що в ньому найбільш концентровано і рельєфно наведено основні положення ідеологічної (і, треба відзначити, по-своєму кваліфікованої) критики. Важко уявити, щоб партфункціонер такого рівня сам сидів над підготовкою промови чи, тим паче, що йому спустили її згори. Отже, в апараті були ті, хто чудово розбирався у ідеологічних віяннях і тенденціях в історичній науці – здатних «дати відсіч» не грубою лайкою, а досить кваліфікованою аргументацією. З другого боку у пірамідально побудованій системі месіджів ця промова мала стати своєрідним ідеологічним дороговказом для місцевих істориків та суспільствознавців.

Врешті центральний фігурант цієї історії П.І.Воробей залишив посаду завідувача – заяву було написано ще 28 листопада, а наказ ректора вийшов від 15 грудня 1972 р.⁶⁴. Через два місяці по університетських партійних зборах, у середині березня 1972 р., партбюро історичного факультету, запросивши всіх завідувачів і колектив кафедри історії УРСР, розглянуло питання про виконання рішень парткому. Доповідаючи, В.П.Ващенко перелічив низку вжитих заходів, що мали загальний і неконкретний характер

крім одного – було відкликано з дніпропетровського та харківського видань статті П.І.Воробєя, присвячені «Просвітам». Самому Петру Івановичу у березні 1973 р. доводилось виправдовуватись на партійному бюро історичного факультету, буцім його «статті про «Просвіти» не можуть вважатись критерієм його поглядів на «Просвіти», оскільки через брак джерел у них низку положень висловлено здогадно, з метою викликати обмін думками на сторінках журналів. Можливо там є помилкові положення» і він «не має наміру наполягати на їхній вірогідності»⁶⁵. Зазначимо принагідно, що одна з них, дніпропетровська, таки встигла вийти друком⁶⁶. За іронією долі саме на неї найчастіше посилається В.П.Яремчук для характеристики доробку П.І.Воробєя⁶⁷, а сам Петро Іванович, очевидно, приховував, не подавши її у подальшому у переліках своїх праць, які періодично долучали до особистої справи, ні 1972 р., ані 1978 р.⁶⁸.

Протягом подальшого часу «питання Воробєя» кілька разів піднімалось на поверхню. Сам він та його дружина Г.А.Пляшко намагались зберегти своє добре ім'я і намагались зібрати якомога більше позитивних відгуків і рецензій про написані праці – і легше це було роботи чимдалі вони звертались від Одеси, та й Києва. Обурення цим було публічно висловлено на травневих партійних зборах 1973 р. одним з активних учасників партійного розгляду⁶⁹. Секретар парткому чітко уловив зв'язок університетської історії із республіканськими політичними подіями на цих же зборах зазначивши: «Всі ви читали редакційну статтю журналу «Комуніст України» №4 (1973 р.) про серйозні недоліки і помилки книги Шелеста «Україна наша радянська». На днях в ЦК КП України відбулось обговорення нарисів з історії Комуністичної партії України, де мова йшла про підвищення партійної відповідальності і методологічної зрілості. Ми критикуємо тов. Воробєя і кафедру історії України за те, що вони самі на повний голос не дають оцінки припущених помилок. Чому після рішення парткому і зборів т. Воробєй не відкликав свою статтю і загалом ніде відкрито не виступив, як комуніст, з визнанням своїх помилок?»⁷⁰.

Загалом моральний прес на фігурантів показаного партійного розгляду був очевидним і руйнівним. Колись авторів цих рядків Н.І.Калюжко казала про те, що був епізод у її науковій кар'єрі, коли їй підрізали крила. Вплинула історія і на молодого дослідника А.Д.Бачинського. Одним із заходів, що їх вжила кафедра для «виправлення помилок» стала зміна комплексної наукової кафедральної теми, яка відтоді і до кінця 80-х років була спрямована на вивчення історії союзу робітничого класу та селянства (на згаданих травневих зборах це помітили і, звичайно, визнали її важливою і актуальною⁷¹). Внаслідок цього А.Д.Бачинський розпочав розробку проблеми «соціалістичного будівництва» в українському придунайському краї. І хоч працював він сумлінно і продуктивно, але у середині 80-х, коли виявилась така можливість, відмовився від нав'язаної колись проблематики і так не захистив готовий вже текст докторської дисертації. Про дану історію авторів статті він розповідав, що С.М.Ковбасюк йому говорив, що на нього повіяло вітрами довоєнних репресій, коли йому довелося рятуючись від них залишити стіни університету. Але, безсумнівно, найважче було П.І.Воробею. На початку нового 1973/1974 навчального року на партійних зборах історичного факультету він з сумом висловився: «Я міг би і не виступати, але склалось враження декотрих, що як буде вести себе Воробей, так і будуть йти справи. Я проводив роботу і буду проводити, щоб віддавати всі сили, що у мене залишилися на роботі, як нас вчить партія. Є помилки, які можна визнати одразу, і я це роблю. Але є і перебільшення на мою адресу. І свої помилки визнавати я не боюсь. Мені до душі стаття Щербицького «Витоки відповідальності». Там йдеться про грубощі, які породжують невпевненість. Так ось якщо така ділова критика, то я приймаю її, а ось грубощі... Я ще раз кажу що всі сили буду віддавати роботі і працюватиму по-комуністичному»⁷². Загалом чітко простежується тенденція – чим нижче рівень розгляду питань, тим менше вони ідеологізовані. Вже на рівні кафедри обговорення носили м'якший характер. Промовистим є зауваження одного з членів партбюро, лаборанта В.Т.Лобашевського, про згуртований характер

роботи членів кафедри історії УРСР, що він аж «заздрить дружбі, що складається на цій кафедрі, на відміну від кафедри нової і новітньої історії, де чвари не вщухають»⁷³. Втім це, певно, не вберегло цілковито Петра Івановича від згуби. Дочка та колеги одностайно відзначали, що перенесені під час цієї історії стреси підірвали здоров'я історика і прискорили його ухід з життя 22 жовтня 1985 року.

Отже, корекція політичного курсу союзного партійного керівництва у контексті парадигми побудови «розвинутого соціалістичного суспільства» поступово розповсюджувалась по республіках, у яких на той час лібералізація доби хрущовської «відлиги» вже призвела до появи паростків переосмислення минулого, відходячи від догматичних настанов історіописання доби сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)». Одеські науковці-україністи і зокрема історик П.І.Воробей, свідомо чи латентно, але належали до такої творчої частини інтелігенції, яка була на вістрі методології змін. Тому, гадаємо, що випадковість потрапляння наукового доробку П.І.Воробєя до основних мішеней насправді є більше закономірністю. Уважне око В.Ю.Маланчука, людини небезталанної і харизматичної, не випадково вихопило із всіх текстів, що продукували периферійні історики на сторінках київських видань, саме його твори, оскільки в них містились приховані засади реформаторства, які при послідовному і логічному завершенні могли стати реальною загрозою тим догматам соціалізму на яких трималось «ефективне» соціалістичне будівництво зразка 30-х років. Тому за журнальною критикою потягнувся партійний розгляд, який відіграв роль сигнальних посилянь щодо тих ідеологічних меж у гуманітаристиці і суспільствознавстві, які не можна було переходити. Саме такий характер дискусії «в одні ворота» означав відступ від лібералізації і паростків плюралізму, які були загрозою системі. Оскільки цей епізод з історії Одеського університету знаходиться на відносно невеликій хронологічній дистанції від сучасності – деякі деталі, зокрема прізвища деяких дійових осіб з етичних міркувань навмисне не названі – адже у даному разі це не має

принципового значення. З її учасниками авторів доводилось спілкуватись в тому числі і з приводу подій 1972 року, а з тодішніми студентами історичного факультету можна й поспілкуватись і тепер. Для переважної більшості сучасників цієї історії і тих, хто хотів би збагнути її сенс у наступні після неї роки, вона уявляється безглуздою випадковістю – адже в його творах «нічого такого» (антирадянського) не було. Це лише на перший погляд. Так само говорять й про вигаданий процес «Спілки визволення України» 1930 р. Але при детальному вивченні минулого, творчого доробку, неpubлічного життя жертв того процесу можна побачити, що вони об'єктивно несли загрозу Системі, що тоді формувалась. У нашому ж випадку це був вже один з останніх пароксизмів Системи, яка хоч і переживала кризу, але ще вмiла ефективно захищатись.

1. Історія Одеського університету (1865-2000) / Під. ред. В.А.Сминтини. – Одеса: «АстроПринт», 2000. – С.99.
2. Державний архів Одеської області. – Ф.90. – Оп.1. – Спр.406. – Арк.1-44.
3. Саган О. Петро Юхимович Шелест. Міфи і реалії. – Режим доступу: http://www.pseudology.org/Eneida/Shelest_PE.htm
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. – К., 1996. – С.285.
5. ДАОО. – Ф.11. – Оп.107. – Спр. 5. – Арк.14.
6. Маланчук В. Сила великої дружби // Правда. – 1965. – 16 декабря.
7. «Борьба с национализмом» и политическая история СССР 1960-1970-х годов. Беседа Николая Митрохина с Вячеславом Александровичем Михайловым // Неприкосновенный запас. – 2011. – №4(78). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/ni20.html>
8. Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). – К., 2000. – С.165-166.
9. Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки поморника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К.: Фірма «Довіра», 1993. – С.120.
10. Хмарський В.М. Кафедра історії України Одеського університету: чому і як її було відновлено у середині 50-х рр. ХХ ст. // Записки історичного факультету. – 2008. – Вип. 19.– С. 256.

11. ДАОО. – Ф.90. – Оп.1. – Спр.395. – Арк.183.
12. Поточний архів Одеського національного університету імені І.І.Мечникова. – Особиста справа Воробей П.І. – Арк.32-33.
13. Наукова сесія ОДУ, присвячена рішенням XXI з'їзду КПРС. 22-23 квітня 1959 р. Тези доповідей. – Одеса: Видавництво Одеського університету, 1959. – С.13-17.
14. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозького», 2009. – С.82-83.
15. Миллер В.И. Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции // История СССР. – 1964. – №5. – С.216,218.
16. Лугова О.І. Про роботу Наукової ради з проблеми "Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій" у 1964 р. // УІЖ. – 1965. – №2. – С.152-153.
17. Ювілейна наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського державного університету імені І.І.Мечникова. Тези доповідей. - Одеса: Видавництво Одеського університету, 1965. – С.66-68.
18. Поточний архів ОНУ імені І.І.Мечникова. – Особиста справа Воробей П.І. – Арк.31.
19. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С.305.
20. Воробей П.І. Національно-визвольний рух на Україні у період піднесення першої російської революції 1905 р. // УІЖ – 1966. – С.26; його ж. Більшовицькі організації України і національне питання (1903 – лютий 1917 р.) // Матеріали наукової конференції, присвяченої п'ятдесятиріччю Комуністичної партії України. – Одеса, 1968. – С.149.
21. Воробей П.І. Національна політика більшовиків України в період підготовки Великого Жовтня (березень – жовтень 1917 р.) // Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий наук зб. Вип.15. Більшовицькі організації Півдня України у боротьбі за владу рад. – К.: вид-во Київського університету, 1967. – С.27.
22. Воробей П.І. Февральська революція и українское национальное движение // Свержение самодержавия. Сборник статей. – М.: Наука, 1970. – С.195.
23. Харитонов В.Л. Советская историография Февральской революции 1917 г. на Украине // Свержение самодержавия. Сборник статей. – М., 1970. – С.307-308.
24. Воробей П.І. Рабочий класс и украинское национальное движение // Российский пролетариат: облик, борьба, гегмония. – М.: Наука, 1970. – С.70-71.
25. Воробей П.І. Національно-визвольний рух на Україні у період піднесення першої російської революції 1905 р. – С.28-29.
26. Там само. – С.35.
27. Воробей П.І. Більшовицькі організації України і національне питання (1903 –

- лютий 1917 р.) // Матеріали наукової конференції, присвяченої п'ятдесятиріччю Комуністичної партії України. – Одеса, 1968. – С.154-155.
28. Там само. – С. 157-158.
29. Воробей П.І. Февральська революція и українське національне движение – С.201.
30. Воробей П.І. Рабочий клас и українське національне движение // Російський пролетаріат: облик, боротьба, гегемонія. – М.: Наука, 1970. С.74, 79.
31. Воробей П.І. Февральська революція и українське національне движение. – С.198.
32. Воробей П.І. Рабочий клас и українське національне движение. – С.81-82.
33. Воробей П.І. Февральська революція и українське національне движение. – С.202.
34. Воробей П.І. В.І.Ленін і утворення КП України // Матеріали наукової конференції, присвяченої п'ятдесятиріччю Комуністичної партії України. – Одеса, 1968. – С.3-7.
35. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С.405.
36. ДАОО. – Ф.90. – Оп.1. – Спр. 354. – Арк.105-106.
37. Історичний факультет Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка: минуле і сьогодення (1834-2004) / Під ред. проф. Г.Д.Казьмирчука. – К.: Прайм-М, 2004. – С.258.
38. Мусієнко В.В. Історіографія боротьби більшовиків України за маси напередодні Великого Жовтня // УІЖ. - 1971. - №11. – С.140.
39. Врублевський В. Вказ. праця. – С.116.
40. А.Б. Важлива тема потребує глибокого дослідження // УІЖ. – 1971. - №11. – С.155-156.
41. Калюшко Н.І., Мельник С.К. «Російський пролетаріат. Облик, боротьба, гегемонія», изд-во «Наука», М., 1970. 361 с. // УІЖ. – 1971. – С.143-145.
42. Голуб П.А., Лаверычев В.Я., Соболев П.Н. О книге «Російський пролетаріат: облик, боротьба, гегемонія» // Вопросы истории КПСС. – 1972. – №9. – С.121, 132.
43. Ганелин Р. Ш. Творческий путь А. Я. Авреха // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 105; Поликарпов В.В. К.Н.Тарновский и «новое направление» в изучении социально-экономической истории России конца XIX – начала XX века / В кн.: Константин Николаевич Тарновский. Историк и его время. Историография, воспоминания, исследования / Сост. Б. Дубенцов, С. Лебедев, И. Лукоянов. Ред. А.Цамутали. – М., OZON.RU 2002. – С.45-52.
44. На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе. – М., 1990. – С.63. – режим доступу: <http://www.kazedu.kz/referat/155994>.
45. ДАОО. – Ф.11. – Оп.107. – Спр.5. – Арк.15.
46. ДАОО. – Ф.90 – Оп.1. – Спр.404. – Арк.143.

47. Там само. – Спр. 395. – Арк.179-196.
48. Там само. – Спр.404. – Арк.157-159.
49. Там само. – Арк.70-82.
50. Там само. – Спр.395. – Арк.45-52.
51. Там само. – Спр.421. – Арк.1-3.
52. Там само. - Арк. 6-; Ф.90. – Оп.1. – Спр.406. – Арк.5.
53. Там само. – Спр.421. – Арк.69-77.
54. Там само. – Спр. 395. – Арк.182.
55. Там само. – Спр.406. – Арк.48.
56. Там само.
57. Там само. – Спр. 395. – Арк.183.
58. Там само. – Арк.181.
59. Там само. – Арк.193.
60. Там само. – Спр.406. – Арк.49.
61. Там само. – Арк.9-10.
62. Там само. – Арк.22.
63. Там само. – Арк.30-32.
64. Поточний архів ОНУ імені І.І.Мечникова. – Особиста справа Воробей П.І. – Арк.34-35.
65. ДАОО. – Ф.90. – Оп.1. – Спр.421. – Арк.70.
66. Воробей П. И. Советская историография национального вопроса на Украине (1900 – март 1917 гг.) // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1972. – С.27-40.
67. Яремчук В. Минуте України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С.305-307.
68. Поточний архів ОНУ імені І.І.Мечникова. – Особиста справа Воробей П.І. – Арк. 43, 45.
69. Там само. – Спр.420. – Арк.86-87.
70. Там само. – Арк.122.
71. Там само. – Арк.126.
72. Там само. – Арк.46.
73. Там само. – Спр.421. – Арк.70.

ЗАЇРА ВАЛЕНТИНІВНА ПЕРШИНА: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ

У нас есть возможность, только надо иметь в том потребность, обратиться к глубинам собственной памяти и души, заново посмотреть на прошедшие времена, оценить и переосмыслить многие свои поступки, устыдиться или порадоваться им.

«Завжди зібрана, строго пунктуальна, елегантна, доброзичливо усміхнена, дотепно-іронічна – вона випромінювала якусь особливу ауру, приваблювала і зачаровувала аудиторію, і не тільки чоловічу»¹; «Чуть полноватая, темноволосая, красивая, ухоженная и властная женщина. Глаза карие с зеленоватым оттенком, холодные, цепкие, взгляд пронизательный, я бы даже сказал, пронизывающий, губы тонкие, всегда готовые скривиться в презрительную усмешку»² – це про Першину Заїру Валентинівну, доктора історичних наук, професора, багаторічного декана і завідувачу кафедрою Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

У 2013 році виповнюється 10 років з дня смерті З. В. Першиної – зовсім невеликий, здається, проміжок часу з точки зору історії, але достатній для перших рефлексій щодо окремих її персонажів. За ці майже 10 років про ЗВП (переважно так називали її на факультеті) написано небагато: низка хвалебних відгуків до 75-літнього ювілею у збірнику «Записки історичного факультету» та декілька спогадів колег і бувших студентів, переважно з негативним, а інколи і відкрито агресивним забарвленням.

Так хто вона була: «человек высокой интеллигентности, интеллектуальности, блестящий лектор и ученый» (С. Вегерчук), «женщина-легенда, эталон духовности, этики высокой науки» (Д. Шелест, Р. Чернега), «блестящий администратор с диктаторскими наклонностями» (І. Серов), «личность неординарная», яка «не пошла по стезе чистой науки, а избрала более сытый путь административной карьеры и личного благополучия»

(Д. Урсу) чи «императрицею», що «прошлась по судьбам людей, как танк по музейному паркету» (Г. Гребенник)?

Мені, як одній із останніх учениць Заїри Валентинівни, щиро вдячній їй за підтримку і опіку в перших кроках в науковому та викладацькому середовищі, колега порадив «прийняти пігулку від суб'єктивності», очевидно, розраховуючи на достатньо об'єктивний виклад матеріалу без перебільшень та замовчувань. Тому – геть емоції, оперуємо фактами.

Становлення.

Заїра Валентинівна Першина народилася 23 лютого 1925 року в Одесі. Корінна одеситка, все своє життя пов'язала з улюбленим містом. Батьки – Першин Валентин Порфирович та Першина (у дівочтві – Соколова) Олена Григорівна – були службовцями: батько працював на одеській митниці, а потім в порту, мати – в управлінні ЕПРОНу. Середню освіту З. В. Першина здобувала в школі № 35, яка знаходилася по вулиці Старопортофранківській та була однією з найкращих в місті, але довчитися їй там не судилося. В липні 1941 року, щойно закінчивши восьмий клас, Заїра разом з матір'ю евакуювалася в м. Сизрань Куйбишевської області (Росія), де вступила до школи № 7 і у 1943 році отримала атестат про середню освіту³. З.В. Першина хотіла стати юристом, тому вступила до Першого державного юридичного інституту (Московський юридичний інститут), який знаходився в м. Алма-Ата (Казахстан), куди вона і переїхала разом з матір'ю. Там дівчина провчилася тільки рік, але цей час вона згадувала як важливий період у своєму становленні як науковця. Зокрема, у біографії З. В. Першиної, складеною В. М. Хмарським і опублікованою в збірнику «Записки історичного факультету», присвяченому 75-літньому ювілею нашої героїні, вказувалося, що цей період став для студентки-першокурсниці другим кроком (першим був одеський період шкільного навчання) до справжньої науки⁴. Величезне враження (очевидно, за розповідями самої З. В. Першиної) справили на неї лекції та семінари, які вів видатний радянський юрист, історик держави та права С. В. Юшков та інші професори цього вузу. Саме

вони прищепили їй бажання й уміння працювати з історичними джерелами, критично осмислювати історіографію⁵.

У 1944 році З. В. Першина повернулася до рідної Одеси. Ось як вона сама пригадувала той період свого життя: «Что больше всего поразило меня в родном городе по возвращению в сентябре 1944 года? Город был пуст. В дневное время некоторое оживление царило в районе Привоза и Нового базара. На остальных улицах можно было встретить двух-трех человек. Трамваи не ходили. Троллейбусных линий в Одессе еще не было. Город был чист. Но черными провалами зияли разрушенные здания, иногда целые кварталы. Например, вся нынешняя улица Горького. В начале ее высился остов довоенного Дома офицеров, в котором впоследствии после восстановления разместился кинотеатр «Одесса», а далее шли сплошь разбитые дома. Руины остались от здания железнодорожного вокзала, обломками строений была завалена Приморская улица. Бездействующим стоял порт. ... Удивляло то, что многие одесситы, пережившие оккупацию, старались не говорить или очень скупно, сдержанно рассказывали о тех годах. Мы, возвратившиеся в город, ждали горьких, безутешных воспоминаний о той поре. Но в массе своей этого не было. Тяжкими испытаниями и горестями своими делились фронтовики, родственники погибших, угнанных в Германию, уезжавшие в эвакуацию»⁶.

Студентка та аспірантка.

Життя в Одесі поступово налагоджувалося. На початку жовтня 1944 року майже у повному складі відновив роботу Одеський університет. На його факультетах налічувалося більше 1500 студентів, викладацьку роботу вело 200 чоловік на 51 кафедрі. Але юридичний факультет, про який мріяла Заїра Валентинівна, в Одеському університеті буде відкрито тільки у 1947 році, та й то не надовго (до 1954 року). Альтернативою для молодої студентки став історичний факультет. Після розмови з ректором Одеського університету М. А. Савчуком, а потім за його рекомендацією з заступником декана історичного факультету С. М. Ковбасюком, З. В. Першина вступила на

перший курс істфаку. «Исторический факультет Одесского университета вошел в мою жизнь неожиданно и навсегда» – напише набагато пізніше, вже наприкінці 1990-х років Заїра Валентинівна, і ці слова стануть епіграфом її життєвого шляху на історичному факультеті Одеського державного / національного університету.

Факультет зустрів молоду цілеспрямовану студентку блискучим викладацьким колективом. Доля викладачів університету у перші повоєнні роки складалася по-різному. Деяких з них, хто залишався в Одесі в період окупації, після звільнення міста від загарбників було заарештовано за «співпрацю з окупаційними властями», деяких звільнено, але більшість все-таки отримали можливість продовжити свою наукову і викладацьку діяльність.

На чолі історичного факультету стояв тоді відомий фахівець в галузі нової історії країн Європи К. П. Добролюбський. Випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету, з 1920 року він викладав загальну історію у різних вишах Одеси, а після поновлення Одеського університету став завідувачем кафедри нової історії та тричі обирався деканом історичного факультету (1937-1938, 1940-1941, 1944-1953 роки). У повоєнні роки К. П. Добролюбський читав курси з історії нового часу, спеціальні курси з історії Великої французької революції, з історіографії. «Лекции К. П. Добролюбский читал глубокие по содержанию, особенно курс историографии новой истории. Однако форма изложения его лекций не была яркой. Характер у Константина Павловича был мягкий.... Большим достоинством К. П. Добролюбского было то, что в сложнейших условиях различных идеологических кампаний послевоенных лет он умел высоко удерживать планку научного уровня преподавания на факультете. При нем на историческом факультете сложился преподавательский корпус высокого профессионального уровня, преданный науке и уделявший большое внимание научному воспитанию студентов»⁷ – згадувала пізніше З. В. Першина.

Кафедрою історії стародавнього світу та археології у той час керував А. Г. Готалов-Готліб, який успішно викладав і готував аспірантів. Серед учнів професора А. Г. Готалова-Готліба був П. О. Каришковський, майбутній візантієзнавець і античник, навчався в окупованій Одесі у професора Б. В. Варнеке, а з 1946 року – аспірант та асистент кафедри історії стародавнього світу та археології. На кафедрі працював і «человек добрейшей души и широкой научной эрудиции» М. Ф. Болтенко, всесвітньо відомий археолог, відкривач Усатівської археологічної культури та дослідник низки античних пам'яток Північного Причорномор'я.

Кафедру історії середніх віків очолював професор М. М. Розенталь, який займав цю посаду за часів евакуації, а після війни відновив читання курсів з історії Англії і Франції: «Его научно-исследовательская деятельность была обращена главным образом к изучению истории духовной культуры переходных эпох – от античности к средневековью и от средних веков к новому времени. Блистательный лектор, Н. Н. Розенталь читал общий курс по истории средних веков и специальные курсы по истории культуры эпохи Возрождения, об отражении истории Англии в творчестве В. Шекспира, по истории христианства и др.»⁸

Найбільш яскравими викладачами істфаку повоєнних років З.В. Першина називала завідувача кафедри історії СРСР, випускника Московського університету, знавця історіографії історії Росії дожовтневого періоду М. П. Коровякова – «был доцентом, но уровень его знаний был профессорским» та доцента С. М. Ковбасюка – «человек живого ума и высокой требовательности. Прекрасно зная исторические источники, он старался и нам привить навыки их научного анализа, добросовестного отношения к историческому документу, факту»⁹.

Після закінчення університету З. В. Першина отримала диплом з відзнакою¹⁰ і продовжила навчання в аспірантурі, обравши для дослідження апробовану ще в студентські роки тему «О. І. Герцен і слов'янське питання». Науковим керівником аспірантки був доцент С. М. Ковбасюк. Висвітлюючи

цей період в житті З. В. Першиної, її біографи вказували, що виконання дисертаційного дослідження виявилось не безхмарним: труднощі виникли у трьох площинах. Перша – постать російського мислителя. При всьому позитивному ставленні до нього офіційної науки, він був далеко не рівня канонізованим класикам, а суперечливість його світогляду (та його оцінок) завжди була у зоні уваги ревнителів ідеологічної чистоти науки. Друга – так само слов'янська проблема мала ідеологічний присмак у зв'язку з «побудовою соціалізму у країнах народної демократії». Третя – важкодоступність джерельної бази. Адже, повного зібрання творів О.І. Герцена на той час ще не було видано, а з колекціями документів і матеріалів О. І. Герцена та М. П. Огарева з так званих Празького і Софійського архівів, що зберігалися у Москві, дозволялось працювати дуже вузькому колу дослідників¹¹. До цього переліку виробничих проблем, мабуть, варто додати ще один особистий штрих: саме в період навчання в аспірантурі З. В. Першина стала мамою, народивши доньку Марину.

Завдяки своїй організованості і цілеспрямованості, дослідниця все ж успішно завершила роботу і вчасно подала на розгляд кандидатську дисертацію. захист відбувся 27 червня 1953 року у науковій раді Інституту історії АН УРСР (Київ)¹². Офіційними опонентами були відомі українські науковці професори А. О. Введенський та Ф. П. Шевченко.

Викладач і педагог.

Ще під час навчання в аспірантурі З. В. Першина розпочала викладацьку кар'єру. Пригадую, з якою гордістю вона говорила: «В моїй трудовій книжці тільки один запис про місце роботи – Одеський університет». З 1 вересня 1952 року З. В. Першина була зарахована на посаду старшого викладача кафедри історії СРСР, а з 1 вересня 1956 року – на посаду доцента цієї ж кафедри¹³. Протягом багаторічного періоду викладацької діяльності З. В. Першина читала курси з історії Росії II половини XIX – початку XX ст., спеціальні курси з історії робітничого руху

та громадсько-політичного життя II половини XIX – початку XX ст., курс з архівознавства.

Вона завжди ретельно готувалася до занять, шліфуючи зміст лекційного матеріалу. Її лекторський хист і вміння подавати матеріал, впевненість і переконливість відзначали студенти різних поколінь. Приведу на доказ цього витяги зі спогадів двох поважних вчених-істориків, які в свій час були студентами З. В. Першиної. Один – тепер доктор наук, працює в Національній Академії Наук України – все життя був вдячний З. В. Першиній за «школу істфаку» і дуже добре відзивався про неї. Інший – професор, викладач Одеського ВНЗ, у своїх записках «обитателя одесского истфака», скажімо так, не дуже захопливо згадував про неї. Але обидва віддавали належне викладацькому таланту З. В. Першиної. «Вперше я побачив Заїру Валентинівну за кафедрою, коли перейшов на третій курс. Те, як вона читала курс історії СРСР XIX ст., мені сподобалося відразу. Відчувалися і талант лектора, і знання предмету. Раптом в аудиторію увійшов С. М. Ковбасюк і почав слухати. З. В. Першина розхвилювалася і лише згодом оволоділа увагою величезної кількості студентів. Якраз тоді ліквідовували історичні факультети в кількох педінститутах, і кількість студентів на нашому курсі подвоїлася. Дочитувала вона лекції з певним напруженням, а я співчутливо слідкував за нею. Було незрозуміло, чому вона хвилюється на відкритій лекції. В субординації я не розбирався: те, що С. М. Ковбасюк працював тоді проректором, мене не обходило»¹⁴ – згадував С. В. Кульчицький. А ось спогади Г. Гребенника: «Заира Валентиновна читала нам на третьем курсе историю СССР. Ее специальностью были Герцен, революционные демократы, народники, первые марксистские и рабочие организации. Хронологические рамки – вторая половина XIX в. Лекции читала она хорошо. Обладала высокой культурой речи. Ни одного слова-паразита, которое резало бы слух. Голос поставлен, тембр голоса приятный, речь четкая, темп речи позволял легко конспектировать за ней. В общем, классика преподавательского жанра»¹⁵.

Деканесса і адміністратор.

На 1960-1970-ті роки прийшовся пік адміністративної кар'єри З. В. Першиної. Штрихи до портрету ЗВП-адміністратора намагалися накреслити всі її свідомі та несвідомі біографи: як ті, хто писав безпосередньо про неї, так і ті, хто писав про історичний факультет цього періоду. І це не дивно. В особовій справі З. В. Першиної вказано: у 1959 році Вищою атестаційною комісією Міністерства освіти СРСР затверджена у вченому званні доцента; з 1 січня 1966 року призначена деканом історичного факультету; з 3 вересня 1977 року переведена на посаду професора кафедри історії СРСР; 12 травня 1978 року Вищою атестаційною комісією при Раді міністрів СРСР присуджено науковий ступінь доктора історичних наук, 23 лютого 1979 року присвоєно вчене звання професора, 29 січня 1980 року переведена на посаду завідувачої кафедри історії УРСР, історіографії та джерелознавства¹⁶.

Мабуть, тільки ті, хто перебував або перебуває на високих адміністративних посадах, можуть уявити скільки часу, сил і здоров'я відбирає така робота, але З. В. Першина зуміла не тільки втриматися, а й вивести факультет на перші позиції в університеті.

Найбільш суперечливі свідчення наводяться щодо 18-літнього періоду перебування З. В. Першиної на посаді декана історичного факультету. Відразу скажемо, що нікому ні до, ні після неї не вдалося втриматися стільки років у кріслі декана. А часи були непрості: ідеологічні чистки початку 1970-х років завдали відчутного удару історикам-науковцям. Це було пов'язано з сумнозвісними наслідками в суспільно-політичному житті України зміни у 1972 р. республіканського партійного керівництва, коли у всіх вузах почали нищпорити спеціальні комісії для пошуку «помилки» у висвітленні національного питання і проявів «буржуазного націоналізму». Не обійшли вони і Одеський університет. Удар прийшовся на кафедру історії УРСР та її завідувача П. І. Воробей.

Наприкінці 1960-х років П. І. Воробей підготував монографію з історії національно-визвольного руху в Україні на початку ХХ ст., але вона була

негативно оцінена київськими науковцями, і на історичний факультет Одеського державного університету була направлена комісія ЦК КПУ. Перевірка відбувалася в кращих традиціях радянської системи і мала такі ж наслідки: розробку теми заборонили, завідувача зняли з посади, на засіданні кафедри, факультету, а потім на партійних університетських зборах влаштували показовий розгляд справи з засудженням «буржуазного націоналіста» та «каяттям» останнього. У спогадах професора Д. П. Урсу про історичний факультет того періоду вказувалося, що З. В. Першина, слідом за заступником міністра вищої освіти Б. П. Ковалевським, виступала на цих зборах зі звинувачувальною промовою і вимагала від П. І. Воробєя «саморазоблачення и разоружения»¹⁷. Очевидно, як декан історичного/ідеологічного факультету вона вчинила «по-партійному», в першу чергу, можливо, тому, що як адміністратор розуміла безнадійність виступу проти міністерських чиновників. Але як людина, вона як могла підтримувала Петра Івановича.

У спогадах С. Заремби, зокрема, ця історія подається так: «Не можу не згадати ще одного факту, який характеризує З. В. Першину як людину. Коли в СРСР розпочалася діяльність чорного кардинала Сулова, в Україні його посіпаки Маланчука, настали для національної інтелігенції дні випробувань. В Одеському університеті почалися гоніння на кафедру історії України та її завідувача доцента Петра Івановича Воробєя було звільнено. Я цю прекрасну людину добре знав, бо був старостою гуртка історії України, він був керівником моєї дипломної. Заїра Валентинівна Першина встала на його захист. Я зустрічався з ним в останнє уже після третього його інфаркту, коли стан вченого був важкий. Він був дуже вдячний З. В. Першиній за підтримку і просив мене написати коли-небудь добре слово про цю людину»¹⁸. Від себе додаю, що в 1984 році, практично напередодні смерті П. І. Воробєя, в «Українському історичному журналі» була опублікована спільна (П.І. Воробєя та З. В. Першиної) рецензія на книгу А. М. Панкратової «Рабочий класс России»¹⁹.

Досить поширеними в наративних джерелах є свідчення про адміністративну жорсткість З. В. Першиної, про її безпринципність по відношенню до «незручних» викладачів факультету. Яскравим прикладом є історія звільнення професора К. Д. Петряєва, який працював в Одеському університеті з 1953 по 1972 рік²⁰. У своїх автобіографічних записках К.Д. Петряєв відзивався про З. В. Першину як «наиболее яркий тип карьеристки, да еще с явно выраженными садистскими наклонностями и рафинированной лживостью». Він відкрито звинуватив ЗВП в упередженості та цькуванні, а університетські роки назвав «героическим двадцатилетием мирного сражения». Разом з тим очевидець подій Д. П. Урсу привів іншу версію, в якій чітко доведено звільнення К. Д. Петряєва не через «холодну війну з начальством», а через систематичне порушення трудової дисципліни.

Ще одне звинувачення, яке закидають З. В. Першиній – перетворення кафедри історії УРСР в кафедру історії УРСР, історіографії та джерелознавства, а точніше – створення цієї «гібридної» кафедри «під себе». Погляньмо на ситуацію з іншого боку. Події початку 1970-х років, ідеологічні чистки призвели до кризи і поступового «замороження» кафедри історії України. Кадрове поповнення стало не можливим, а студентська спеціалізація і взагалі зникла. Отже, кафедра, зменшена штатно до межі мінімуму, знаходилась наприкінці 1970-х років під загрозою розформування. Своєрідним виходом з такої ситуації, щоб зберегти кафедру та її кадровий склад істориків-україністів, стала трансформація кафедри, перехід до неї кількох викладачів, в тому числі і професора З. В. Першиної. Вона ж і очолила кафедру, яка відтоді і протягом десяти років (1980-1990) мала назву «Історії Української РСР, історіографії і джерелознавства»²¹. В ті роки завідувачка кафедрою вела курс історіографії, читала вступ до архівознавства і вела архівну практику студентів.

Оцінюючи адміністративну діяльність З. В. Першиної, звернуся до думки колеги про те, що немає «добрих» і «поганих» поколінь. Є скоріше люди-будівники - системоутворювачі (без будь-яких ідеологічних еківоків),

є люди байдужі - баласт (у нормальному розумінні) і є руйнівники системи. З. В. Першина належала безсумнівно до першої категорії. В ті непрості часи вона виявила себе здібним і невтомним організатором навчального процесу і наукових досліджень на факультеті²². Розроблялись проблемні курси і спецкурси, успішно працювала аспірантура, захищались дисертації. Саме в цей час захистили докторські дисертації П. О. Каришковський (у 1969 році), М. Ю. Раковський (у 1966 році), С. И. Аппатов (у 1980 році) та Д. П. Урсу (у 1985 році).

Наукова діяльність

Коло наукових інтересів З. В. Першиної було досить широким: від вивчення історії Росії XIX ст. до українознавчої та краєзнавчої проблематики, історіографічних та джерелознавчих досліджень. Визначення наукової проблематики розпочалося ще під час студентських років, при чому молоду дослідницю цікавили долі визначних історичних осіб: від Жанни Д'Арк до Олександра Герцена. Саме вивченню діяльності останнього була присвячена кандидатська дисертація. В наступні роки ця тема була розширена до вивчення суспільно-політичного та революційного руху у II половині XIX – початку XX ст. на півдні Росії та дослідження краєзнавчої історії. У 1966 році вона стала фундатором Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури в Одеській області, її обрали головою його Обласного правління²³. На початку 1980-х років З. В. Першина очолила кафедру історії УРСР, історіографії та джерелознавства, а з 1990-го року у зв'язку з черговою кафедральною реорганізацією на факультеті З. В. Першина була переведена на посаду професора кафедри історії України²⁴. В її науковому багажі цього періоду переважали публікації з історіографічної та джерелознавчої проблематики, дослідження з україністики.

Визначенням фахового рівня З. В. Першиної було введення її до Республіканської наукової ради по проблемі «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду», обрання головою Одеської секції Наукової ради по проблемі «Історія історичної науки» при Відділенні історії

АН СРСР, членом конкурсної комісії Мінвузу СРСР по присудженню Державних премій по історичних науках. У 1985 році наукова і педагогічна діяльність З. В. Першиної була відзначена присвоєнням їй почесного звання «Заслуженого працівника вищої школи України», а в 1995 році її обрали до складу новоствореної Академії історії та філософії природничих і технічних наук²⁵.

Перші наукові розвідки З. В. Першиної хронологічно відносяться до 1950 року, останні публікації побачили світ у 2002 році. В особовій справі З.В. Першиної, яка зберігається в архіві Одеського національного університету, є перелік її наукових праць, написаних до 1997 року включно, який складається із 110 одиниць. Враховуючи публікації останніх років, приходимо до попереднього висновку, що її перу належать 118 робіт, серед яких – 3 особисті монографії, участь в 15 колективних монографіях (дві з них – багатотомники з історії Української СРСР 1978 та 1983 року видання), кандидатська та докторська дисертації, 10 статей в енциклопедичних виданнях (включаючи «Українську радянську енциклопедію» та «Радянську енциклопедію історії України»), 12 рецензій, 86 статей та публікацій. До цього списку можна додати 11 навчально-методичних видань та близько 20 монографій, в яких З. В. Першина була науковим редактором.

Тематично наукові праці З. В. Першиної можна розділити на дві групи. До першої віднесемо роботи з історії Росії, які написані в 1950-1960-х роках та пов'язані переважним чином з темою кандидатської дисертації. Це – низка статей про О. І. Герцена та російський революційний рух у другій половині ХІХ ст.²⁶ В наступні роки з'явилося ще декілька публікацій на цю тематику, але вони подібні до попередніх. Єдине виключення – стаття «А. И. Герцен и современность» (1987 рік), в якій проводилися історичні паралелі двох зламних періодів в історії Росії²⁷.

Друга група робіт З. В. Першиної тематично відноситься до україністики. Тут можна виділити три проблемні площини, які знайшли відображення в науковому доробку нашої героїні. Перша – історія

визвольного руху та біографії його видатних представників у II половині XIX – на початку XX ст. – певною мірою продовжувала (а якщо точніше – локалізувала) попередні дослідження в межах Південної України. Публікації цієї групи спостерігаємо вже з початком 1970-х років. В 1975 році з'явилась монографія – «Очерки революционного движения на Юге Украины» (К., Вища школа, 247 с.), а у червні 1977 року – відбувся захист докторської дисертації на тему: «Південна Україна між першою і другою революційними ситуаціями: проблема центру і регіону в російському визвольному русі»²⁸. І монографія, і докторська дисертація були позитивно оцінені істориками, схвальні рецензії на монографію вийшли друком в провідних історичних часописах. Так, в рецензії, опублікованій в «Українському історичному журналі», вказувалося, що «монографія З. В. Першиної істотно розширює наші уявлення про революційний рух на півдні України – Таврійській, Херсонській та Катеринославській губерній, починаючи з революційної ситуації 1859-1861 років і до останніх днів існування першої пролетарської організації в Росії «Південноросійського союзу робітників»²⁹.

Офіційними опонентами на захисті докторської дисертації, який відбувався в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, виступили член-кореспондент АН СРСР І. Д. Ковальченко, професори Ф.Є. Лось та О. Д. Соколов. Як зазначав В. М. Хмарський, З. В. Першиній не вдалось втілити весь задум вповні. Втручання зовні змусило вилучити майже весь матеріал про громадівський рух в Україні, деякі фрагменти, пов'язані з національним питанням³⁰.

До цієї ж групи віднесемо низку біографічних публікацій провідників революційного руху Є. Й. Заславського, В. В. Воровського, Г. В. Плеханова, М. Г. Чернишевського, С. і Н. Наддачин, що виходили друком в енциклопедичних виданнях та фахових журналах.

Друга проблемна площина українознавчих досліджень З. В. Першиної представлена ґрунтовними нарисами щодо соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку у II половині XIX – на початку XX ст., що

опубліковані в багатотомниках з історії Української РСР³¹. Це – окремі розділи, які представляли собою узагальнюючий виклад історії водного транспорту, торгівлі, розвитку банків та кредитів, поширенням опозиційних настроїв в ліберальному середовищі та виступам студентської молоді проти царського режиму в Наддніпрянській Україні у визначений період.

Найбільшим доробком у спадщині З. В. Першиної відзначається краєзнавча проблематика, яку відносимо до третьої проблемної площини. Питаннями краєзнавства вона захопилася ще на початку свого наукового шляху³². У 1963 році вийшла друком її перша монографія «Имени Январского восстания», присвячена історії Головних залізничних майстерень Південно-західної залізниці, реконструйованих у 1929 році у завод важкого кранобудування ім. Січневого повстання. Працю позитивно відзначили фахові часописи, зокрема, в рецензії Ф. П. Шевченка вказувалося на використання архівних матеріалів в дослідженні, на органічний зв'язок з загальноукраїнськими подіями, однак, відзначалися і деякі недоліки книги (нерівномірне висвітлення подій різних років, перебільшення впливу «робітничого класу центральних губерній Росії на страйкову боротьбу в Одесі»)³³.

В наступні роки інтерес до краєзнавства не згас, а тільки підвищувався. Це і зрозуміло – можливість працювати з архівними матеріалами, зміна підходів та плюралізм в історичних дослідженнях стимулювали історичну думку в цілому та краєзнавчі пошуки зокрема. Найбільша кількість краєзнавчих публікацій вийшли з-під пера З. В. Першиної в останні десятиліття.

Змістовно краєзнавчі дослідження торкалися різноманітних сторін життя південного регіону України та Одеси. Це – історія робітничого та студентського руху у II половині XIX – початку XX ст.³⁴, історія громадського життя³⁵, джерелознавчі розвідки³⁶, вивчення діяльності та доробку одеських істориків³⁷.

В окрему групу виділимо узагальнюючі публікації, присвячені історії Одеського університету. З. В. Першина брала участь у виданні чотирьох із шести досліджень з історії Одеського університету. Так, у 1865 році побачила світ колективна монографія (автори – З. В. Першина, Г.А. Вязовський, О. І. Юрженко) до 100-річчя Одеського університету³⁸. Ця книга лягла в основу колективного дослідження «Історія Одеського університету за 100 років» (Київ, 1968 р.)³⁹. Значна організаційна роль у його підготовці належала професору А. В. Недзвінському. Авторський колектив нараховував 73 автори. Книга вперше вийшла українською мовою і вперше була проілюстрована. Головним достоїнством книги був докладний аналіз розвитку науки в університеті за сто років. Загалом видання складалося з двох частин. Перша – історичний нарис про університет як вищий навчальний заклад (писався істориками), друга частина присвячена розвитку природничих, точних та суспільно-гуманітарних наук (авторами були галузеві фахівці). З. В. Першина була членом редакційної колегії, автором двох перших розділів («Заснування університету», «Три перших десятиріччя (1865 – 1895 рр.)») та співавтором четвертого розділу («Студентство у визвольній боротьбі проти самодержавства») історичної частини. Це видання знайшло чимало позитивних відзивів серед історіографів та залишається одним із фундаментальних досліджень з історії Одеського університету на сьогодні.

Наприкінці 1980-х років розпочалася підготовка чергового видання з історії Одеського університету, в якому З.В. Першина знову брала найактивнішу участь як одна із авторів та член редакційної колегії. Книга побачила світ у 1991 році і була присвячена університетському 125-літтю⁴⁰. В основу видання ліг перекладений на російську мову текст попереднього видання, доповнений матеріалами з історії університету 1960-80-х років, але значним недоліком дослідження було те, що редколегія відмовилася від прийнятого у попередньому виданні принципу компактного викладу історії розвитку науки протягом усієї історії університету, розкидавши цей матеріал

по різних розділам. В результаті було випущено характеристику діяльності ряду видатних вчених університету.

В останньому виданні – «Історія Одеського університету (1865 - 2000)», що вийшло друком в 2000 році⁴¹, З. В. Першина була одним із авторів текстової частини, співавтором вступного слова від редколегії, науковим редактором першої частини дослідження «Перший на півдні України (1865-1917)». І хоча видання 1991 року та 2000 року історіографами переважно критикуються як компілятивні та слабкі в джерелознавчому аспекті, вони все ж зайняли своє місце серед узагальнюючих праць з історії університету.

Певним підсумком історіографічної традиції у вивченні історії Одеського (Новоросійського) університету стала доповідь З. В. Першиної на урочистому засіданні Вченої Ради Одеського університету на честь 134-річчя університету, що була опублікована в «Записках історичного факультету»⁴². У той же час З. В. Першина написала ґрунтовний нарис з історії бібліотеки університету, що побачив світ в окремому ювілейному виданні⁴³.

Квінтесенцією багаторічної краєзнавчої діяльності та наукових пошуків З. В. Першиної стала участь у виданні, присвяченому 200-літтю історії Одеси⁴⁴. Робота над цією книгою тривала декілька років, і З.В. Першина брала найактивнішу участь в ній. Її перу належать чотири з п'яти підрозділів четвертого розділу «Шляхами подальшого розквіту (60-90-ті роки ХІХ ст.)», які присвячені економічному (1. Торгівля. Морський і залізничний транспорт. Промисловість. Банки і кредит), соціальному (2. Населення; 3. Міське управління і господарство) та суспільному (4. Громадське життя) розвитку міста в пореформений час. Багато часу і сил віддавала вона науковій роботі як заступник голови редакційної колегії книги, що, врешті-решт, підірвало її і так вже слабке здоров'я: це видання стало останнім в її науковій діяльності.

Можна простежити графік наукової активності З. В. Першиної: в 1950-х роках вийшло друком 10 її праць, в 1960-х роках – 25 праць, в 1970-х – 19 публікацій, у 1980-х роках – 28 робіт, і, нарешті, в період з 1990-го по 2002

рік – 36 публікацій. Така «наукова крива» в багатьох аспектах залежала від адміністративної завантаженості З. В. Першиної. Як бачимо, найменша кількість робіт відноситься до періоду адміністративної активності (перебування на посаді декана і завідуючої кафедрою), в той час як сплеск наукової діяльності припадає на «спокійні» в адміністративному відношенні роки «звичайного» професорства на кафедрі. Зважаючи на це, можна погодитися з твердженням одного із колег ЗВП про те, що адміністратор в ній переважив науковця. З іншого боку, автор цих рядків (як і більшість учнів З. В. Першиної) пам'ятає ту скрупульозність, точність, чіткість, обґрунтованість думок і тверджень в наукових публікаціях, яким вона навчала своїх студентів та аспірантів, і які, безумовно, є візитною карткою її власних наукових досліджень. У зв'язку з цим пригадуються слова З.В. Першиної: «никакая сила не может заставить меня представить работу, незрелость и слабость которой я вижу сама»⁴⁵.

Насамкінець хочу навести слова професора Д. П. Урсу, який так охарактеризував З. В. Першину: «Главное, что хочу подчеркнуть с самого начала, это то, что ЗВП нельзя рисовать черно-белыми красками. Она – сложный, противоречивый человеческий тип, сочетание различных природных и социальных элементов»⁴⁶.

Саме із низки протиріч та складної взаємодії багатьох факторів і формується, як правило, в нашій свідомості та пам'яті образ людини, яка поряд: друга чи ворога. Скласти таке уявлення не важко. Набагато складніше поглянути на людину під новим кутом зору, відкинувши суб'єктивні емоції та власні амбіції, відчуті і зрозуміти її. А Заїра Валентинівна Першина, безумовно, заслуговує на це.

1. Курас І. Ф. Слово про вчителя // Записки історичного факультету / ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Вип.10. – Одеса, 2000. – С.14.

² Гребенник Г. Записки обитателя одесского истфака // Дерибасовская – Ришельевская. Одесский альманах. – Вып.48.- Одесса, 2012. – С.163.

- ³ Автобіографія // Особова справа професора Першиної З. В. – Архів Одеського національного університету. – Арк.3.
- ⁴ Хмарський В. М. Заїра Валентинівна Першина – науковець і педагог // Записки історичного факультету / ОНУ ім.І.І.Мечникова. – Вип.10. – Одеса, 2000. – С.6
- ⁵ Ланчуковская Л. И. Педагог, ученый, друг професор Першина З. В. // Видные ученые Одессы. – Вып.3. К 200-летию г.Одессы. – Одесса, 1993. – С.37.
- ⁶ Першина З. В. В первые послевоенные...// Времена и годы. Воспоминания ветеранов войны и труда Одесского университета. – Вып. 1. – Одесса, 1998 – С. 58-59.
- ⁷ Там само. – С. 60.
- ⁸ Там само. – С. 61.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Особова справа професора З. В. Першиної. – Архів Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова. – Арк.7.
- ¹¹ Хмарський В. М. Вказ. праця. – С. 7; Ланчуковская Л. И. Вказ. Праця. – С.38.
- ¹² Особова справа професора З. В. Першиної. – Архів Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова. – Арк.13.
- ¹³ Там само. – Арк. 138.
- ¹⁴ Кульчицький С.В. Мої студентські враження // Записки історичного факультету / ОНУ ім.І.І.Мечникова. – Вип.10. – Одеса, 2000. – С.14 .
- ¹⁵ Гребенник Г. Записки обитателя одесского истфака // Дерибасовская – Ришельевская. Одесский альманах. – Вып.48.– Одесса, 2012. – С.165.
- ¹⁶ Особова справа професора З. В. Першиної. – Архів Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова. – Арк.138.
- ¹⁷ Урсу Д. П. Факультет. Воспоминания, разыскания, размышления. – Одесса, 2006. – С.233.
- ¹⁸ Заремба С. Тепло і людяність, вдячність та повага // Записки історичного факультету / ОНУ ім.І.І.Мечникова. – Вип.10. – Одеса, 2000. – С.21.
- ¹⁹ Воробей П. І., Першина З. В. Під прапором інтернаціоналізму // Український історичний журнал. – 1984. - №10. – С.157-159.
- ²⁰ Докладніше див.: Урсу Д. П. Професор К. Д. Петряев в Одесском университете // Південний Захід. Одесика. Історико-красназнавчий науковий альманах. – Вип.12. – Одеса, 2011. – С.287-303.
- ²¹ Хмарський В. М. Вказ. праця. – С. 10.
- ²² Там само. – С. 9.

- ²³ Особова справа професора З. В. Першиної. – Архів Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова. – Арк.138зв.
- ²⁴ Там само. – Арк. 23.
- ²⁵ Там само. – Арк.7.
- ²⁶ А. И. Герцен об исторических судьбах русского народа // Труды Одесского Государственного университета. – Т. 12. – Вып. 1. – 1950; А. И. Герцен и славянский вопрос. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Одесса, 1953; А. И. Герцен – поборник революционного единения и дружбы русского и украинского народов // Труды Одесского Государственного университета. – Т. 144. – Вып. 4. – 1954; До питання про перетворення російського пролетаріату в авангард міжнародного революційного руху // Труды Одесского Государственного университета. – Т. 146. – Вып. 5. – 1956; В. І. Ленін про початковий період робітничого руху в Росії // Труды Одесского Государственного университета. – Т. 150. – Вып. 3. – 1960; Робітничі бригади на селі в рік великого перелому // Труды Одесского Государственного университета. – Т. 152. – Вып. 8. – 1962; О. І. Герцен про революційне рішення слов'янського питання (50-і роки ХІХ ст.) // Труды Одесского Государственного университета. – Т. 152. – Вып. 9. – 1962.
- ²⁷ А. И. Герцен и современность. К 175-летию со дня рождения // Знамя коммунизма. – Одесса, 1987. – 8 апреля.
- ²⁸ Особова справа професора З. В. Першиної. – Архів Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова. – Арк. 33.
- ²⁹ Український історичний журнал. – 1975. – №12. – С.132-133.
- ³⁰ Хмарський В. М. Вказ. праця. – С.11.
- ³¹ Історія Української РСР в восьми томах. – Т. 3, 4. – К.: Наукова думка, 1978; История Украинской ССР. Коллективная монография в 10-и томах. – Т. 4, 5. – Киев: Наукова думка, 1983.
- ³² Робітники заводу імені Січневого повстання в боротьбі за перемогу Радянської влади в Одесі (лютий 1917 – січень 1918) // Труды Одесского Государственного университета. – Т. 147. – Вып. 2. – 1957; П. П. Мізікевич. Історична біографія // Борцы за Октябрь. Сборник биографий активных деятелей Октябрьской революции и гражданской войны на Одессине. – 1957; Хроніка революційних подій в Одесі. Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 – січень 1918). – Одеса, 1958 (у співавторстві з М. Ю. Раковським); Початок робітничого руху і розповсюдження марксизму в Одесі (1870 – 1895) // «Знай свой край». Сборник статей по истории Одесщины. – Одесса, 1960
- ³³ Український історичний журнал. – 1964. – №3. – С.129-130.

³⁴ Начало рабочего движения, первые марксистские кружки // Из истории Одесской партийной организации. Очерки. – Одесса: Маяк, 1964; Революційні традиції Одеського (Новоросійського) університету // Питання історії народів СРСР. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 3. – Харків, 1966; Нелегальное издание демократического студенчества Новороссийского университета («Сборник Генварский» 1871-1872) // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. Сборник научных трудов. – Киев, 1976.

³⁵ Однодумці, друзі та знайомі Т. Г. Шевченка в Одесі (40-ві – початок 60-их років XIX ст.) // Тезиси республіканської конференції посвященої 175-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко. – Одесса, 1989; Дрібнотоварні промисли на морському транспорті Чорноморсько-Азовського басейну (60-70-ті рр XIX ст) // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова. – Вип.7. – Одеса, 1998. – С.81-94 (у співавторстві з Ю. Коноваловим); Недільні школи в Одесі: З історії суспільного руху в Україні на межі 50-60-х рр. XIX ст. // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова. – Вип. 9. – Одеса, 1999. – С. 93-96.

³⁶ Киевские газеты «Заря» и «Труд» – легальные органы украинофильской пропаганды (начало 80-х гг. XIX ст.) // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження. Всеукраїнська краєзнавча конференція. – Київ: Либідь, 1991; Из історії зародження буржуазної преси на Україні (газета «Листок Русского общества, пароходства и торговли») // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 16. – Київ, 1990; Первый обобщающий труд по истории Черноморского флота // Записки історичного факультету. – Вип. 1. – Одеса, 1995. – С. 90-98 (у співавторстві з В. Г. Сарбеем); До історії видання роману П. Куліша «Чорна рада» в Одесі // Записки історичного факультету. – Одеса, 1997. – Вип. 4. – С. 67-72 (у співавторстві з Л. С. Похилюю); Малюнок, похований в архівах царської цензури // Київська старовина. – №6. – 1997. – С.153-155; О. В. Суворов і Одеса (Джерелознавчі нотатки) // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова. – Вип. 8. – Одеса, 1999. – С. 209-215; Краєзнавчі студії О.І.Маркевича // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – К., 1999. – Вип.6. – С. 297-302 (у співавторстві з Синявською О. О.)

³⁷ Академик М. Е. Слабченко // Видные ученые Одессы. По воспоминаниям учеников и сотрудников. – Вып. 4-5. К 200-летию Одессы. – Одесса, 1994. – С. 77-83; Історія України у працях одеських дослідників // Український історичний журнал. – № 6. – 1994. – С. 53-63; Дослідження Є. О. Загоровського про місце роль південного регіону в історичному розвитку України // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Одеса,

1994. – С. 31-32; Научные исследования одесских историков-украинистов // Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста Одеси. – Одеса, 1994. – С. 80-82; Изучение в Одессе истории Украины и России // Очерки развития науки в Одессе / НАН Украины. Южный научный центр. – Одесса: Труд, 1995. – С. 450-467; М. Є. Слабченко – публіцист // Академік М. Є. Слабченко: Наукова спадщина та життєвий шлях. Збірник статей. – Одеса: Гермес, 1995. – С. 25-36; Роль видатних істориків України в процесі національного відродження // Українське національне відродження: проблеми, прогнози, державна політика. Науково-практична конференція. – Одеса: Хаджибей, 1995. – С. 62-65; Проблеми історіографії краєзнавства в матеріалах всеукраїнських конференцій (80-90 рр. ХХ ст.) // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 280-285; Внесок істориків Півдня України в наукову розробку проблем історії України // Історична спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.). Матеріали конференції. – Глухів, 1997. – С. 17-19.

³⁸ Одеському університету 100 років / О. І. Юрженко, З. В. Першина, Г. А. Вязовський. – Одеса: Маяк, 1965. – 100 с.

³⁹ Історія Одеського університету за 100 років. Колективна монографія. – Київ: Вид-во Київського унів., 1968. – 428 с.

⁴⁰ Одесский университет (1865-1990). – Киев: Либидь, 1991. – 159 с.

⁴¹ Історія Одеського університету (1865 - 2000) / Гол. ред. В. А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2000. – 226с.

⁴² Історіографічний підсумок та проблеми вивчення історії Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова. – Вип.10. – Одеса, 2000. – С. 24-31.

⁴³ Шляхами історії // Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: історичний нарис: до 185-річчя заснування. – Одеса, 2002. – С.9-33.

⁴⁴ Історія Одеси / Гол. ред. Станко В. Н. – Одеса: Друк, 2002. – 560 с.

⁴⁵ Першина З. В. В первые послевоенные...// Времена и годы. Воспоминания ветеранов войны и труда Одесского университета. – Вып. 1. – Одесса, 1998. – С.63.

⁴⁶ Урсу Д. П. Факультет. Воспоминания, разыскания, размышления. – Одесса, 2006. – С.244.

Джерела пам'яті

Галяс О.

ВІЙНА, ЯКОЮ ВОНА БУЛА (ЩОДЕННИКОВІ ЗАПИСИ В.Т. ГАЛЯСА 1939 - 1942 РОКІВ)

Моєму батькові, старшому лаборантові та викладачеві кафедри історії УРСР у 1950-1970-х роках, бібліографу-енциклопедисту, Василю Терентійовичу Галясу (1921 – 2006), довелося служити в армії з 1939 по 1946 роки. Якимось чином, незважаючи на заборону, йому вдавалося вести щоденникові записи, за якими можна певною мірою судити про те, якою була війна насправді, а не та, яку нам багато десятиліть демонстрували у кіно. Пропоную читачам фрагменти з солдатського щоденника.

1939

24 жовтня Готуючись до від'їзду з Одеси, я поскладав докупи всі свої книжки, газети, журнали і зошити, щоб вони лежали в сундуці протягом кількох років і чекали мого приїзду. Жаль розлучатися зі своїми щоденниками. В мене зараз 15 зошитів. Матеріали перших 7 зошитів вже переписаний в один загальний зошит. Тому ці 7 зошитів підлягають знищенню. Щодо матеріалу інших зошитів, то тільки повернувшись з армії, перепису їх в другий загальний зошит.

30 листопада СРСР порвав всілякі стосунки з Фінляндією. Муся Мільграм каже, що з початком воєнних дій нас скоріше візьмуть в армію. Я згодний з його думкою.

13 грудня Я і Мая Штейнгатт рішили поповнитися в складі студентів першого курсу історичного факультету. З цією метою ми зайшли до районного военкомату. Мені видали довідку буквально такого змісту:

"Справка. Выдана призывнику т. Галяс в том, что он зачислен в команду №3, но т.к. дата отправки нам не известна, а посему просим допустить к учёбе".
Таких, як я, багато. Коли візьмуть в армію, нам не говорять, а поки що ми без діла вже кілька місяців.

17 грудня Заходив в деканат історичного факультету. Студентом мене не поновили, але видали довідку, щоб бібліотекарі та завідувачі кабінетів могли "допустити т. Галиса В.Т. к пользованию литературы для подготовки к экзаменам".

29 грудня Був на прийомі в ректора університету професора Савчука, д-ра біології. Ректор з усіма розмовляє виключно українською мовою. Я прохав ректора допустити мене до заліків та іспитів в січні 1940 року. Ректор сказав, щоб я чекав його наказу, який буде незабаром оголошений.

1940

8 січня В деканаті історичного факультету мені дозволили складати заліки та іспити за перший семестр учбового року. Сьогодні успішно склав я залік з основ марксизму-ленінізму.

9 січня На превеликий жаль, я даремно поновився в складі студентів Одеського Державного Університету. з военкомату прийшло "извещение". Навіщо було морочити голову протягом кількох місяців? Тепер мені соромно зайти в університет і повідомити, що мене все-таки беруть в армію зараз. Я рішив не піти. Хай вдруге виключають з університету механічно. Жаль, що перед уходом в армію я віддав стільки уваги науці, без якої в армії завжди обходяться.

10 січня В военкоматі забрали мого паспорта і дали кілька воєнних документів. Зарахований в команду 5525, яка відправляється з Одеси в ніч на

15 січня. Зостається кілька днів, в які я зроблю прощальні візити до кращих шкільних знайомих.

11 січня Востаннє був у хворої матері. Щоб їй не досадити, про армію не сказав нічого. Жаль, що залишаю її в такому стані.

13 січня Василю Галясу виповнилось 19 років.

15 січня Вранці я і Меркулов були вже на пункті збору в клубі шкірянників. Нас проводжали мій батько і Ліда Андреевна Меркулова, мати Жені. Я востаннє пройшов біля 117 школи, де зустрів Броню Шостак і Ньюсю Шойхіт. На прощання Броня прохала, щоб я обов'язково листувався з нею. О 12 годині ешелон, в якому сидів я з Меркуловим вирушив в путь, далекий і невідомий. Я старався бути спокійним, але не міг приховати свою схвильованість.

19 січня Сьогодні трохи очуняв, а то протягом цих днів почував себе хворим чи то від хвороби, чи то від нервів, чи то від холоду. Вугілля давно вийшло, і хлопці тягають з різних станцій залізничні протисніжні щити. Це ще до приїзду в армію, а що буде потім? Наш ешелон рухається повільно. Сьогодні ми тільки проїхали Гомель. Жодної станції я не записував, бо було не до того. Я майже нічого не їв в ці дні.

20 січня Досить довго стояли на станції Вітебськ. Я трохи побродив по цьому обласному центрі, який багато чим подібний до села, але є цирк і трамвайний рух. Вперше бачив Західну Двину.

21 січня Увечорі приїхали на залізничну станцію Великі Луки. Тут же ми оселилися. Одразу після лазні нам видали військову одягу. Я став солдатом.

25 січня Розпочались зайняття з новим поповненням. Надворі холодно, але поступово нас хочуть загартувати.

26 січня Сьогодні частину нового поповнення відправили в Смоленськ. Я залишився в тій частині, що застається в Великих Луках.

27 січня Вчора під вечір вперше "заступил в подряд по кухне", так що сьогодні весь день працював на польовій кухні.

28 січня Признатися важкувато бути солдатом. Особливо дошкуляє ранкова "фіззарядка" на морозному повітрі. Зима тут сурова. Цього року, кажуть, повсюди випала холодна зима.

29 січня Щось мені не подобаються червоноармійці, разом з якими сплю. Лише одного Меркулоова я поважаю, бо він же мій товариш.

30 січня Сьогодні ми зі станції перейшли в військовий городок, в якому міститься 2-й полк протиповітряної оборони (ПВО). Так званий карантин зараз складається з чотирьох батарей. Я в четвертій, а Женья Меркулов в третій (батарея розвідки).

1 лютого Відбулися вибори редакційної комісії стінгазети батареї зв'язку. До складу редколегії стінгазети увійшли Г. Севериненко, А. Дорошенко і я.

6 лютого Батькові послав відкритку з міської пошти. Сьогодні я вперше побував в "увольнительной записке" в самому місті Великі Луки. Переходив міст через ріку Ловать. Для мене малі обое: і місто і ріка. Дехто уже називає місто Великими Муками.

7 лютого Сьогодні отримав першого листа.

9 лютого До пізнього вечора працював на кухні. Прийшовши в батарею, отримав першого листа від батька.

10 лютого Обробляв дописи до батареїної стінгазети "Связист".

11 лютого Під вечір випустили стінгазету "Связист" №1.

15 лютого Написав слідуєчого листа до Асі Дувидовича. Відтепер всі мої листи будуть мати одну форму, яка робить їх схожими з воєнними наказами. Форма це така:

ЛИСТ ВАСИЛЯ ГАЛІСА ДО АСІРІЯ ДАВИДОВИЧА №2

15 ЛЮТОГО 1940 м. Великі Луки

Цією формою я хочу підкреслити, що я військова людина. Нумерацію буду проставляти акуратно. Батькові ж посилатиму листи без всякої форми.

16 лютого Послав батькові свого листа. Вперше був "дневальный по батарее".

23 лютого В день Червоної Армії вийшла стінгазета "Связист" №2.

25 лютого Під вечір "заступил в наряд по кухне". Не знаю, як правильно ці слова перекласти на українську мову

6 березня Прийшовши з добової роботи на кухні, узнав, що наш карантин розформували. Мене зачислили в другу батарею.

7 березня Друга батарея стоїть не в воєнному городку, а в степу поблизу села Меленки. Сьогодні вранці я і червоноармієць Романенко прибули в розпорядження командира батареї лейтенанта Жигарьова

10 березня Майже вся батарея помістилася в одній великій і довгій землянці. Доводиться на мерзлий ґрунт і в сніг лягати по кілька разів. Холодно. Коли ж зігрівся, то заснув міцним сном.

13 березня Під час мого "дневальства", коли всі були на заняттях, почали валитися наша велика землянка. вона зроблена з глинястого ґрунту, а зараз потекла весняна вода. Вже кілька днів, як морозу не стало.

14 березня Сьогодні ми перейшли з землянки на квартири в село Меленки. Невеличка група телефоністів і розвідників поселилась на квартирі старих великоросів, які самі себе називають "скобарями".

18 березня Сьогодні нове поповнення, в тому числі і я, прийняло присягу на вірність радянській Батьківщині.

19 березня Вперше заступив черговим телефоністом на БКП (батареєний командний пункт). Хоча 2 батарея зв'язана з полком і НП ("наблюдательный пункт"), але має свій комутатор на 6 ліній. Позивні міняються щодня.

2 квітня Батарея виїхала на бойові учення, а я залишився біля комутатора.

3 квітня Батарея виконала бойову стрільбу і повернулася з учення

19 квітня З дому прийшла телеграма про смерть матері. Ця звістка приголомшила мене. Померла Анастасія Антонівна Беймук, яка була мені за рідну маму, бо виховувала з самих пелюшок.

24 квітня Вранці сходив на пасажирському вокзалі Одеса-Головна. На вокзалі мене зустрічав один Ася Дувидович. Коли ми їхали в трамваї №18, то мовчали обидва. Знали, що всілякі слова зайві. Батько був вдома. Поїхали на

свіжу могилу матері. Матір поховали 21 квітня, коли я був ще в Великих Луках.

26 квітня На історичному факультеті Одеського державного Університету слухав лекцію професора Варнеке.

27 квітня Відвідав 117 школу, де бачився з її директором Олексієм Олександровичем. Школярі вперше побачили мене в військовій формі.

1 травня Судилось так, що мені аж ніяк нема чого радіти в такий радісний день. з тяжким почуттям я пішов на Пушкінську вулицю, де проходила першотравнева демонстрація. Сівши в поїзд, востаннє помахав рукою всім тим, хто заставався на пероні. Коли крізь вікно вагону замиготіли останні вогні великого міста, я не витримав і заплакав. Поїзд помчав на північ.

2 травня Вдень поїзд проїхав через Київ і Дніпро. Але мене не зацікавили ні місто, ні ріка. Я покинув море та інше місто.

3 травня В Москві зійшов на Київському вокзалі. Тут же сів в тролейбус, який довів мене до Рижського вокзалу. пересів на поїзд Москва-Себеж.

4 травня Вранці приїхав на станцію Великі Луки. До села Меленки, де стояла наша батарея, йшов пішки. Виявилось, що батарея уже виїхала кудись на південь. Тоді я пішов в воєнний городок, де мене направили в 372 окремий зенітно-артилерійський дивізіон.

5 травня Сьогодні наш дивізіон покинув Великі Луки і подався поїздом кудись на південь. На станції Невель кинув в поштову скриньку відкритку, в якій сповіщаю батька, що я в дорозі.

9 травня Приїхали на кінцеву станцію Новоросійськ. Місто портове, а тому хтось пустив чутку, що нас переведуть в морський флот (берегову оборону), де треба служити чотири роки. Такого терміну всякий боїться.

10 травня Весь наш дивізіон розташувався за містом поблизу рибацького хутора. Тут же знаходяться літні табори якоїсь стрілецької дивізії та кавалерійських полків. Табори існують давно, бо дерева там великі. До моря менше кілометра.

11 травня Я знаходжуся в складі прожекторної роти окремого дивізіону, який зараз реорганізується і буде називатися полком протиповітряної оборони.

12 травня Вперше з часу перебування в Новоросійську написав батькові відкритку. Йому буде цікаво знати, що я знаходжуся в тому місті, де він бував до першої світової війни.

13 травня Сьогодні нещасливе число 13 ("чортова дюжина"). В цей день я став курсантом учбового взводу прожекторної роти новоорганізованого 454 полка ППо (ПВО).

14 травня Прожекторна рота розмістилась по так званим точкам. Прожекторна станція №12 стала на 7 кілометрі Сухумського шосе. Моїм начальником з'являється молодий командир Хомутов, а помічником - одесит Царгородський.

15 травня Сьогодні познайомився з особистим складом прожекторної станції. Майже всі курсанти (Дубровський, Каліка, Ярош) мають середню освіту, а частина з них були навіть вчителями. Я серед них найменш грамотний.

16 травня Наша прожекторна станція названа 12-ою. Це не значить порядковий номер, бо всього в роті 6 прожекторних станцій. Цифра "12" означає 2 точку 1 взводу. Наш взвод учбовий. Наші точки (11, 12,13) знаходяться по один бік Цемеської бухти вздовж Сухумського шосе, а точки другого взводу (21, 22, 23) розташовані в першій частині міста. Новоросійськ ділиться на дві частини: центральну і заводську.

18 травня Написав листа до Миколи Беліменка, який служить в тій батареї, що з Великих Лук виїхала в Баку. Прошу його надіслати мені листи, якщо такі будуть на моє ім'я. Якби не відпустка, то і я служив би на березі Каспійського моря. Зараз же служу на чорноморському побережжі, але після смерті матері та уходу з університету в мене тяжкий настрій, що і Чорне море не приваблює взір. На цю тему я написав вірша "На другім березі моря".

19 травня Дні проходять за днями і всі вони одноманітні. Командир пояснює, а ми слухаємо. Добре, що хоч після обіду ми не вчимося.

20 травня Нашу прожекторну станцію відвідав якийсь комісар (високий начальник з трьома ромбами). Він був навіть на кухні, що обслуговує 8 чоловік. Страву готує шофер Шишкін, колишній безпритульний і вихованець дитбудинку.

22 травня Сьогодні Шишкін зварив дуже смачні макарони на молоці. Молоко нам приносить одна жінка, що живе поблизу на Сухумському шосе і щодня бере в нас помиї для своєї свині.

27 травня Вдень написав листа до Люди Віолін, а увечорі на вантажній машині їхав в місто з командиром учбового взводу молодшим лейтенантом Коров'яковим. Він кудись пішов, а я зостався біля машини. Був тихий вечір.

По тротуару походжали закохані парочки. на одну мить я уявив себе в Одесі на одній з її околиць, але то було тільки уявлення.

28 травня Увечорі перейшов на 11 точку, де є не тільки прожектор, а також і звукоуловлювач "ЗП-2" (зенітний пелінгатор). Вдень же пішов прогулятися сам один по горах, окутаними низькими хмарами. На небесах відчував себе романтиком. На одному камені зробив надпис: **"Тут побував солдат Червоної Армії Василь Галяс, колишній одеський студент. 28 травня 1940 року"**.

29 травня На 11 точці людей трохи більше (18 чоловік). тут знаходиться командир учбового взводу молодший лейтенант Коров'яков і політрук Крюковський. З курсантів я добре знаю Осю Поповського, Ферштейна, Товстика, Лопало, Козачинського, Тарасюка. Одні з них прожектористи, а інші слухачі. Мене також призначили слухачем. Тепер вивчатимемо звукоуловлювач, а не прожектор.

30 травня 11 точка знаходиться на 11 кілометрі Сухумського шосе, на одному з його поворотів. За кілька метрів від прожектора підноситься круча, біля якої хлеще Чорне море. А в п'ятисот метрах від нас стоїть якийсь будинок відпочинку.

3 червня Я і Ферштейн носили воду на кухню. Близько нема ні крану, ні колодязя. Але ми знайшли контрольний пункт міського водопроводу. Один тримає відро в руці, а другий надавлює рукою на якийсь маховичок. Мені вздумалось чогось надавити той маховичок ногою, як раптом сильний потік води відкинув мене в бік. Вода пішла вгору на велику висоту. Виник справжній фонтан або гейзер, що був ліквідований молодшим командиром Кокіним. Жартома курсанти обізвали мене Гейзерманом.

6 червня Командир прожекторної роти Глазов перевів мене з учбового взводу в так званий лінійний взвод. Значить, я уже не курсант. Мене призначили другим номером на 21 прожекторну станцію, що міститься в самому місті по вулиці Жертв Августа. Від цієї прожстанції всього лиш 300 метрів до паасажирської пристані. Можна сказати, що тепер я в центрі міста.

7 червня Ми живемо в палатці, що розкинута прямо во дворі одного будинку. Самі страву не готуємо, а ходимо в їдальню берегової оборони. Щодня до чаю дають білий хліб з коров'ячим маслом. Часто буває й третє блюдо (компот, кисіль). Так що в нашій роті 21 точка найвигідніша в усіх відношеннях.

14 червня Сьогодні я отримав конверт, в який Люда Віолін поклала вирізки з газети "Чорноморська Комуна". Я дуже вдячний Людї, бо дякуючи їй більш-менш знаю, що зараз діється в Одесі.

2 липня Мене перевели на 13 точку, що стоїть в другій частині міста поблизу портової лазні. При цьому я уже не прожекторист, а зв'язківець.

1 серпня Послав батькові відкритку. Сьогодні наша прожекторська рота виїхала з Новоросійська в літні табори. Ми поїхали по Аланському шосе. Дорогою заночували.

2 серпня Приїхали в курортне містечко Анапа і зупинилися поблизу виноградницького радгоспу. В таборі один пісок і жодного дерева. Поблизу морський берег.

5 серпня Після кожної фіззарядки відбувається колективне купання в морі. Мені ця справа подобається надто мало, бо в п'ять годин ранку вода в морі ще холодна. До того ж я плавати не вмію, дарма що жив в Одесі.

26 серпня Стояв в черзі за завтраком. Поївши, полоскав котьолок кип'яченою водою. Вилив її в сторону і не помітив, як підійшов комісар дивізіону. Зовсім ненароком облив його кип'ятком. Старший політрук схопився як ошпарений. Щось з півгодини я стояв смірно і слухав, як він мене лаяв.

30 вересня Сьогодні наш полк останнім покинув табори. Знову повернулися до Новоросійська. Але і тут ще не покидаємо палаток, бо зимніх квартир не підшукували.

8 жовтня Вже давно прохолодно спати в палатках, а ми перейшли на так звані зимні квартири (дерев'яні бараки без печей). Обіцяють нам поставити печі. Але все таки в бараках значно краще, ніж в цю пору в літніх палатках.

24 жовтня Сьогодні демобілізувалися всі ті, що відслужили термін дійсної служби в кадрах Червоної Армії.

5 листопада Отримав листа Люди Віолін. В центрі міста почав ходити трамвай №2.

7 листопада Кому свято, а мені довелося вивантажувати картоплю на залізничній станції. Нема спокою нашому братові навіть в такий святковий день.

26 грудня Капітан Глазов перевіряв особисті речі своїх підлеглих. Я сховав свій щоденник під подушку. Це бачив Солошенко, який викрав щоденник. Потім він віддав, але я порвав з ним всілякі стосунки. Порвав і самий щоденник. Залишається тільки реєстр листування, що продовжую ретельно вести.

31 грудня Був в самому центрі Новоросійська, де зфотографувався в військовій формі. Це перший раз за час перебування в армії. Фото буде готове в слідуєчому році, бо грудень закінчився.

1941 рік.

2 січня В мене щось нарвало під нігтем одного пальця на лівій руці. Я пішов до полкового лікаря, який зрізав ніготь. Було дуже боляче.

В тому будинку, де полкова санчастина, міститься і полкова школа. В ній я побачився з молодшим командиром Лопало. Він показав мені дуже цінну книжку – антологію української поезії.

26 січня Брав участь в довиборах до Верховної Ради. Новоросійськ голосував за місцевого діяча Народного Комісаріату Внутрішніх Справ Шулішова, майора державної безпеки. Мабуть, попередній кандидат став ворогом народу.

7 березня Стояв на варті і дивився на море. До Новоросійську приплив теплохід Кримсько-Кавказської лінії Одеса-Батум. Я уявив, як цей же пароплав через кілька днів буде в Одесі, де з бульвару Фельдмана його можуть бачити мої колишні співучні та співучениці. Під впливом цього уявлення я склав вірша «Спогади, навіяні рейсом пароплава».

9 квітня Прожекторна рота виїхала за місто на бойові вчення. Я проводив телефонну лінію на 5-7 км Апинського шосе.

10 квітня Прожекторна рота реорганізована в прожекторний батальйон. Командир роти капітан Глазов став командиром батальйона.

5 травня Вночі стояв на варті і слухав, як доносився спів дівчат з найближчого села Мисхако. Дівчата допізна співали українські народні пісні. Тут же на посту я склав вірша «Дівочий спів». В вірші говориться про палке бажання послухати спів коханої. Мається на увазі Беба Штейман, хоч і не знаю, чи вміє вона гарно співати.

7 травня В полковий склад привезли металеві каски та воєнні медальйони. Це викликало різні думки в наших червоноармійців. Дехто навіть каже, що скоро буде війна з Туреччиною. Нам війна ніяк не бажана, бо вести цього року ми повинні демобілізуватися.

8 червня Прожекторний батальйон отримав наказ щодня з ранку до пізнього вечора рити «огньові позиції» навколо Новоросійська. Всі заняття припиняються. Сьогодні я почав копати землю в районі одного хутора поблизу Новоросійська.

14 червня Грунт в Новоросійську кам'янистий. Працюємо цілий день, а роботи наче і не видно. Користуємо більш за все кирками і ломами, а не лопатами. Трощимо каміння на такій спеці, що піт ллється градом. Цілим взводом копаємо одну позицію.

20 червня Тільки сьогодні наш взвод остаточно обладнав вириту «огньову позицію» і почав рити ОП поблизу рибачого хутора, що над самим морем.

21 червня Увечері заступав в караул. Охороняю склад боєприпасів. В караулі можна відпочити після тяжкої роботи.

22 червня 1941 Став на пост рівно о четвертій годині ранку. Лише пізніше дізнався, що **в цей час розпочалася війна з Німеччиною**. В 10 годині приїхав до караульного приміщення капітан Глазов і повідомив нас про це.

Ми всі були приголомшені цією звісткою. Це гірше, ніж війна з Туреччиною. Ми залишаємось тут.

23 червня Всі роботи по обладнанню «огньових позицій» припинено. Туреччина з нами не воює, а Німеччина далеко. І все ж таки сьогодні ввечері над містом появились перші ворожі літаки. Бомб не кидали, але ж викликали шалений огонь зенітних гармат. Вперше наші прожектори були направлені на ворога.

24 червня Стояв на варті поблизу міського кладовища. Страшно вночі, але попереду буде ще страшніше.

26 червня Такої скорої війни я не сподівався. Тому весь час мав при собі один великий сундук (а не чемодан), в якому лежали різноманітні газети, деякі книжки та всі листи від рідних і знайомих. Сьогодні політрук роти Новиков наказав все це знищити. Я повинен був виконати його наказ і спалити в печі всі газети та листи. Жаль було з ними розставатись. Адже в армії листи були мої друзі і порадики. З оточуючими людьми я не хотів знатися. **Зі слізами на очах я спалив листи** від батька та шкільних знайомих.

27 червня Отримав листи від М. А. Степанової та **Люди Віолін**. Лист Люди цікавий тим, що він **написаний тоді, коли вона взнала про початок війни**. Люда прислала листа в маленькому конверті. Я рішив цей конверт зберегти і нікому не показувати, щоб не заставили спалити. Я зворушений увагою з боку Люди Віолін.

Цитую її лист повністю:

Одесса, 23/VI 1941 г.

«Здравствуй, Вася! Я только два дня тому назад отправила тебе письмо. Но вчерашний день многое изменил. Я думаю, что какое-нибудь из писем все же дойдет до тебя. Очень прошу тебя не прерывать переписки, при малейшей возможности пиши, нет времени писать обстоятельно – черкни пару слов: здоров, все в порядке. До получения следующего письма (возможно, с более надежным адресом) я писать не буду, а затем буду писать часто. Привет твоим боевым товарищам. Желаю и уверена в отличных успехах. Жму руку, Люда.

Еще раз очень прошу: пиши, часто пиши. А еще важнее – почаще пиши отцу, помни, что ты для него – все. Люда».

9 липня Всіх «грамотних» викликали в полк на медичний огляд. Відбирають людей, здатних вчитися в авіаційній школі. Я, звичайно, до повітря не пристосований. Мене «забракували».

14 липня Дві землянки викопали за цю декаду і повернулися в прожекторну роту. Прибуло чимало людей з місцевого населення. Так звані приписники уже зодягли військову форму. Вони вже викопали багато землянок, де і живуть зараз.

19 вересня Перейшов на прожекторну станцію Царгородського. Його прожектор стоїть вдень в дворі рибного заводу, а вночі машина виїжджає на ОП поблизу моря. Всю ніч почергуємо, а вранці повертаємось до рибзаводу. Я призначений слухачем при звукоуловлювачі старого типу «ЗП-2»

21 вересня Після впертих боїв частини Червоної армії залишили українську столицю Київ.

Одеса ще тримається в облозі.

23 вересня Добре служить в армії шофер Бальбот. Від нашої прожекторної станції до його рідного дому буде не більше 400 метрів. Дружина Бальбота часто приходить на точку і забирає в свого чоловіка, що він наловить за цілий день. Вдень у нас нема ні занять, ні роботи. Зате всю ніч ми чергуємо. Часто приходить ся світити по ворожим літакам, які уже кілька разів кидали бомби.

30 вересня Слухав радіопередачу з Одеси, що знаходиться в стані облоги.

17 жовтня Отримав відкритку від батька ,який залишився в Одесі. Радянські війська покидали її після двох місяців героїчної оборони.

26 жовтня Отримав останні батьківські листи з Одеси. Вони датовані 7 жовтня і 12 жовтня (5 годин ранку). Батько сповіщає, що румунські солдати зайняли Люстдорф і Лузанівку. Батько пише, щоб я не занепав духом, якщо «св'язь прерветься на деяке время».

31 жовтня Повернулося назад письмо до батька, писане 8 жовтня.

1942 рік

2 січня

Організував колективне читання відомої книги Ярослава Гашека про бравого солдата Швейка. Слухачів мало, але всі з інтересом слухають.

9 січня

Був в портовій бані, поблизу якої бачив німецьких полонених солдат. В одному з ресторанів Новоросійська купив дві тарілки вареників з сиром і сметаною. Вже давно я їх не їв.

15 лютого

Видали заробітну плату в розмірі 23 карбованців. Це вдвічі більше, ніж я отримував до війни. Зате ціни повсюди піднялися неймовірно, так що і сотні карбованців буде мало.

20 лютого

Повіяв сильний норд-ост. Холоднеча стала нестерпна.

21 березня

Ходив по телефонній лінії, яку кілька разів рвав норд-ост. Заночував на слідуєчій прожекторній станції, бо зайнялась сильна хуртовина, в яку одному йти боязно.

22 квітня

Ворожі літаки стали частими гістьми в Новоросійську. Щось з 20 штук прилетіло сьогодні і наробили в місті декілька пожеж.

29 квітня

Вдень ворожі літаки «Юнкерс-88» і «Хейнкель-111» по кілька разів налітали на місто. На моїх очах два з них були збиті вогнем зовнішньої артилерії і впали в море.

5 травня

Прожекторна станція Царгородського має зараз номер 3. По сусідству з нами знаходиться 10 точка. Сьогодні на всі точки прибуло нове поповнення, що складається з одних дівчат. На нашу третю точку виділили 7 дівчат, які зупинилися на 10 точці. Довелося мені та червоноармійцю Вінцюку йти за ними, щоб привести на нашу станцію. Вінцюк прийняв гордий вид, коли узнав, що йому випала така честь. Від радості він почепив собі якусь квітку. Я поводився скромніше. Уже був вечір, коли ми вийшли на сухумське шосе. Пройшли щось зо два кілометри, поки опинились на своїй точці.

15 травня

Під час занять в мене чомусь захворіла голова. Я попросився піти в землянку. Командир Царгородський дозволив. Тоді Віра Пилипцова, добре серце якої всім співчуває, запропонувала мені лягти на її місце. Я так і зробив. Під дівочою простинею заснув так міцно, що ніякої болі в голові не чув. Біль

пройшла без всяких ліків. Я проснувся перед обідом, коли до землянки увійшли Муся Смелік і Віра Пилипцова. Вони побачили, що я не сплю і спитали про здоров'я. Після обіду я був цілком здоровий. Багато значить дівоче довір'я та їхня увага.

21 травня

Сьогодні особистий склад третьої прожекторної точки ходив до бані в Кабардинку. Баня невеличка і має два відділи: чоловічий та жіночий. Обидва відділи такі малі, що кожний з них помістить не більше 5 осіб. Для нашої прожекторної станції більше бані і не треба. Бо нас трохи більше десяти, оскільки дехто залишився на точці. Після купання ми пішли додому «без строя». Не знаю, як це трапилось, що я пішов в парі з Мусею Смелік. Мені ця маленька життєрадісна дівчина подобається своєю веселістю. І от я з нею піднімаюсь на високу гору. Спека нестерпна. Муся скоро стомилася і запропонувала сісти відпочити під одним тінистим деревом. Я погодився, хоч було трохи ніяково. Побачивши, що на рукаві моєї гімнастерки погано тримається гудзик, Муся тут же пришила його. Ще й подарувала голку. Відпочивши, ми пішли далі. Я був в такому настрої, в якому бувають романтичні поети. З цією поетичною ідилією погано вживається портфель, в якому були не твори Жорж Санд, а білизна Мусі Смелік.

5 червня

Сьома батарея зайняла один вагон в поїзді Новоросійськ-Тбілісі, а в 13 годин 30 хвилин поїзд рушив на Краснодар, куди ми приїхали біля 7 год. вечора. Оселились в будинку №21 по вулиці Орджонікідзе. Тут же знаходиться гуртожиток педагогічного інституту.

30 червня

Старшина батареї видав нові черевики.

4 липня

В нашому полку створені дві батареї МЗА, які не мають матеріальної частини. Сьогодні сьома батарея викликала восьму батарею на так зване

соцзмагання. Текст соцдоговору зачитав я в присутності особистого складу обох батарей.

31 липня

Ніяк не щастить мені в житті. Ввечері я думав слухати пісні артистки Шостака, але вранці нас підняли «по тривозі». Задовго до сніданку сьома батарея сіла в поїзд, яким приїхала в Краснодар в Новоросійськ. Знову я побачив Цемеську бухту, в якій німецькі літаки потопили кілька пасажирських і воєнних кораблів, зокрема тепло плав «Україна», що тільки перевернули набік, але зовсім не затопили. Пошкоджено один військовий крейсер. А з деяких пароплавів з води торчали одні щогли. Значить, ворожа авіація діяла і після мого першого уходу з Новоросійська.

1 серпня

Наша батарея не має матеріальної частини. Тому командування полка вирішило використати її як караульну команду. Тепер ми будемо охороняти штаб, полкові склади, а в деяких випадках будемо підвозити боєприпаси на батареї, яким вони необхідні при великих нальотах ворожої авіації.

6 серпня

Сьома батарея получила завдання: вивозити полкове майно, бо загрожує небезпека. Майно вивозили за 80-100 кілометрів в невеличкі села, де ще нема нальотів ворожої авіації. Я беру участь в навантаженні і перевізці полкового майна.

10 серпня

Німецькі літаки почали інтенсивне бомбардувати Новоросійськ. Сьогодні вони не давали спокою протягом цілого дня.

12 серпня

За якихось 200 метрів від мого поста (продуктовий склад у самого берега) в море впало кілька бомб. З поста я, звичайно, не сховався, але не посоромився впасти на землю, коли почув, як завила бомба.

15 серпня

Згідно з наказом начальника гарнізону місто Новоросійськ об'явлено в стані облоги (« на осадном положении»). Німецькі війська уже близько. Ворожі літаки щодня бомбять місто.

16 серпня

Прожекторні пости нашого полка отримали наказ виїхати. Наша сьома батарея отримала такий же наказ (тільки не виїхати, а вийти, бо в нас нема техніки). Всі пішли пішки, а я заслаб і через це мене посадили на єдиний візок батареї з продуктами.

18 серпня

За нашим візком йшла, а потім попросилася сісти одна молода дівчина. Старшина дозволив. Виявилось, що цю дівчину звать Тамарою Слупімсською і вона одеситка (народжена 1920 року). В Одесі закінчила банківський (кредитно-економічний) інститут. Тепер Тамара евакуюється далі на Кавказ.

19 серпня

На візку нас сидить п'ятеро: три хлопця, з яких два конюхи, я і старшина батареї. Хлопці дуже нахабні і тому я не дивуюсь, що Тамара не захотіла далі з нами їхати. І правильно зробила, бо ці мерзотники хотіли її вночі згвалтувати, але не знайшли того місця, де вона спала. До чого ж низький народ!

Знову бачив прожекторні машини, що відстали за відсутністю пального. Зі знайомих прожектористів найближче бачив Пропозюка. Він їде в тил, а я скоро буду на фронті. Боюсь, що пропадуть мої речі, з яких особливо ціную свій фотоальбом. І я рішив, що на деякий час цей альбом зберігався в Пропозюка, а по приїзді на місце він віддасть мій альбом Вірі Пилипцівій, яка зберігатиме альбом до кінця війни, після чого перешле моєму батькові в Одесу. Хай хоч альбом уціліє, якщо мені судилося загинути на фронті. Женя обіцяв передати альбом Вірі, на яку я можу надіятися.

22 серпня

Закінчився наш піший перехід. Поблизу якогось Макапсе зупинилися для того, щоб нас забрали в 32 запасний артилерійський полк. Я викинув свого

маленького чемоданчика, а все, що було в тому цікавого, спалив. Однаково ж загине разом зі мною.

27 серпня

В Новоросійськ уже пішки не йшли, а приїхали на автомашині. Зразу кількох чоловік забрали в ті батареї, де є гармати. Решта буде продовжувати нести караульну службу.

1 вересня

Колись сьома батарея нараховувала 60 чоловік. Тепер у нас менше половини. Кожного дня батарея зменшується. Зараз від нас забрали не тільки рядових бійців, а і командирів взводів

5 вересня

В сьомій батареї zostалися останні десять чоловік, в тому числі дівчина-санінструктор Валя Самсонова. Завтра нас розформують зовсім. А поки що я заступив охороняти полковий склад боєприпасів, що розмістився під голим небом при другій батареї. На другій батареї впала бомба, якою вбито двох дівчат і дальномірника Іваницького. Я знав Іваницького ще з Великих Лук в 1940 році. Був непоганий хлопець.

6 вересня

Сьома батарея перестала існувати. Останні десять чоловік розподілені по іншим батареям. Мене забрали прямо з поста, а через кілька годин після того дальнобійний снаряд з німецької гармати упав на склад. Весь склад взлетів в повітря. Я в той час був уже в штабі, що заховався під землею біля гори «Сахарна головка». Тільки прийшов на другу батарею, як німецька артилерія почала її обстрілювати. Німці уже на околицях Новоросійська. Друга батарея стоїть на 6 кілометрі Сухумського шосе. Кілька німецьких снарядів впало на батарею. Один з них упав майже на порозі землянки, в котрій я знаходився сам один. Одна стіна землянки повалилась, нари підкинули мене догори, отруйний запах пороху давав себе узнати, але жодний осколок мене не зачепив, хоча смерть була за два кроки від мене.

7 вересня

Друга батарея сама не стріляє (літаків не видно), але обстрілюється німецькими гарматами щодня. Кожного дня нас чекає смерть. Щоб втекти від неї, троє колишніх прожектористів Дрожаніков, Воронов і Євтушенко дезертували. В кожного з них залишилися сім'я в самому Новоросійську. Мабуть, вони побігли до своїх жінок.

8 вересня

Я призначений в допомогу старшині батареї. На околицях міста, що ще німці не зайняли, ми вантажимо і вивозимо на батарею різноманітні продукти. А в порту всього багато: муки, сухарів, цукру, ковбаси, сала, повидла. Ніхто з нас не голодний, але кожному загрожує смертельна небезпека.

9 вересня

Більше нема куди їхати за «трофеями». Всі вони дісталися німцям. Щоправда, дещо потоплено в морі, але далеко не все. Цементні заводи ще наші, а все інше в німецьких руках. По нашій батареї відкрили шалений вогонь. Дві гармати пошкоджено, одна з них остаточно зі строю вибула. Командир батареї наказав всім хлопцям і дівчатам піти з батареї в найближчу балку. Я вкупі з двома дівчатами весь день рвав кизил, який дуже кислий. Інші хлопці та дівчата розбрелись хто куди. І тільки увечері, коли все смолило, ми прийшли на батарею.

10 вересня

Знову німецькі гармати обстрілювали нашу батарею. Знову ми ходили в балку. Німецькі літаки встелили всю батарею листівками, в яких лицемірно просили не нищити культурні цінності. Пізно вночі друга батарея вивезла на нове місце свої три гармати (четверта розбита). Кожну з трьох гармат поставили окремо на Сухумському шосе. Від одної гармати до другої віддаль 1-2 кілометра. З гарматами довелося повозитися, бо вони старого зразку (на двох великих колесах, що при стрільбі знімаються).

12 вересня

Коли я ніс воду, німецький снаряд упав трохи подалі на Сухумське шосе. Загинуло кілька червоноармійців з іншої військової частини.

13 вересня

Недавно познайомився з одним українцем Хмельницьким, а сьогодні він уже втік на німецьку сторону.

14 вересня

Всі три гармати другої батареї покинули свої позиції і рушили спільно по Сухумському шосе на Кабардинку, Геленджик і, нарешті, Фальшивий Геленджик. Сюди німецькі снаряди не дістають, та і бомби падають рідше.

20 вересня

Нальот німецьких літаків. Вперше я брав участь в бойовій стрільбі. Наша гармата випустила три снаряди.

24 вересня

Виїхали з Архипо-Осиповки в напрямі Джубги, де одну з наших батарей розбомбили німецькі літаки. У нас поки все благополучно.

30 вересня

Проїхали відомі Сочі-Мацеста. Зупинилися на 362 кілометрі по Сухумському шосе. Поблизу росли мандарини, до яких ми протягли свої руки.

8 жовтня

Для нашого полка цілий ешелон, який вирушив в напрямі до Грузії (Келасурі – Ожелечири – Самтредіа) південної з Грузії північної. Ніхто не знає місце нашого призначення. Одні гадають, що Баку, а другі, що Грозний.

11 жовтня

Вранці проминули Хассав-Юрт, Гудемес і, нарешті, Грозний, навколо якого тягнеться цілий ряд протитанкових перепон. Але і тут ми не зупинилися. Поїхали далі (Семашкінська, Слепцовська. Назрань, Бесми). І тільки тут, в місті Орджонікідзе (Владикавказ), узнали, що це і є місто нашого призначення.

12 жовтня

Зупинилися не в самому місті, а на його околиці біля цвинтаря. Одразу почали рити ровики та землянки.

17 жовтня

Зараз на кухні готують наче непогано, але не вистачає солі. Я часто ходжу в артилерійські майстерні, де мій гарний знайомий Куліковський наділяє мене сіллю. Куліковський чомусь дуже поважає мене, хоча сам набагато старший і має диплом інженера.

31 жовтня

Велика група німецьких літаків налетіла на місто. Один з них був збитий прямою наводкою третьою гарматою, на якій я працюю третім номером. Командир батареї похвалив весь третій розрахунок.

1 листопада

Сьогодні німці помстилися за збитий літак. Чотири бомби впали на нашу батарею. Хату, де була наша кухня, розбито дощенту. Одна бомба впала посеред батареї, де стояли розвідники. Вони були засипані землею, але їх відкопали. За один нальот поранено аж сім чоловік, один з них смертельно. З нашого розрахунку поранений в спину тільки один Колотовкін.

2 листопада

Командир другої батареї старший лейтенант Єкимов віддав наказ евакуювати дівчат-прибористок. Найближче село Гізель зайняте німцями. Ми переживаємо тяжкі хвилини.

3 листопада

Командування наказало вести огонь по німцям з усіх видів зброї, в тому числі і зенітних гармат. Наша батарея вперше веде вогонь по наземним цілям.

4 листопада

Зв'язківці з дивізії НКВС повідомляють, що німці припинили свій наступ і поки що стоять на захоплених рубежах. Мабуть, деяку роль відіграли і наші постріли.

5 листопада

Наказом начальника гарнізону місто Орджонікідзе об'явлене в стані облоги. Ще уже кілька днів ясно і без наказу.

7 листопада

Сьогодні день 25-річчя Жовтневої революції. Ми танцюємо не на балу, а на морозі. П'ємо по чарці спирт щодня, а не тільки в свята. Зате і стріляємо з гармат щодня. Добре, що хоч німець більше не наступає.

9 листопада

На окремих ділянках німці почали відступати. Так передають з НП.

10 листопада

Наша батарея зробила останні постріли по відступаючим німцям. Далі наші снаряди не досягають. Прибористки повернулись на батарею.

11 листопада

Всі далі й далі чути вибухи на фронті, який удаляється від нас. Скоро не буде зовсім чути ніяких пострілів.

15 листопада

Наказом начальника гарнізону знято стан облоги міста.

29 листопада

Начальник штаба дивізіону висловив мені подяку за караульну службу.

2 грудня

Не встигли ми відпочити після фронтових переживань, як до нас приїхала якась комісія. Наш третій розрахунок перевіряв якийсь полковник. За успішну відповідь я отримав подяку від командира взводу.

ВАСИЛИЙ ТЕРЕНТЬЕВИЧ ГАЛЯС

Василий Терентьевич Галяс. Он же – Бравый солдат Влодик Гейзерман (такую кличку придумал на фронте – по типу Швейка). Он же – "ходячая энциклопедия", что особенно хорошо знают на историческом факультете нашего ОНУ им. Мечникова, с которым связана практически вся его жизнь. Папа был нестандартным человеком, каких немного. Предельно честный и непоколебимый в своих принципах, несмотря на кажущуюся мягкость и сговорчивость. Абсолютно непрacticalный и бескорыстный. Энциклопедист. Книги – страсть на всю жизнь. История – единственное и главное занятие в жизни. Люди любили его и знали. Многие зарубежные специалисты по истории юга России и Украины, познакомившись однажды с отцом, годами посылали к нему своих аспирантов за консультациями и просто пообщаться. Папа был одним из лучших библиографов, наверняка не только Одессы; каждая точка с запятой в сносках была для него важна и священна. Многим ученым именно он помогал составлять и оформлять диссертации, а сам всю жизнь был лаборантом кафедры, пусть и незаменимым. Конечно, это следствие не только полного отсутствия у отца тщеславия и карьеризма, но и знак времени, когда всякий раз именно историки рисковали стать "неуместными" – то "буржуазными националистами", то еще кем-то... А еще папа был категорически и беспредельно добрый. Именно он всегда баловал меня как младшую и любимую дочь, водил в школу и на тренировки, таскал с собой по кафедрам и библиотекам. В центре Одессы нас знали почти все киоскеры – девочку с папой, которые, как Тарапунька и Штепсель, говорят между собой сразу на двух языках. Много чего папа рассказывал "по секрету" (даже от мамы) – и по поводу жизненных навыков и мелочей, и насчет нашей бедной истории. Дома всегда бытовало выражение "только в школе учителям этого вслух говорить не стоит".

Папа был самым настоящим Солдатом Победы. Война длилась для рядового Галяса с 1939 по 1946 годы. Бог хранил – всего полторы царапины, был он связистом и зенитчиком, а в тылу сидеть не любил. Кстати, о резерве. Со свойственным отцу юмором он всегда говорил: "Ну, ясное дело, чего мы стремились на передовую, там паек лучше, кто ж будет отсиживаться на голодном пайке". Не изменял себе связист Галяс и бегая по полям войны с катушкой: тщательно прочитывал и затем уничтожал немецкие листовки, запоминал все происходящее с исторической точностью. Записи хранил в известных с шевченковских времен "захалавных" книжечках, некоторые из них отбирали по "совету" особо бдительных сослуживцев, некоторые уцелели. Особенно интересно было потом, через много лет, сверять данные этих книжек со страницами "эпохальных" книг типа брежневской "Малой земли" (отец сдавал и брал Новороссийск и прошел пешком в обе стороны, наверное, все Военно-Сухумское шоссе). Отдельная "песня" – окончание войны, когда папа брал такие города, как Кенигсберг, Шверин и, наконец, Берлин. Стандартным тогда было непопулярное ранее, но не так уж и умалчиваемое теперь действие – солдатские посылки домой. Так вот Галяс, вернее, Владик Гейзерман тоже присылал в Одессу посылки, но были они сплошь с книгами и открытками (что приводило в гнев его отца: "Все не как у людей"). Еще папа рассказывал о том, как во время бомбежек, чтобы не так страшно было, крутил пластинки, найденные тут же, в берлинских разрушенных домах, и немецкие композиторы радовали уставшую от быта войны душу. Давным-давно в детстве я нашла в шкафу на кухне фарфоровую чашку со свастикой на доньшке, наверняка эта опасная вещь тоже приехала из логова врага. У нас в доме вообще многое было, так сказать, на грани. Хранились запрещенные или просто "вредные" книги, папа никогда не скрывал, что он – униат (тогда никто и не говорил, что есть греко-католики). И так далее. Интересная деталь: участники Великой Отечественной, родители умудрились произвести меня на свет именно 9 мая (папа всегда с большим почтением относился к датам – и семейным, и историческим). О

папе можно рассказывать бесконечно, как мог часами говорить он. Весело, с подмигиванием и прибаутками или с самым серьезным видом. Студенты, которым он изредка читал лекции, – он не был "официальным" ученым, потому перепадали только спецкурсы или подмена приболевших коллег, – обожали и годами помнили его метафоры и примеры. Чего стоит одна вредная и даже небезопасная привычка учить студентов на примере ошибок их собственных преподавателей; но как педагогический прием это срабатывало абсолютно – и никто ни разу не "заложил" и не пожаловался. До последнего отец был в строю, в голове рождались все новые статьи, воспоминания. Он никогда не жаловался не ленью или нежеланием работать – в этом плане он был настоящий ученый. Чего стоит один факт. Уже после 80-ти лет Галяс-старший "врубился", что такое компьютер, и с удовольствием и часами диктовал тексты старшему внуку, а затем их редактировал, записывал на дискеты и рассылал по редакциям. Многие друзья-однополчане уехали в дальние страны, среди прочего понимая, что статус участника войны поможет и им их семьям пожить, мягко говоря, более безбедно, нежели на независимой родине. Для рядового Галяса такой вариант был исключен ("воевать с немцами, а потом ехать на их харчи – ну куда ж это годится"). 13 января 2006 года, "на Васыля" и на Старый новый год отец пешком, понемногу, пидтющем, пришел к внукам, где не столько пил и ел, сколько спешил рассказать на диктофон о своем отце, и, в частности, сетовал на то, что в свое время стеснялся расспрашивать его о голодоморе и 1937 годе. После четырех часов разговора пора было вести малышей на кружки и секции, поэтому договорились продолжить. Но записать историю жизни своего отца он так и не успел – как всегда, дела, суета, все на завтра. Последние месяцы отец лежал, отказали ноги, силы понемногу покидали его, хотя голова работала до последнего. Не жаловался, особо не капризничал, даже когда было больно. Спасибо сотрудникам исторического факультета, они не оставляли его, приходили послушать, рассказать новости... "Ушел он тихо, как и жил", – сказал старший внук

Леша, который вместе со взрослыми ухаживал за дедом. Папа, мы старались быть с тобой. Ты можешь гордиться детьми и внуками, их у тебя пятеро. Ты был самый лучший на свете. Извини, что мало говорили тебе об этом.

НИЗЬКИЙ УКЛІН ТОБІ, БАТЬКУ! (СПОГАДИ ПРО П.І. ВОРОБЕЯ)

Моєму батькові, Петру Івановичу
Воробею, вченому, кандидату
історичних наук, викладачеві і
чуйній, щедрій, напрочуд чесній
людині
присвячую...

Вся юність моїх батьків пройшла у стародавньому Києві. До Одеси вони переїхали вже тоді, коли стали викладачами. Тоді за потребою зміцнення кафедри історії України батька перевели в Одесу. Він дуже важко звикав до специфіки Одеси, до її мови, а мені все розказував про Володимирську гірку, Хрещатик, славнозвісний Поділ та своє життя-буття в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка. Мабуть, Київ назавжди залишився містом кохання, надії та душевної святості для нього.

Батько був істориком. Багато років присвятив він вивченню документів та подій Громадянської війни. Декілька років збирав у архівах України матеріали, що висвітлювали проблеми національного визвольного руху 20 - 30 х років ХХ століття. У яких тільки містах України він не побував: працював і Дніпропетровську, і в Луцьку, і в Кам'янець-Подільському, і в Харкові, і в Вінниці, і у Львові тощо. Не ті то були часи, коли можна було займатись визвольним рухом та національним питанням. Докторську дисертацію він так і не захистив, просто звинуватили в націоналізмі і на протязі кількох років ми жили в стані заляканості і передчуття бід. Мати тоді вмовляла батька змінити тему дослідження, але він не погодився. Переживав дуже, хотів, щоб правда перемогла кривду, щоб історія була наукою, а не служницею влади. Мама їздила у всі союзні республіки, збирала рецензії на його праці. Зібрала вона тоді 15 відгуків найбільш

видатних вчених з національного питання в Радянському Союзі. Може, саме її віра в батька і його працю була складовою частиною того, що він залишився живий. Звичайно, ніщо не пройшло без наслідків. Батько переніс інфаркт, потім другий, став хворіти на серце. Він читав лекції, писав статті, але все частіше я помічала в його очах сум та біль.

Великі зміни відбулися у нашому домі, коли народився Ромка, мій син. Я тоді пізнала свого батька з нової сторони. Турботливий дідусь тепер з задоволенням гуляв з онуком на проспекті біля дому, ходив з ним на море, а найулюбленішим місцем прогулянок стає одеський Привоз. Маленький одесит Ромка і літній дідусь – киянин з захопленням смакували на ринці Одеси творіг і купляли його, бо обидва дуже полюбили цей продукт. Батько мріяв, що його онук стане істориком. Вже після смерті батька Роман таки поступив на історичний факультет. Обставини склалися так, що онук не зміг продовжити справу діда. Це викликає біль. Але життя вносить свої корективи!

Батько дуже любив вірші, особливо полюблив і читав напам'ять вірші В. Сосюри, А.Малишка та поетів-романтиків початку двадцятого століття. Він і сам писав вірші, такі легкі, романтичні. Писав про красу природи, про гордість за свою Україну, про своїх коханих жінок: дружину, доньку, сестер, матір. Після його смерті залишились записи, нотатки, що робив він, читаючи вірші, оповідання тощо. А скільки він написав віршів на честь різних свят своїм колегам та друзям! Коли я перебувала у пологовому будинку, він написав вірша на честь народження Роми. Коли я вперше випустила свій клас, мій батько написав мені такого вірша, що читати його без сліз не можна. Всі ці вірші я зберігаю - в них дуже багато ніжності, світла і казкових чар добра.

А ще мій батько співав! Співав він чудові українські пісні, а всі його друзі мрійливо та зачаровано слухали. Бо не слухати було неможливо – співав він якось особливо, з великою любов'ю до ненечки землі та своїх рідних.

Я дуже часто згадую батька. Колись він пишався, що я пішла працювати до школи. Сьогодні я знову у школі, хоча працювала в Педагогічному Університеті імені К.Д. Ушинського, захистила дисертацію, але повернулась у свою школу. Всі мої успіхи і досягнення – це батькові уроки людяності і великої душі. Він був трудоголиком, в праці знаходив наснагу і сили. Я теж в роботі знаходжу найщасливіші хвилини спілкування з дітьми.

Батько вчив мене прощати людей, бо сам простив всіх, хто так ганебно цькував його, не дозволяючи мати власну думку, не погоджуючись на право кожної людини бути вільною у думках і життєвих кроках. Він вчив мене бути впевненою в собі і в своїх поглядах. Це не зробило моє життя більш легким, може, навіть навпаки, але сьогодні я можу впевнено сказати, що батька свого не скривдила, не підвела, не забула.

Коли я обирала свою професію, розмовляла з батьком про свій вибір, наче вибачалась за те, що вибрала не українську мову, а російську. А батько так легко це сприйняв! Сказав тоді те, що пройшло зі мною все життя: «Любов до України – це з тобою назавжди. А вивчати і викладати ти можеш, що захочеш, що подобається. Кожна мова – надбання народу. Ти вільна людина, головне - рідну мову не забувай». Мій рідний батьку! Скільки в тобі було душі, скільки любові!

Я часто думаю, які мої батьки були щасливі! І часи були важкі, і життя не пестило, але жили вони з вірою і надією. Саме це робило їх світлими і людяними. Вони багато переносили, багато витримували, і від всіх цих випробувань ставали сильнішими духовно і красивішими зовнішньо.

Старенькі, пожовклі фотографії... Мої молоді батьки ніби дивляться на нас крізь час, ніби питають, що ми робимо, про що думаємо, як бережемо пам'ять і своє минуле. Бо саме пам'ять і робить нас людьми. А минуле перевіряє нас на міцність і милосердя.

ПІСЛЯМОВА

**ПРОДОВЖУВАЧІ ТРАДИЦІЙ ІСТОРИЧНОЇ УКРАЇНІСТИКИ:
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.¹**

Процес націєтворення, що відбувається в сучасній Україні, потребує як активних учасників, так і тих, хто намагається досягнути цей процес в історичній ретроспективі. Саме це й визначає особливе місце кафедри історії України у системі університетської науки та процесі навчання. Адже вітчизняна історія, як одна зі складових суспільної свідомості, завжди була дражливим стиком ідеологічних прагнень політичних еліт, дидактичних зусиль держави, ареною гострих дискусій як пересічних громадян, так і науковців.

Студії з україністики в Новоросійському університеті започатковано від часу його заснування. До 1920 р. їх центром була кафедра російської історії, де провадили дослідження такі історики як М.П.Смирнов, О.І.Маркевич, І.А.Линниченко, П.А.Іванов, С.Л.Аваліані, А.В.Флоровський. На початку ХХ ст. в Університеті працював О.С.Грушевський, який читав спеціальний курс з історії українського середньовіччя і на прохання студентів намагався це робити українською мовою.

У 20-ті рр. ХХ ст., коли Університет було розформовано, основні дослідження в Одесі розгорнулись у межах одного з його спадкоємців – Одеського Інституту народної освіти. При ньому М.Є.Слабченко створив Одеську філію (секцію) харківської науково-дослідної кафедри української культури. У 30-ті рр., після відновлення Університету і створення у його межах історичного факультету, започатковано і кафедру історії України. Тоді у всій гуманітаристиці панував ідеологічний монізм і науковий догматизм. Україністиці було завдано удару і через безпосереднє знищення науковців, а у перші повоєнні роки кафедра зникла.

У період лібералізації суспільно-політичного життя за доби М.С.Хрущова стало можливим відновлення кафедри історії України (1957).

Протягом кількох десятиліть радянське українознавство уособлювали представники старшого покоління – С.М.Ковбасюк, П.І.Воробей, а також їхні послідовники – А.Д.Бачинський, З.В.Першина, В.П.Ващенко, Н.І.Калюшко.

З 1990 р. розпочався новий період в історії кафедри – дисципліна «Історія України» стала обов'язковою для викладання у всіх підрозділах Університету, а на історичному факультеті було кардинально збільшено обсяг годин на її викладання, зросла кількість спеціальних курсів для студентів спеціалізації кафедри, з'явилась нова генерація науковців, які продовжувала розробку започаткованих раніше досліджень. Відтоді повністю оновлено склад кафедри – серед членів колективу, який є чи не наймолодшим на факультеті (середній вік викладача близько 42 років), залишилась лише одна особа, яка була у штаті на 1990 р.

Нині колектив кафедри складає 14 осіб, з яких два доктори історичних наук зі званням професора (завідувач кафедри Вадим Михайлович Хмарський та професор Олена Анатоліївна Бачинська), 9 кандидатів історичних наук зі званням доцента (заступник завідувача доцент Тарас Степанович Вінцковський, докторанти Наталя Миколаївна Діанова, Василь Петрович Щетников, доценти Тарас Григорович Гончарук, Анатолій Іванович Мисечко, Олександр Євгенович Музичко, Людмила Володимирівна Новікова, Олена Олександрівна Синявська, Юрій Іванович Сурай), 2 доценти зі ступенем кандидата історичних наук (Едуард Петрович Петровський, Володимир Миколайович Полторак) та старший викладач Галина Сергіївна Левченко. Протягом останніх років члени колективу кафедри отримали два звання професора, чотири – доцента та захистили дві кандидатські дисертації².

Закон «Про вищу освіту» (2002) у ст. 30 «Структурні підрозділи вищих навчальних закладів» визначає кафедру як базовий структурний підрозділ вищих навчальних закладів (його філій, інститутів, факультетів), що проводить навчально-виховну і методичну діяльність з однієї або кількох споріднених спеціальностей, спеціалізацій чи навчальних дисциплін і

здійснює наукову, науково-дослідну та науково-технічну діяльність за певним напрямом. Оскільки обличчя кафедри визначає насамперед науковий доробок, то доцільним буде розпочати саме з нього.

У своїй науковій діяльності протягом минулого десятиліття колектив кафедри розробляв дві комплексні наукові теми: у 2001-2005 рр. – «Південна Україна: історія, історіографія, джерела», а з 2006 р. – «Історія Південної України у національному та європейському контексті» (керівник В.М.Хмарський)³. Загалом можна виділити три основні напрямки за якими працювали й працюють члени кафедри у новітній період своєї історії:

1. Соціально-економічна історія Південної України кінця XVIII – початку XX ст.;
2. Суспільно-політичні процеси у регіоні наприкінці XIX – XX ст.;
3. Історія історичної науки на півдні України у XIX-XX ст.

По першому напрямку плідно працювали О.А.Бачинська («Історія та розвиток українського козацтва у кінці XVIII-XIX ст.»), Т.Г.Гончарук (), Н.М.Діанова («Населення міст Південної України у дореформений період»), Полторак В.М.(«Взаємини Війська Запорозького та Війська Донського доби Нової Січі (1734-1775)»). Наслідком розробки цього напрямку стали такі монографії:

- Діанова Н.М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) (Одеса, 2010. 176 с.)
- Бачинська О.А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії. Кінець XVIII-XIX ст. (Одеса, 2009. 256 с.)
- Гончарук Т.Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. (Одеса, 2008. 280 с.)
- Одеса козацька: Наукові нариси. – 2-е вид., випр. і доп. (Одеса, 2008) (Бачинська О.А., Гончарук Т.Г., Мисечко А.І., Новікова Л.В., Полторак В.М. у співавторстві)

- Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т.2. / Ред. кол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. (К., 2007). (Бачинська О.А. у співавторстві)
- Гончарук Т.Г. Нащадки українських козаків та «народження Одеси» (Одеса, 2006)
- Гончарук Т.Г. Одеське порто-франко 1819-1859 рр.: історія (Одеса, 2005. 312 с.)

Кандидатську дисертацію захистив В.М.Полтораки на тему «Взаємини Війська Запорозького та Війська Донського доби Нової Січі (1734-1775): політико-правовий і соціально-економічний аспекти» (2007)».

Другий напрямок представляють Т.С.Вінцковський («Органи управління Центральної Ради на півдні України: історія становлення та місце в системі влади» та «Українське самостійницьке підпілля в Трансністрії у роки Другої світової війни (1941-1944 рр.)»), А.І.Мисечко («Історія українського руху на півдні України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.» та «Український рух в Херсонській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.»), Е.П.Петровський («Історії радянських репресій в Україні в ХХ столітті»), Ю.І.Сурай («»), В.П.Щетников («Окупаційний режим у Трансністрії під час Другої світової війни»). Кожний з них опублікував або індивідуальну монографію або взяв участь у колективних монографіях:

- Вінцковський Т.С., Джумига Є., Мисечко А.І. Українські мілітарні формування в Одесі у добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) (Одеса, 2010. 153 с.)
- Голодний хліб. Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій. Овідіопольський район / Автори-укладачі С. С. Аргатюк, Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський (Одеса, 2008. 400 с.)
- На южном фланге фронта: В 2-х част. Ч.1: Крепость на Черном море. (Одеса, 2008. 126с.) (Щетников В.П. у співавторстві)

- Нариси з історії села Красносілка (Гільдендорф) на Одещині: 200-річчю села присвячується. - Одеса, 2007. 170 с. (Щетников В.П. у співавторстві)
- Мисечко А.І. Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст. (Одеса, 2006. 162 с.)
- Біль минулого. Нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район) (Одеса, 2006. 233 с.). (Петровський Е.П. у співавторстві)
- Сурай Ю.І. Преса в Україні у боротьбі політичних сил за армію і флот (1917 р.) (Одеса, 2005. 143 с.)

Кандидатську дисертацію захистив Е.П.Петровський на тему «Архівно-слідчі справи як джерело вивчення репресій в Україні у 1937-1938 роках» (2006).

Плідним є й третій напрямок, який репрезентують дослідження Н.М.Діанової («Науково-просвітницька діяльність вищого православного духовенства Південної України у XIX ст.»), Г.С.Левченко («Внесок періодичної преси Південної України в розвиток історичного краєзнавства в XIX – на початку XX ст.»), О.Є.Музичка («Історія історичної науки на півдні України наприкінці XIX-XX ст.»), Л.В.Новикової (), О.О.Синявської («Історія історичної науки на півдні України у XIX - на початку XX ст.» та «Розвиток українського національного руху на півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст.»), В.М.Хмарського («Історія археографічних установ на півдні України у XIX – на початку XX ст.» та «Історики південної України в археографічному й суспільно-політичному вимірі»). Їхній доробок втілений у монографії та збірках:

- Анатолій Діомидович Бачинський (1933-1995). До 75-річчя від дня народження (біографічні матеріали) / Упорядники А.Д.Бачинська, Г.С.Левченко, Л.В.Новікова, В.М.Хмарський (Одеса, 2008. 216 с.).
- Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) / Упорядник В.М.Хмарський (Одеса, 2006. 84 с.).

- Музичко О.Є. Історик Федір Іванович Леонтович (1833-1910): життя та наукова діяльність (Одеса, 2005. 208 с.).
- Ф.І.Леонтович (1833-1910): біобібліографічний покажчик / Упорядник О.Є.Музичко (Одеса, 2005. 148 с.)

Кандидатські дисертація захистили О.Є.Музичко «Історик Ф.І.Леонтович (1833-1910): життя та діяльність» та Л.В.Новікова «Внесок А.О.Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України» (2004).

Особливо слід відзначити вихід першого тому енциклопедичного видання «Одеські історики (початок ХІХ – середина ХХ ст.)» (Одеса, 2009. 478 с.) (голова редакційної ради В.М.Литвин, члени редколегії Т.Г.Гончарук, О.Є.Музичко, В.М.Хмарський). Збірку цілковито можна назвати кафедральною, адже з 230 статей 130 та ще й вступна стаття (Хмарський В.М.) належать членам кафедри (О.Є.Музичко – 90 статей, а також Бачинська О.А., Гончарук Т.Г., Діанова Н.М., Левченко Г.С., Мисечко А.І., Новікова Л.В., Петровський Е.П., Синявська О.О. та аспірантки В.В.Калінку і О.Д.Макміллан).

Крім монографій, збірок, брошур викладачі кафедри опублікували понад 350 статей у таких вітчизняних журналах і збірках як «Історіографічні дослідження в Україні», Матеріали VI конгресу МАУ, «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.» «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», «Студії з архівної справи та документознавства», «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.)», «Український археографічний щорічник», «Український історичний журнал» та енциклопедіях («Архівна енциклопедія», «Енциклопедія сучасної України», «Енциклопедія історії України»), «Професори Одеського (Новоросійського) університету», а також іноземних виданнях у Брянську, Відні, Москві, Краснодарі, Нью-Йорку, Ольштині, Ополє, Парижі, Софії.

Науковці кафедри є членами редколегій низки наукових видань і збірок: «Записки історичного факультету» (О.А.Бачинська, Т.С.Вінцковський,

В.М.Хмарський), «Історики Українського Причорномор'я» (О.Є.Музичко, Л.В.Новікова, відповідальний редактор В.М.Хмарський), «Матеріали звітної студентської наукової конференції історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова» (Т.С.Вінцковський), «Одіссос: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Т.С.Вінцковський, Т.Г.Гончарук, О.Є.Музичко, В.М.Хмарський), «Чорноморська минувшина» (відповідальний редактор О.А.Бачинська, Т.С.Вінцковський, відповідальний секретар Т.Г.Гончарук, А.І.Мисечко, Л.В.Новікова, В.М.Полторак), «Лукомор'я» (відповідальний секретар Т.Г.Гончарук) «Наукові вісники» Одеського державного економічного університету та Одеського державного екологічного університету (В.М.Хмарський). Прикметно, що протягом тривалого часу на посаді заступника декана з наукової роботи перебуває представник кафедри історії України – Бачинська О.А. (до 2006 р., а 2009 р. її обрано головою профспілкового бюро історичного факультету) та Т.С.Вінцковський.

За минулі роки науковий доробок науковців кафедри пройшов апробацію на різноманітних наукових форумах (їх нараховується понад 130), серед яких варто виділити вітчизняні шостий та сьомий конгреси Міжнародної асоціації українців (2005, 2008), III конгрес українських істориків у Луцьку (2006), «круглий стіл» «Термінологічні проблеми у вивченні історії України» (2006) та конференція «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять» (2008) (Київ, Києво-Могилянська академія), «Історичні джерела» (Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського), «Українська періодика: історія і сучасність» (Львів, 2005), «Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті» у Ніжині (2005), «Кайндлівські читання» (Чернівці, 2004), «Костомарівські читання» (Чернігів, 2006). Колективно кафедра взяла участь (в тому числі і як організатор чи співорганізатор або за найактивнішої участі членів кафедри) у проведенні одеських конференцій «Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє» (2004), «Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії» (2005), «Велич подвигу

народного» (2005), «Митрополит Андрей Шептицький: церковно-релігійна та громадсько-політична діяльність» (2007), «Роль і значення Одеської еміграції» (2008), «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (2009) та циклі з трьох конференцій у співробітництві з польськими колегами з університетів Ополе і Вроцлава «Поляки на Півдні України» (2006), «Поляки на півдні України та в Криму» (2007) та «Причорноморський регіон у контексті європейської політики: минуле і сьогодення» (2008). Серед зарубіжних форумів відзначимо участь у конференціях з україністики в Іллінойському університеті (Урбана – Шампейн, США, 2006, В.М.Хмарський), присвяченій другій світовій війні (Берлін, Німеччина, 2009, Щетников В.П.), з болгарістики, організованих Болгарською АН (Болгарія, Софія, 2008-2009, О.А.Бачинська, В.М.Полтолрак), українсько-румунська конференція «Нижньодунайський регіон в XV-XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації (Тульча, Румунія, 2008, О.А.Бачинська, Т.С.Вінцковський, Л.В.Новікова, В.М.Полтолрак), різноманітних російських (Краснодар, Москва, Санкт-Петербург) та молдавських (Кишинеу) форумах (О.Є.Музичко, В.М.Полтолрак, В.П.Щетников).

Кафедра, готуючи докторантів аспірантів та співшукачів до підвищення їхньої наукової кваліфікації, є центром підготовки кадрів не тільки для себе, а й для інших навчальних закладів. Під керівництвом професорів В.М.Хмарського та О.А.Бачинської було захищено одну докторську та 4 кандидатські дисертації. Спеціалізовані вчені ради по захисту дисертацій в Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі, Миколаєві, Харкові, Черкасах, Чернівцях неодноразово запрошували науковців кафедри (Хмарський В.М., Бачинська О.А., Музичко О.Є., Щетников В.П., Гончарук Т.Г.) брати участь у процедурі захисту дисертацій, в т.ч. й докторських, що є свідченням визнання наукової ваги членів кафедри. Кафедра здійснює попередню експертизу всіх дисертацій, що подають до захисту або ностріфікації у Спеціалізованій вченій раді при ОНУ імені І.І.Мечникова за спеціальністю

07.00.01 «Історія України» (членами цього вченого співтовариства є доктори наук О.А.Бачинська та В.М.Хмарський), а це пересічно 10 робіт щорічно. Практично на кожному засіданні кафедри затверджується відзив (а то й кілька) на автореферати дисертацій – по цьому показникові кафедра стабільно тримає пальму першості серед інших підрозділів факультету (лишень один завідувач підготував 20 таких дописів). Міжнародним визнанням наукових кафедральних розробок стало здобуття дослідчої дотації Канадського інституту українських студій (Вінцковський Т.С., Хмарський В.М.) та Грант центра «Сефер» на проведення наукових досліджень з іудаїки в Єрусалимі (Ізраїль, 2005) (Музичко О.Є.).

Ще у другій половині 90-х років викладачі кафедри взяли участь у втіленні до навчального процесу нового навчального плану, що передбачав, при переході до триступеневої підготовки студентів (бакалавр – спеціаліст – магістр) значне збільшення як кількості, так і обсягу курсів, що їх читає кафедра. Зокрема обсяг годин на викладання історії України було кардинально збільшено. Протягом останніх років було здійснено цілковитий перехід на навчання за кредитно-модульною системою як загальних, так і спеціальних курсів. Нині кафедра забезпечує на денному та заочному відділеннях історичного факультету читання 3 курсів для магістрантів, один загальний та 4 спеціальних курси для студентів, які здобувають освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст», три загальні («Давня і нова історія України», «Новітня історія України», «Історична географія») та 22 спеціальні курси для студентів спеціалізації, які здобувають освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр».

Зокрема, напрямки спецкурсів такі: фундаментальні (основи наукових досліджень – О.О.Синявська; українське джерелознавство та археографія – Е.П.Петровський, В.М.Хмарський; українська історіографія – О.Є.Музичко, В.П.Щетников; історична географія – О.А.Бачинська); наскрізні (історія української національної ідеї – Ю.І.Сурай; економічна історія – Т.Г.Гончарук; історія української державності – В.П.Щетников; історія науки

й освіти в Україні – О.О.Синявська; історія релігії і церкви – Н.М.Діанова; військова історія – А.І.Мисечко); проблемні, що обмежуються окремими регіонами, соціальними групами, періодами, аспектами (історія національних меншин в Україні – Л.В.Новікова; історія козацтва – О.А.Бачинська; українське мистецтво та культура XIX-XX ст. – Ю.І.Сурай; суспільно-політична та військова історія XX ст. – Т.С.Вінцковський; історія української діаспори – А.І.Мисечко; дисидентський рух в Україні – Е.П.Петровський). На кафедрі покладено організацію архівної практики студентів III курсу (керівник О.О.Синявська).

На кафедрі ведеться постійний діалог з приводу місця і призначення дисципліни «Історія України» в університетському навчанні як на історичному факультеті, так і інших підрозділах Університету (кафедра забезпечує читання нормативного курсу «Історія України» на 32 спеціальностях майже у всіх підрозділах). Серед постулатів новітніх дискусій особливого поширення набули такі:

- Концептуальними засадами у викладанні історії України є допомога студентам, насамперед історичного факультету, у розумінні складності і неоднозначності історичного процесу на території сучасної України. Акцентування уваги на тому, що історія України не є історією лише українського етносу чи української державності. Сутність історії України сьогодні – усвідомити феномен формування сучасної політичної нації в Україні. Історія, виконуючи когнітивну функцію, протистоїть ідеологічним та іншим міфологемам і займається деконструкцією міфів, продукованих ідеологами політичних еліт (Хмарський В.М.)
- Засадничими принципами у викладанні історії України є акцентуалізація уваги студентів до методологічного плюралізму у розумінні усіх дискусійних тем, передусім в історії XX ст. А також формування у студентів етики полеміки, використовуючи систему аргументації, яка базується не стільки на інтуїтивному відчутті

минулого, а на раціональних аргументах, що підлягають верифікації (Вінцковський Т.С.).

- Демонстрування студентам неможливості конструкції об'єктивної історії, і, отже, безпідставності закидів саме на адресу істориків України щодо переписування історії, «міфологізування» історії, адже будь-яке історичне знання є образом, що ґрунтується на зухвалому уявленні історика про пізнаваність минулого в межах сучасних істориків уявлень; суспільно-політичної мотивації праці істориків; важливості на всіх етапах історії ролі еліт, які вели за собою широкі верстви населення, адже від еліти, особистості видатних людей значною мірою залежала історія всіх без виключення народів світу; сприйняття історії України, виділення якої в окремий предмет є умовністю, яка залежить виключно від сучасної конфігурації кордонів, як частини всесвітньої історії (Музичко О.Є.)
- Використання у викладацькій роботі принципів гуманізації і гуманітаризації навчально-виховного процесу, формування у студентів професійних знань, умінь і навичок, які б допомагали майбутнім фахівцям-історикам адекватно мислити в сучасних соціально-політичних і економічних умовах, самостійно формувати думки, визначати цілі, ставити завдання, вирішувати проблеми, активно діяти, відповідати за свої дії й одержані результати з метою допомогти студентській молоді зробити усвідомлений вибір шляху самореалізації у складному світі, що постійно змінюється. Акцентування уваги на цілісності й безперервності історичного процесу, мультикультурності історичної спадщини та необхідності толерантності до минулого, виховання негативного ставлення до будь-яких форм насильства, вказання на особливості «конструювання» історії й прагнення до пізнання історичної істини при неможливості її досягнення (Петровський Е.П.).

Особливу увагу на кафедрі приділяють викладанню курсу «Історія України» на неспеціальних факультетах, що робить її, по суті, загальноуніверситетською. Для студентів-неісториків на лекційних та семінарських заняттях, на основі сучасних досягнень вітчизняної та світової науки, наголошується на найбільш актуальних проблемах загального курсу історії України. На семінарських заняттях запроваджено рольові та ділові ігри, «круглі столи», «суди» над історичними персонажами, презентації, аналіз конкретних ситуацій, диспути, розв'язування проблемних завдань, індивідуальні практикуми, складання і вирішування історичних кросвордів, тестові форми контролю якості знань, дослідження генеалогічних дерев з метою «олюднення» історії, що має сприяти дегероїзації «великих персон» і збільшення історичної ваги «маленького українця», справжнього рушія історії, життя якого і має бути найвищою гуманістичною цінністю суспільства. Наприклад, Н.М.Діанова щорічно проводить круглий стіл «Стежками партизанської слави», де всі студенти діляться своїми враженнями від попередньо опрацьованої мемуарної літератури по даній проблемі. Здійснювалися так звані «виїзні» заняття в археологічному музеї, музеї християнства (при жіночому монастирі), музеї військової слави в катакомбах та інших музеях міста.

На кафедрі широко практикується проведення відкритих лекцій, відвідання і обговорення яких розглядається як важливий чинник оптимізації викладацької майстерності, лабораторія по обміну досвідом та засіб передачі досвіду молоді. Останніми роками було проведено лекції по загальних курсах «Давня та нова історія України» (Музичко О.Є., Гончарук Т.Г.), «Новітня історія України» (Вінцковський Т.С.) для студентів-істориків; спецкурсам «Історія українського війська» (Мисечко А.І.), «Основи наукового дослідження» (Синявська О.О.), спецпрактикуму «Українська археографія» (Хмарський В.М.) для студентів спеціалізації; для студентів-неісториків спеціальностей «Міжнародні відносини» (Хмарський В.М.), «Філософія»

(Синявська О.О.), «Українська філологія» (Левченко Г.С.), «Біологія» (Петровський Е.П.). Викладачі кафедри беруть активну участь у факультетських програмах вивчення закордонного досвіду організації навчального процесу, відвідуючи університети Ополе (Бачинська О.А., Новікова Л.В.), Вроцлава, Ягелонський (Хмарський В.М.) у Польщі та університет Нижній Дунай у м.Галац у Румунії (Вінцковський Т.С.).

Вдосконалення викладацької майстерності триває на кафедрі поряд з новими формами навчально-методичної роботи. Внаслідок цього у новому десятилітті друком вийшло ціле гроно нових видань і ця робота набула системності. Так, у 2005 р. кафедра видала два зібрання програм всіх курсів, що їх читання забезпечує кафедра – для загальних курсів з історія України, які викладають у шістьох семестрах, та всіх спеціальних курсах. Видано нову програму з дисципліни «Історія України» для неспеціальних факультетів, а також для загального курсу «Історична географія» (О.А.Бачинська), архівної практики (О.О.Синявська) та методичні рекомендації для оформлення випускних робіт студентів історичного факультету (В.М.Хмарський у співавторстві з О.В.Сминтиною). Останні роки характеризуються тим, що викладачі перейшли до написання навчально-методичних посібників для студентів спеціалізації кафедри, авторами яких є:

- Вінцковський Т.С. Політичні діячі України: 1917-2004 рр. Навчальний посібник (Харків, 2005. 112 с.).
- Діанова Н.М. Історія релігії та церкви в Україні. Частина перша: IX – XIX ст. Навчальний посібник (Одеса, 2006. 104 с.).
- Бачинська О.А. Історія українського козацтва. XV–XX ст.: Частина 2: кінець XVIII-XX ст. Навчально-методичний посібник (Одеса, 2007. 104 с.)

Методична робота викладачів виходить за межі кафедри. Так, багато років методичну комісію факультету очолював Ю.І.Сурай, а у розв'язанні факультетських проблем брали участь члени методичної комісії А.І.Мисечко та О.О.Синявська. В.М.Хмарський є членом робочої групи з моніторингу

шкільних підручників з історії України при Українському інституті національної пам'яті (2007). Е.П.Петровський (який є головою предметної комісії з історії на вступних випробуваннях до Університету) та В.М.Хмарський за дорученням Міністерства освіти і науки України були спостерігачами в різних куточках нашої країни під час проведення зовнішнього незалежного оцінювання у 2008/2009 навчальному році. Викладачі є співавторами різноманітних навчальних і навчально-методичних видань, що допомагають навчатись студентам Одеського державного економічного університету, Одеського державного університету МВС, Одеського технікуму залізничного транспорту. Особливого розголосу у освітян набуло друге видання навчального посібника з краєзнавства для школярів «Ми – одесити» (За ред. С.В.Козицького) (2008), у якому взяла участь низка викладачів. О.А.Бачинська, Т.Г.Гончарук, Л.В.Новікова беруть активну участь у роботі Малої академії наук, є консультантами та керівниками і членами журі обласного конкурсу МАН з секцій «Історія України» та «Історичне краєзнавство».

Завідувач кафедри взяв участь і виступив з доповіддю на всеукраїнській нараді «Проблеми змісту історичної освіти та проблеми їх вирішення» у Міністерстві освіти і науки України (2008) в якій взяв участь міністр І.О.Вакарчук та його заступники. На цій нараді був присутній і заступник завідувача кафедри Т.С.Вінцковським, який за рік перед тим, як заступник завідувача, взяв участь у семінарі керівників кафедр історії України історичних факультетів вищих навчальних закладів, проведений спільно з Інститутом історії НАН України (2007). Подібні форуми дають новий досвід і матеріал для аналізу щодо місця знань з історії України на всіх щаблях суспільної інтелектуальної піраміди – від побутового рівня до ідеології, від шкільного підручника до університетської і академічної науки.

Виховна робота, насамперед, як і завжди, здійснювалась в ході навчального процесу – під час лекцій, семінарських занять, індивідуальної роботи зі студентами, консультацій, в роботі над курсовими, бакалаврськими

і дипломними роботами, педагогічних практик. Для поглиблення знань з історії України здійснювались екскурсії до одеських археологічного, краєзнавчого та університетських музеїв. З найсильнішими студентами проводилась додаткова робота, зокрема під час підготовки до всеукраїнських конкурсів студентських робіт. Так, наприклад, студент Є.Джумига, під керівництвом наставника Т.С.Вінцковського брав участь у кількох Всеукраїнських конкурсах студентських робіт (2009 р. – III місце у конкурсі в галузі українознавства), став стипендіатом фонду Віктора Пінчука (2008, 2009), а згодом – співавтором колективної монографії разом з науковим керівником. Отже, вагоме місце у виховній роботі, яку на кафедрі часто-густо потрактовують як позааудиторну співпрацю зі студентами, складає безпосереднє й індивідуальне спілкування зі студентами.

Жваво відбуваються студентські щорічні наукові конференції – адже всі присутні щоразу беруть участь у визначенні через рейтингування найліпшої доповіді. Переможці (2005 – Шевченко О., 2006 – Ходак І., 2007 – Вихованець Н., 2008 – Левицька О., 2009 – Сугак В. та Жимбій В. – у започаткованій секції «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни») завжди є потенційними кандидатами до аспірантури.

Діяльність гуртка з історії України характеризувалась як синусоїдою активності, так і експериментаторством. Так, у середині десятиліття куратор гуртка О.Є.Музичко зробив наголос на обговоренні документальних фільмів і кінострічок вітчизняної класики з метою аналізу впливу мистецтва та візуального ряду на суспільне сприйняття інформації з україністики. Нещодавно відбулось відновлення діяльності гуртка – завдяки ще одному молодому викладачеві – В.М.Полтораку, який відповідально і неординарно поставився до нового доручення. Гуртківці започаткували польовий напрямок діяльності – здійснили виїзди до санаторію Куяльник, населених пунктів Петрівка та Василівка, Балта, провели снігову баталію у парку ім. Т.Шевченка. Створено Інтернет-сторінку, проведено аудиторні читання до Дня Соборності України, ведеться робота над зйомкою документального

фільму та написання за матеріалами подорожей гуртка збірки історичних маршрутів Одещиною.

Традиційним став започаткований ще 2004 р. з ініціативи О.А.Бачинської День кафедри історії України. Основу свята складають театралізовані вистави, підготовлені студентами у вигляді «капусників». Є прецедент участі і викладачів з творчою програмою в одному зі свят. Під час неформального спілкування панує дух єднання людей, згуртованих належністю до одного підрозділу у галузі гуманітарного знання, викладачі і студенти напередодні Нового року згадують значні й кумедні моменти минулого календарного року.

Викладачі кафедри брали участь у різноманітних заходах, що виходили за межі спеціалізації. Особливо треба виділити участь викладачів кафедри у факультетській першості з міні-футболу. Чемпіонат відбувається організовано, кожна з команд має свою форму і назву. Так, команда викладачів, співробітників і аспірантів (тепер як команда випускників) має назву «Запорозька старшина». Основу її склали викладачі кафедри – беззмінний капітан команди, який не пропустив жодної з 25 першостей, багатолітній Голова футбольної ради історичного факультету, неодноразовий лауреат опитування «Кращий захисник» і «Кращий арбітр» змагань Т.С.Вінцковський, почесний президент першості, як один з її засновників у середині 90-х рр., кращий гравець першості 1998 р. В.М.Хмарський (обидва – чотириразові переможці першості, в т.ч. три рази за останні п'ять років) та О.Є.Музичко. Відзначимо, що команда «Запорозька старшина» – постійний лідер і переможець у командному заліку «Fair-play». Також відбувалась творча співпраця з факультетським колективом «Джерело» (написано сценарій для одного з виступів – В.М.Полторак), виступи на Новорічних концертах ОНУ ім. І.І. Мечникова у танцювальній та театральній програмі разом зі студентами та викладачами інших факультетів (Мисечко А.І., Полторак В.М.).

У ХХІ столітті кафедра взяла курс на посилення своє інтелектуальної присутності по за межами Університету як у вигляді наукової продукції, так і участі у різноманітних громадських проектах, а також у масмедійній діяльності.

Насамперед слід виділити співпрацю з органами місцевої влади. Протягом кількох років Український інститут національної пам'яті (Київ) Одеська обласна державна адміністрація (насамперед силами Державного архіву Одеської області та управління освіти і наукової діяльності) та Одеська обласна рада здійснювали проект «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Одеська область». У 2008 р. вийшов друком перший том, який містив мартиролог та деякі інші матеріали щодо цієї національної трагедії у нашому регіоні. До написання вступної статті було запрошено Е.П.Петровського. Під час підготовки другого тому, який мав містити свідчення очевидців Голодомору, до робочої групи увійшли викладачі кафедри Г.С.Левченко, Е.П.Петровський, О.О.Синявська, аспірант М.Ш.Кашкаєв та В.М.Хмарський, який став одним зі співголів робочої групи та членом редколегії видання. Грубезний том було підготовлено вчасно, проте через низку обставин ненаукового характеру сесія обласної ради не виділила кошти на його видання, а голова одеської ОДА (М.Д.Сердюк) на засіданні Вченої ради Університету пообіцяв сприяти виходу книги у найближчому майбутньому.

Плідна співпраця зав'язалась у кафедри з Одеською міською радою. Спільно з управліннями інформації було організовано й проведено низку «круглих столів», присвячених історичним подіям, що викликали у суспільстві підвищений інтерес: від Визвольної війни середини ХVІІ ст., до Голодомору 1932-1933 рр., політичних репресій в Україні у 30-ті рр. ХХ ст., Національно-визвольного руху 40-50-х рр. в Україні, 20-річчя заснування Руху та проблем патріотизму). Модератор «круглих столів» В.М.Хмарський крім інших запрошених (серед них бували й київські гості) представляв членів кафедри Т.С.Вінцковського, О.Є.Музичка, Е.П.Петровського. Разом з

завідувачем кафедри Т.С.Гончарук, А.І.Мисечко надають активну консультативну допомогу, беруть участь у «круглих столах», інших заходах (пов'язаних зокрема з Днем незалежності та Днем міста), що їх проводило управління молодіжної політики й спорту.

Викладачі самі, персонально, у 2006 р. виступали організаторами «круглих столів» для студентської молоді: Н.М.Діанова – «Роль релігії в житті одеської молоді» за участі священнослужителів різних конфесій, О.Є.Музичко – «Дмитро Донцов». Отже, численні «круглі столи» виявились однією з найпривабливіших і, очевидно, найефективніших форм залучення університетських українців до формування громадської думки. Адже розмаїття таких заходів, як за тематикою, так і форматом організації, і є проявом його попиту на точку зору науковців, зокрема, на ювілей відкриття пам'ятника гетьману Івану Мазепі у румунському Галаці, українсько-румунське Придунав'я як спільна історико-культурна спадщина в Генеральному консульстві Румунії в Одесі (О.А.Бачинська), фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА (Вінцковський Т.С.), Голодомор 1932-1933 рр. у Науковій бібліотеці ОНУ ім. І. І. Мечникова, середній школі №1, Комінтернівській та Овідіопольській райдержадміністраціях (Діанова Н.М., Петровський Е.П., Синявська О.О., Хмарський В.М., студент Ю.Александров), ювілей Просвіти в Одесі – у Південноукраїнському державному педагогічному університеті ім. К.Д.Ушинського, Одеському державному аграрному університеті та інших навчальних закладах міста (А.І.Мисечко).

Викладачі кафедри взяли активну участь у розповсюдженні неупередженої інформації про Українську повстанську армію. Так, завідувач кафедри сприяв приїзду до Одеси і відкриттю у приміщенні Одеського обласного об'єднання всеукраїнського товариства «Просвіта» виставки, присвяченої УПА (2008). Організаторами виставки, яку демонстрували у багатьох містах України, став київський Центр досліджень визвольного руху, СБУ, київський Центр національного відродження імені Степана Бандери.

Т.С. Вінцовський взяв участь у відкритті цієї виставки у місті Южне. Наступного року вже разом з Е.П.Петровським вони взяли участь у відкритті фотовиставки присвяченої УПА, яку організувало управління СБУ в Одеській області разом з Українським інститутом національної пам'яті у ПДПУ ім. К.Д.Ушинського.

Одним з напрямків кафедрального життя була організація й активна участь у різноманітних імпрезах за участі відомих істориків та суспільствознавців. Так, за останні роки на факультеті побували і виступили авторка відомого твору «Одеса: історія. 1794-1914» професор Патрісія Герлігі (США), директор Інституту історичних досліджень Львівського національного університету професор Ярослав Грицак (Львів), редактор газети «День» Лариса Івшина, професор Торонтського університету Павло Роберт Магочі (Канада), відповідальний редактор журналу «Критика» публіцист Микола Рябчук (Київ), поет, есеїст, радник президента Володимир Цибулько (Київ) та інші.

Разом з презентацією осіб та їхніх ідей викладачі брали участь у різноманітних презентаціях книжок – власної продукції: збірки матеріалів, присвяченій професору кафедри А.Бачинському у Науковій бібліотеці ОНУ ім. І.І.Мечникова та ЗОШ №117, яку він закінчив; збірки статей «The Odessa Connection», проведеної за участі професора Віденської дипломатичної академії Мелані Суллі (Н.М.Діанова), книги «Біль минулого», присвяченій політичним репресіям у Іванівському районі та збірки матеріалів «Голодний хліб» про Голодомор – з виїздом до райцентрів Іванівка та Овідіополь (Е.П.Петровський, Хмарський В.М., аспірант Аргатюк С.С.). Виступи та зустрічі з місцевою інтелігенцією завжди відбувались в емоційній і зворушливій обстановці, перейняті відчуттям глибокої шани до постраждалих, відповідальності сучасників за майбутнє нашої Батьківщини.

Багато виступів було здійснено перед найрізноманітнішою аудиторією організацій і установ, чиє керівництво переймаючись проблемами минулого, запрошувало університетських викладачів з просвітницькими цілями:

Вінцовський Т.С. – «Тоталітарний режим в УРСР у 1920-1930-х рр.», «Дискусійні питання історії ОУН і УПА» (вчителі історії загальноосвітніх шкіл та держпрацівники Одеської області), «Бій під Крутами в історичному контексті» (управління військової контррозвідки СБУ в Одеській області); Левченко Г.С. – «Державна символіка України» (управління СБУ в Одеській області); Музичко О.Є. – «Проблеми вивчення раннього середньовіччя в українській історії»; Петровський Е.П. – «Голодомор 1932-1933 рр.: історичний контекст та проблеми вивчення» (управління СБУ в Одеській області, управління військової контррозвідки СБУ, обласне методичне об'єднання викладачів історії у вищих навчальних закладах I–II рівня акредитації, курси підвищення кваліфікації вчителів); Полторак В.М. – «Герої Крут» (управління СБУ в Одеській області), Хмарський В.М. – «Теоретичні проблеми вивчення історії України» (вчителі Одеського області); «Акт Соборності в історичному контексті» (управління військової контррозвідки СБУ в Одеській області).

Доведення науковцями складних проблем вітчизняного минулого сприяє масмедійна діяльність кафедри, яка значно посилилась з початком XXI століття. Викладачі стали частими гостями практично у всіх редакціях місцевого телебачення. Інтерв'ю для програм та сюжетів новин можна було побачити на телеканалах «АРТ», «АТВ», «Глас», «Град», «Здоров'я», «Круг», «МедіаІнформ», Одеське державне телебачення, «Ріак», «Страна советов», «СТВ», «7 канал». Вони були присвячені як експертним оцінкам окремих подій, особливо тих, що відбулись у XX столітті, так і загальним проблемам історичної науки і навіть телепрезентації підручника та зовнішнього незалежного оцінювання. Найчастіші учасники бліц-участі на «блакитних» екранах – Т.С.Вінцовський, Т.Г.Гончарук, О.Є.Музичко, Е.П.Петровський, В.М.Хмарський, а на місцевому радіо – А.І.Мисечко.

Найбільший ефект на телебаченні, безумовно, мають цілісні програми, в яких можна докладно довести до глядача свої думки. Так, О.А.Бачинська стала героєм програми «Народжена бути богинею» («АРТ», «Град»), у

програмі «Заповідними стежками» розповіла про вихід наукових нарисів «Одеса козацька», а у програмі «Роден край» (ОДТ) – про стан болгарістики на Одещині; Т.С.Вінцовський став активним учасником ток-шоу «Лінія фронту», присвяченого місцю в історії ОУН та УПА («АТВ»); Т.Г.Гончарук взяв участь у серії програм «Заповідними стежками» з Богданом Чуфусом на ОДТ, присвячені дню міста Одеси, героям Крут, дню Соборності, ролі козацтва в історії Одеси; А.І.Мисечко взяв участь у тематичних передачах, присвячених ювілеям І.С.Мазепи, М.В.Гоголя, Т.Г.Шевченка; Е.П.Петровський та В.М.Полторак – першого авіатора в Російській імперії, одесита М. Єфимова, інженера Новоросійського університету Й.Тимченка, політичного діяча та публіциста В.Жаботинського та низки інших програм в телевізійних циклах «Пале-Рояль», «Пантеон», «Старовини»; О.О.Синявська виступила науковим консультантом і взяла участь у підготовці сюжету телепроекту В. Крука «Южная Пальмира», дала інтерв'ю та допомогла студентам підготувати низку сюжетів для телепроекту «Magistra Vitae. Молоді історики з архівним репортажем» на ТК «Град»; В.М.Хмарський – взяв участь у програмах «Особливий погляд» (УТ-1) про українську Одесу, «Новий день» – ювілей ОНУ ім. І.І.Мечникова (ОДТ), «Заповідними стежками» – оцінка ОУН і УПА, «Город и горожане» – події під Крутами у 1918 р. («Круг»), «Молодь. Спорт. Політика» («Глас») про футбольну першість на історичному факультеті.

Менш різноманітна, але не менш ефективна робота кафедри відображена на шпальтах різноманітних газет. Найпродуктивнішим серед членів кафедри був, безсумнівно, О.Є.Музичко, який за п'ять років дав інтерв'ю або опублікував десятки статей як науково-популярного, так і публіцистичного характеру (в тому числі у столичних газетах «День», «Слово Просвіти»). Частина його публіцистичних статей перевидано у 2006 р. у колективній збірці «Помаранчева революція: пробудження нації», яку видала Одеська філія Інституту стратегічних досліджень при Президентові України. У газетному форматі найбільше себе проявили Л.В.Новікова,

Е.П.Петровський, О.О.Синявська (організувала публікацію серію студентських матеріалів в газеті «Одеський університет» під загальною назвою «Архівна Одиссея»), Ю.І.Сурай, В.М.Хмарський (відзначимо розлогі інтерв'ю столичній газеті «Україна молода» та університетській газеті «Профком» – про життя кафедри). Найбільше публікацій кафедральних просвітян і публіцистів можна знайти на шпальтах газет «Думська площа» та «Чорноморські новини».

Загалом значення кафедри і відомість її викладачів вже давно вийшли за межі Університету. Так, саме члени кафедри склали основу Одеського осередку Українського історичного товариства (1999), а завідувач – став його очільником. Осередок має історіографічне спрямування і веде свою роботу по організації видання окремих збірок у серії «Історики Українського Причорномор'я». При історичному факультеті було засновано у 2000 р. відділ історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАН України. Його очільником, а також відповідальним редактором щорічного видання «Чорноморська минувшина» є О.А.Бачинська. Члени кафедри складають половину редколегії і є активними авторами часопису. Е.П.Петровський є заступником директора Одеського академічного центру Міжнародної академії наук і мистецтв, який є осередком із дослідження історії тоталітаризму і радянських репресій ХХ ст. та бере участь у науково-дослідних програмах «Одеський мартиролог» (на регіональному рівні), «Реабілітовані історією» (в межах України), «Повернуті імена» (на пострадянському просторі). Т.Г.Гончарук є членом геральдичної колегії при одеській обласній раді народних депутатів.

Активно співпрацює з учнівським колективом Юридичного ліцею м. Одеси Т.С.Вінцковський. Протягом 2000-2008 рр. він був науковим консультантом збірної команди учнів для участі у Всеукраїнському турнірі істориків. Команда стала дворазовим чемпіоном, дворазовим срібним та чотириразовим бронзовим призером, що є рекордним показником за увесь час проведення турнірів з поміж усіх шкіл України. Саме за ці успіхи доцента

кафедри було відзначено почесним знаком Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти України».

В цілому ж динамізм, фахове зростання колективу, здорова експансія кафедри у громадські сфери не могли не бути поміченими у суспільстві. Останніми роками кафедру нагороджено двічі: за високу організацію охорони і умов праці – від профкому Університету (2008) та за активну участь у міських заходах на День незалежності та День міста від управління молодіжної політики й спорту Одеської міської ради (2009). За останні п'ять років два викладачі кафедри здобули звання професора (О.А.Бачинська, В.М.Хмарський), четверо – звання доцента (Н.М.Діанова, О.Є.Музичко, Л.В.Новікова, О.О.Синявська), два стали кандидатами наук (Е.П.Петровський, В.М.Полторак). Двічі були відзначені грамотами ректора О.А.Бачинська, В.М.Хмарський, один раз – А.І.Мисечко.

Низкою відзнак членів кафедри нагородила місцева влада. Три роки поспіль (2007-2009) управління освіти і наукової діяльності Одеської обласної державної адміністрації за внесок у розвиток науково-краєзнавчої роботи, виховання національної свідомості та підтримку обдарованої молоді нагороджує грамотами О.А.Бачинську. Одеська міська влада так само нагородила кількох співробітників кафедри почесними грамотами міського голови Одеси Е.Гурвіца: Бачинську О.А. – за вагомий особистий науковий доробок з вивчення історії Українського козацтва та козацького руху в Одесі і на Півдні України (2009), Вінцковського Т.С. – з нагоди відзначення Дня науки (2008) (у нього це вже друга така відзнака), Мисечка А.І. – за активну громадську діяльність, значний особистий внесок у розвиток української національної культури і мови, та з нагоди відзначення 140-річчя від Дня заснування всеукраїнського товариства «Просвіта» (2009). Цілий «букет» відзнак 2009 р. отримав Е.П.Петровський, який опікувався навчальною і навчально-методичною роботою Одеського технікуму залізничного транспорту: почесна грамота начальника Одеської залізниці, грамота Учбово-методичного центру Міністерства транспорту і зв'язку України «за I місце у

конкурсі на кращий навчально-методичний матеріал, за розробку конспекту лекцій із предмета «Історія України», подяки Ради директорів вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації Одеської області (2008, 2009). А.І.Мисечко нагороджений медаллю «Будівничий України» (Одеська обласна «Просвіта») за вагомий внесок у справу українського національного відродження, розбудову та зміцнення Української держав.

Отже, протягом п'ятиліття, що тривало між ювілеями Університету, колектив кафедри історії України продовжував виконувати покладені на нього обов'язки, поглиблюючи наукові розробки з історичної україністики, позначаючи цей процес черговими монографіями та збірками, збагачуючи навчальний процес новим досвідом і навчально-методичними виданнями, урізноманітнюючи форми виховної роботи, посідаючи все помітніше місце у громадському житті регіону – відповідаючи в цілому на ті виклики, які висунув як глобалізований світ, так і новітнє націєтворення у XXI столітті.

1. Наведений вище текст був підготовлений для видання «Історичний факультет 2005-2010», яке вийшло друком 2010 року. З огляду на те, що згадане видання 1) містить лише зменшену редакцію тексту, 2) немає жодної атрибуції та бібліографічного оформлення загалом та 3) вийшло вельми обмеженим накладом на прохання наукового редактора автор тексту – завідувач кафедри історії України професор В.М.Хмарський – люб'язно надав його для цієї збірки. Оскільки з часу написання тексту минуло вже понад три роки вирішено текст не доповнювати й не редагувати, а видати як своєрідну історіографічну пам'ятку, споряджену примітками. Авторський текст було складено на основі анкет розісланих кожному члену кафедри та зауважень кожного, що надійшли після ознайомлення з текстом.
2. Відтоді штатний склад і кількість викладачів зменшилась і на 1 вересня 2013 р. складала 12 (11,7 ставки). 29 липня 2013 р. помер В.П.Щетников. Н.М.Діанова захистила докторську дисертацію, Т.Г.Гончарука переведено на посаду професора, Т.С.Вінцовський поступив до докторантури, заступником завідувача стала О.О.Синявська, вчене звання доцента одержав Е.П.Петровський
3. З 2011 р. колектив кафедри працює над спільною темою «Українське Причорномор'я в історичному та історіографічному контекстах».

Про авторів

Галяс Олександр – журналіст, син В.Т. Галяса

Гончарук Тарас – доктор історичних наук, професор кафедри історії України історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова

Жимбій Вікторія – магістр історії, аспірант кафедри історії України історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова

Калінку Вікторія – магістр історії, аспірант кафедри історії України історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова

Коршко Олена – вчитель російської мови та літератури Одеської гімназії № 1 ім А.П.Бистриної, вчитель-методист, відмінник освіти України, кандидат педагогічних наук, донька П. Воробєя

Краєва (Галяс) Раїса – викладач російської мови в одеських школах, донька В. Галяса

Левченко Валерій – кандидат історичних наук, викладач Одеського морського університету

Музичко Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова

Новікова Людмила – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова

Савченко Віктор – професор кафедри філософії і соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, доцент, кандидат історичних наук

Синявська Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова

Хмарський Вадим – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри історії України історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова, проректор ОНУ ім. І.І. Мечникова